

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

I. UMUMÎ MÜFETTİŞLİK'İN KURULMASI VE FAALİYETLERİ
(1927 – 1952)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ferit YÜCEBAŞ

VAN – 2012

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

I. UMUMÎ MÜFETTİŞLİK'İN KURULMASI VE FAALİYETLERİ
(1927 – 1952)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Ferit YÜCEBAŞ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. M. Salih MERCAN

VAN – 2012

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR	VII
1. GİRİŞ: ISLAHAT MÜFETTİŞLİĞİNDEN UMUMÎ MÜFETTİŞLİĞE	
GEÇİŞ SÜRECİ.....	1
1.1. ISLAHAT MESELESİ.....	6
1.1.1. Ermeni Meselesinin Uluslararası Bir Nitelik Kazanması ve Umumî	
Müfettişlikle İlişkisi.....	8
1.1.2. Umumî Müfettişlik ve Anadolu Islahatı.....	13
1.1.3. Hamidiye Alayları’nın Umumî Müfettişlik’e Etkisi.....	17
1.1.4. Umumî Müfettişliklerin (Genel Valilik) Ortaya Çıkmasında Dönemin	
Büyük Devletlerinin Etkisi.....	19
1.1.5. Anadolu Umumî Müfettişi Şakir Paşa’nın Görev Ve Yetkileri.....	22
1.2. VİLÂYÂT-I SELÂSE MÜFETTİŞ-İ UMÛMÎLİĞİ	23
1.2.1. Vilâyât İdaresi Üzerine Bir Lâyiha	26
1.3. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE HAZIRLANAN UMUMÎ MÜFETTİŞLİK	
KANUNU.....	28
1.3.1. II. Meşrutiyet Dönemi Umumî Müfettişlerin Görev ve Yetkileri.....	31
1.4. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLER	32
1.4.1. Milli Mücadele Döneminde Umumî Müfettişlerin Yetkileri	33
1.5. CUMHURİYET DÖNEMİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERİ	39
1.5.1. Şeyh Said İsyanı ve Sıkıyönetimin Umumî Müfettişliklerin Kurulmasına	
Etkisi	40
1.5.2. Şeyh Said İsyanı’nın Bastırılması ve Şark Islahat Planı	48
I. BÖLÜM	52
2. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK’İN KURULMASI	52
2.1. UMUMÎ MÜFETTİŞLİK TEŞKİLÂTININ KURULMASININ NEDENLERİ	
.....	53
2.1.1. Umumî Müfettişliğin Yapısı.....	56
2.1.2. Uygulamaya Konulan Umumî Müfettişlikler	58

2.1.3. Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun (25 Haziran 1927)	60
2.2. UMUMÎ MÜFETTİŞLİK TEŞKİLATI HAKKINDA KANUN LÂYİHASI (30 OCAK 1927)	66
2.2.1. Umumî Müfettişlik Kanun Tasarısının Dâhiliye Encümeni Tarafından Tâdili	68
2.2.2. Umumî Müfettişlik Kanunu Tasarısının Bütçe Encümeni Tarafından Tadili	69
2.2.3. 1946 Yılında Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanuna Bazı Hükümlerin Eklenmesi	72
2.2.4. 25/Haziran/1927 Tarih ve 1164 Numaralı Umumî Müfettişlik Hakkındaki Kanuna Bazı Hükümler Eklenmesine Dair Kanun Teklifi	72
3. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİĞE YAPILAN ATAMALAR.....	75
3.1. İBRAHİM TALİ ÖNGÖREN (1928–1932).....	75
3.2. HİLMİ ERGENELİ (1933-1935).....	81
3.3. ABİDİN ÖZMEN (1935-1943)	81
3.3.1. Abidin Özmen'in Bölgede Yaptığı Teftişler	83
3.4. AVNİ DOĞAN DÖNEMİ (1943-1947).....	86
4. UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERİN YENİDEN İHDASI KADRO VE TEŞKİLÂT YAPISI.....	88
4.1. ADLİYE İŞLERİ.....	90
4.2. MALİYE İŞLERİ	91
4.3. UMUMÎ MÜFETTİŞLERİN YETKİ VE GÖREVLERİ.....	93
4.3.1. Umumî Müfettişliğin Asayiş ve Güvenlik Görevleri.....	98
4.3.2. Umumî Müfettişlerin Teftiş Görevleri	100
4.4. BİRİNCİ, ÜÇÜNCÜ VE DÖRDÜNCÜ UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERLE MÜŞAVİRLİKLERİNİN TEŞKİLÂT KADROLARI HAKKINDA KANUN	102
4.4.1. Teşkilât Kadrolarında Müşavirler ve Müşavir Muavinleri.....	103
4.4.2. Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Umumî Müfettişliklerle Müşavirliklerinin Teşkilât Kadrolarında Değişiklik Yapılması İçin Hazırlanmış Olan Kanun Lâyihası Hakkında	106
4.4.3. Nafia Müşavirleri Kadrolarında Yapılacak Tadilat Hakkında.....	107
4.5. İSTATİSTİK MÜDÜRLÜĞÜ KADROSU HAKKINDA.....	108

4.5.1. Umumî Müfettişlik İstatistik Şubelerinin İlhakı Hakkında	109
4.6. UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERİN BAKANLIKLARI İLGİLENDİREN RAPORLARI	111
4.7. UMUMÎ MÜFETTİŞLERİN ANKARA TOPLANTISI	113
4.7.1. Umumî Müfettişler Toplantısına Ait Raporun Özeti	116
4.7.2. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Anasır (Etnik Unsurlar) ve Alınan Tedbirler	118
4.7.3. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Jandarma Teşkilâtı	119
4.7.4. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Emniyet İşleri	122
4.7.5. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Hudut İşleri Alınan Tedbirler	123
4.7.6. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Kaçakçılığın Sebepleri ve Azaltma Çabaları	123
4.7.7. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Mülkî Teşkilât	124
4.7.8. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Mahallî İdareler	126
4.7.9. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Belediyeler	127
4.7.10. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Köyler	128
4.7.11. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Nüfus ve Dil İşleri	128
4.8. DÂHİLİYE VEKİLİ RECEP PEKER'İN UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERE VE VALİLİKLERE GÖNDERDİĞİ TAMİM	130
II. BÖLÜM	133
5. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNİN GENEL ASAYİŞ DURUMU	133
5.1. KARAKÖPRÜ MEVKİİNDE MEYDANA GELEN SOYGUN (15.03.1937)	137
5.2. KARAKÖPRÜ HÂDİSESİNDEN SONRA BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE ALINAN TEDBİRLER	138
5.2.1. Bütçe	146
6. UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE KÜRT MESELESİ	148
6.1. HOYBUN CEMİYETİNİN FAALİYETLERİ VE AĞRI İSYANLARI	153
6.2. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE MEYDANA GELEN DİĞER OLAYLAR	159
7. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE KÜLTÜREL FAALİYETLER	168

7.1. HALKEVLERİ	168
7.2. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE EĞİTİM FAALİYETLERİ.....	170
8. UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE ŞEHİR PLANLAMASI.....	172
9. BÖLGENİN İKLİM ŞARTLARI VE TARIMSAL FAALİYETLER.....	177
9.2. RAPORLAR IŞIĞINDA BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNİN ZİRAÎ DURUMU	182
10. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK TARAFINDAN HAZIRLANAN ZİRAÎ RAPORLAR	183
11. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNİN KALKINMASINA DAİR FAALİYETLER.....	184
12. ULAŞTIRMA.....	185
13. BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ.....	190
14. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİĞİN BÖLGEDE YAPILMASINI LÜZUMLU GÖRDÜĞÜ İŞLER.....	192
15. UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERİN KALDIRILMASI	196
16. SONUÇ.....	198
17. KAYNAKÇA.....	201
18. ÖZET.....	214
19. EKLER	216

ÖNSÖZ

25 Haziran 1927 tarihinde kurulan Umumî Müfettişlikler, 1952 yılına kadar devam etti. Oldukça etkin bir role sahip olan Umumî Müfettişlikler beş tanedir. Bunlar, sorumlu oldukları bölgenin asayişini, sosyo-ekonomik problemlerini ve yürürlükte olan kanunların uygulanmasına çalışan bir kurumdur. CHP iktidarının özel örgütlenmelerinden biri olan Umumî Müfettişlikler bugüne kadar yapılan çalışmalarda pek fazla ön plana çıkmamıştır.

Birinci Umumî Müfettişlik'in Kurulması ve Faaliyetleri çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Bunlar görev aldıkları bölgede Cumhuriyet'in adeta gözü, kulağı ve eli işlevini görmüşlerdir. Umumî Müfettişliklerin ilki olan ve bundan dolayı da Birinci Umumî Müfettişlik olarak adlandırılan bölge sekiz vilâyetten oluşmaktadır. Bu vilâyetler; Diyarbakır merkez olmak üzere Elazığ, Urfa, Van, Bitlis, Hakkâri, Sirt ve Mardin'dir.

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte devlet kurumlarını yeniden şekillendirmeye çalıştı. Uzun bir dönem varlıklarını devam ettiren Umumî Müfettişlikler, yetki olarak bakan ile vali arasında bir yerde bulunurlardı. Bu kurumun hemen hemen bütün faaliyetlerde söz sahibi olması nedeniyle çalışmamızın ne kadar önemli olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Umumî Müfettişler, görev almış oldukları bölge hakkındaki bilgileri raporlar şeklinde hükümet merkezine sunarak merkezin her konu hakkında bilgi sahibi olmasını sağladılar. Tezimizin ana konusu olan I. Umumî Müfettişlik'in Kurulması ve Faaliyetleri aslında dönemin siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı ile yakından alakalıydı. Öncelikli olarak Doğu ve Güneydoğu'da faaliyetlerine başlayan Umumî Müfettişlikler, bölgenin sosyo-ekonomik yapısını göz önünde bulundurarak devletin politikalarını uygulamaya koyulmuşlardır. İlk yıllarda I. Umumî Müfettişlik Kurumu, bir takım sorunlarla karşılaştı ve bu sorunlara karşı merkezle irtibat kurup gereken tedbirleri de aldı. Dolayısıyla bu kurumun dönemin mevcut yapısının bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve çok önemli faaliyetlerde bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Umumî Müfettişlikler, Türk idare tarihinde hayat bulmuş, ülkede yaşanan sosyo-ekonomik şartların getirmiş olduğu önemli siyasî ve idarî bir yapılanmadır. II.

Abdülhamid devrinden 1952'ye kadar varlığını sürdüren müfettişlik zamana ve şartlara göre; “Umumî Valilik, Eyâlet Valiliği, Genel Valilik, Fevkalâde Valilik, Hıdivlik, Bölge Valiliği, Süper Vali, İnspektörlük, Genel Müfettişlik ve Umumî Müfettişlik” gibi isimlerle adlandırılmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluş döneminin son derece önemli bir konusunun kitaplarda birkaç cümle ile yer alması ya da hiç yer almaması, araştırmamızın en büyük sıkıntısını teşkil etmiştir. Fakat bu sıkıntıyı birinci elden kaynaklara başvurarak gidermeye çalıştık. Öncelikli olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Milli Kütüphane, Birinci Umumî Müfettişlik'in sorumlu oldukları bölge hakkında çıkarmış olduğu kaynaklar, bölge gazeteleri ve ulusal gazeteler incelenerek haber ve makalelerden yararlandık. Elde ettiğimiz bilgilerle bir plan oluşturarak çalışmamızı yürüttük.

Bu çalışmamızda yardımlarından dolayı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi çalışanlarına, tezimi baştan sona kelime kelime inceleyen ve engin bilgilerini esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Abdurrahim TUFANTOZ'a ve bu özgün konuyu bana öneren, çalışmam süresince desteğini benden esirgemeyen, fikir ve önerileriyle yol gösteren kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. M. Salih MERCAN'a, teşekkürü bir borç bilirim.

Ferit YÜCEBAŞ

VAN - 2012

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BMM	Büyük Millet Meclisi
Bkz.	Bakınız
Bşk.	Başkaları
B.U.M.	Birinci Umumî Müfettişlik
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DP	Demokrat Parti
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
s.	Sayfa
U.M.K.	Umumî Müfettişlik Kanunu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMGCZ	Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

1. GİRİŞ: ISLAHAT MÜFETTİŞLİĞİNDEN UMUMÎ MÜFETİŞLİĞE GEÇİŞ SÜRECİ

XVIII. yüzyılın sonlarında Fransa’da ortaya çıkan ihtilâl önce Avrupa’ya ve daha sonra da bütün dünyaya yayıldı. Özellikle İmparatorlukların karşı karşıya kalmış olduğu bu tehlike neticesinde birçok sorun ortaya çıktı ve bu durum da imparatorlukların dağılmasını hızlandırdı. Fransız İhtilâli’nin getirmiş olduğu en önemli argümanlardan biri hiç şüphe yok ki milliyetçilik fikri idi.

Osmanlı da bu ihtilâlden en fazla etkilenen devletlerin başında geliyordu. İşte bu yüzden Fransız İhtilâli’nin de etkisiyle Osmanlı Devleti içindeki azınlıklar isyan hareketlerine başladı ve bu isyanlar da XIX. yüzyıl boyunca devam etti. Bu isyan hareketlerini kontrol etmek isteyen devlet yöneticileri çeşitli ıslahat projelerini gündeme getirdi. ıslahat projelerinin asıl gayesi Osmanlı birliğini oluşturarak devletten kopmalara son vermektir. Bu süreç, II. Mahmud döneminden itibaren ivme kazandı. Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839), ıslahat Fermanı (28 Şubat 1856) ve Meşrutiyet’in ilânı (23 Aralık 1876) ile de devam etti. ıslahat projelerinin asıl amacı da Osmanlı egemenliğindeki halkı bütünleştirmektir.

Ancak devlet, tebaayı eşit olarak bütünleştirme hedefini gerçekleştiremedi tam tersine eski tarafsızlığını kaybederek Müslümanlarla özdeşleşmeye başladı, fakat aynı zamanda Müslümanların üzerinde mutlakıyetçi bir hâkimiyet kurdu¹.

ıslahat çalışmalarından biri de Anadolu ıslahat Projesi meselesidir. Konumuzla yakından ilgisi olan Anadolu ıslahat Projesinin ortaya çıkmasında hiç şüphesiz Avrupalı devletlerin etkisi göz ardı edilemez. Bunlar kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı içindeki Hristiyan azınlıklarla birebir ilgilenmeye başlayıp Osmanlı’ya sıkıntılı bir dönem yaşattı.

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu, gerek toprak ve gerekse nüfus bakımından dünyanın en büyük devletlerindendi. Ancak kurum ve kuruluşları bu

¹ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller)*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, 42.

büyüklüğü taşıyacak güçten yoksundu². Bununla birlikte dış tehditler de gittikçe artmaya başladı.

Kırım seferinden sonra, Osmanlı hükümetinin dostu olan İngiltere, Fransa ve Avusturya, Viyana’da Ruslarla yapılacak barış antlaşmasının esaslarını hazırlamaya başladılar. Protokole konulan bir madde olarak, Osmanlı tâbiyetinde bulunan Hristiyanların özgürlüğü güvence altına alınmak istendi. Fakat bu konudaki fermanlar bu yönde garanti verdiği için bundan vazgeçildi ve yalnız “*Türkiye’de bütün dinler ve âyinler serbesttir, hiçbir Osmanlı tebaası, dini nedenler yüzünden kovuşturmayaya uğramayacaktır*” şeklinde bir kayıt konuldu³.

Batılı devletlerin bu tür girişimleri, Anadolu’da bir ıslahat yapma zorunluluğu doğurdu. Son dönemde ortaya çıkan bu mesele hem Osmanlı Devleti içinde karışıklıklara hem de peşi sıra devletten kopmalara neden oldu. Bu kopmaların en fazla yaşandığı tarih 93 Harbi diye bilinen 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı’dır. Bilindiği gibi bu savaşla birlikte Osmanlı Devleti Balkanlar’da birçok toprağını kaybetti.

İşte bu toprak kayıpları ile birlikte müfettişlik bölgeleri oluşturulmaya başlandı. Böylece hem Rumeli’de hem de Doğu Anadolu’da müfettişlik uygulamasına gidildi. Bu uygulamalardan önce Osman Nuri Paşa⁴’nın Hicaz ve Yemen bölgelerinde reform çalışmalarına girişmesi ve oğlu Said Bey’in de bunları Yıldız Sarayı’na sunması aşağıda da görüleceği gibi müfettişlik tarzı bir kurumun şekillenmesine zemin hazırladı.

² Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal Ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, 4.

³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, 181.

⁴ Osman Nuri Paşa (Hacı, Topal) askerî miralaydan Ahmed Şükrü Bey’in oğlu olup 1840 yılında İstanbul’un Maçka semtinde doğdu. Askerî tahsilinden sonra 1862 senesinde Erkan-ı Harb 14. sınıfından kurmay yüzbaşılıkla mezun oldu. Balkan ordusuna memur edilen Topal Osman Nuri Paşa 1877’de miralay olup savaştan sonra 1881’de Gümülcine Redif livâsı iken o sene feriklikle (Tümgeneral) Hicaz Fırkası kumandanlığına ve bir sene sonra 1882 Haziranı’nda ise Erzincanlı Ahmet İzzet Paşa’nın istifası üzerine Hicaz valiliğine ve 1884 senesinde de müşirliğe (Mareşal) terfi etti... Osman Nuri Paşa, 1886’da Haleb valiliğine naklolunarak yerine valiliğe Namık Paşazâde Hasan Cemil Paşa ve kumandanlığa da feriklik rütbesiyle Teaz kumandanı ve mutasarrıfı Ömer Paşa getirilmiştir. Osman Paşa bilahare Yemen valiliği ile ordu müşirliğine tayin olunup 1890’da Suriye valisi ve arkasından ikinci defa İsmail Hakkı Paşa’nın yerine Hicaz valisi olmuş; daha sonraları ikinci defa Haleb ve Suriye valiliklerinde bulunduktan sonra 1898’de İstanbul’da vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz.: M. Metin Hülagü, “Topal Osman Nuri Paşa (1840-1898) Hayatı ve Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 5, Ankara, 1994, 145.

Müşir Osman Nuri Paşa Kasım 1881’de Hicaz kumandanlığı ve vali vekilliğine, Haziran 1882’de Hicaz kumandanlığına ve ilâveten de bu vilâyetin valiliğine atandı. 1886’da Halep valiliğine naklolunca Hicaz ve Yemen vilâyetlerinde yaşayan bedevîler ve kabilelerin idaresi ile yerel şeyhler ve şerifler hakkında yönetsel ve siyasal düşünceler belirten ve belirli reform tedbirleri öneren rapor niteliğinde müsveddeler hazırladı. Ancak bu müsveddeleri son biçimine sokmaya fırsat bulamadan vefat ettiğinden, oğlu Said Bey bunları 1898’de rapor biçimine sokarak Yıldız Sarayı’na sundu⁵. Bu müsveddeler incelendiğinde Osman Nuri Paşa’nın Umumî Müfettişlik tarzı bir örgütlenmeden bahsettiğini görmekteyiz. Hicaz’da 1877–1880 yılları arasında süren iç huzursuzluklar ve 93 Harbi dolayısıyla imparatorluğun dâhilinde düştüğü siyasal zaaf burada Osmanlı varlığını sarsıntılı hale getirdi⁶.

Hicaz vali ve kumandanı Müşir Osman Paşa Arap yarımadası, Hicaz ve Yemen’in ıslahı ve bilhassa Mekke ve Medine arasındaki bedevî Arapların gerek devlete karşı isyanda bulunmalarından ve gerekse Mekke ve Medine’ye gelen ziyaretçileri katletmelerinden dolayı bunlara karşı alınması gereken tedbirler konusunda tedib ve ıslahat planları hazırladı. Yarımada da yaşayan kabilelerin nüfuslarını ve ikamet yerlerini gösteren haritalar tanzim ettirip birkaç defa da üzerlerine askerî hareket yaptırdı ve kendilerini dağıttı. Osman Nuri Paşa’nın Hicaz’da yapmayı tasarladığı ve bir kısmını tahakkuk ettirdiği bu hizmetlerinin mesnedini, kanaatimizce onun aşağıdaki fikirleri oluşturmuştur:

“Cümleye malum olduğu üzere bir devletin devam ve mevcudiyetinin bekâsı, umran ve medeniyetinin terakkisi evvelâ, topraklarında mülkî ve siyasî taksimatın icrası; ikincisi, emîriyye binâları ve askerî imkânlarının oluşturulması; üçüncüsü, âdil mahkemelerin teşkil edilmesi; dördüncüsü, ilmin ve bilginin neşri ve terakki vasıtası hırfet ve san’atın istihsâli, memleketin gelirlerinin tensiki; beşincisi, yolların ve köprülerin inşâsı hususlarına dikkat gösterilmesi ve ehemmiyet verilmesi muhakkaktır.”...

⁵ Geniş bilgi için bkz.: Selçuk Akşin Somel, “Osman Nuri Paşa’nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, XVIII, Sayı: 29, Ankara, 1996, 1.

⁶ Somel, *a.g.m.*, 2.

“Mülkî ve siyasî taksimi olmayan bir memlekette ikamet etmekte olan halk bedevî, ilkel bir hayat içerisinde kalacaklardır. Bunlar üzerinde devletin hâkimiyet kurması mümkün olamadığı gibi teşrî [Kanun yapma] ve tenzîfî kuvvet de bulunmayacağından bu husus mezkûr ahâlinin idâresi altında bulunduğu hükümetten uzaklaşmasına ve nefret etmesine sebep olacaktır.

Vahşî davranışlarını muhâfaza ile medeniyetin saadetlerinden mahrûmiyetlerini, ilkel bir hal ve yokluk içerisinde hayatlarını sürdürmelerini ve ara sıra düçâr oldukları ihtiyaç ve zarûretlerinin zorlamasıyla da etrafa tasallut etmelerine sebebiyet verecektir. Bunların ihtiyaçlarını gidermek, zarûretlerini karşılamak zımında hükûmetlerinin sık sık iâneye [Yardım parası] mecbur kalacağı aşikâr bir durumdur. Bununla beraber bir usul ve kâideye ittiba [Tâbî] etmeyerek yaşamak beşerî toplum için kâbil olmaması tabii kânun muktezâsından [Kanun icabına göre yazılan yazı] olmakla bunlar câhiliyye dönemlerinden kalma şer’î kânunlar ve medenî kâidelere muhâlif bir takım eski usul ve âdetlerine uygun bir şekilde muâmele ve işde bulunmak mecburiyetinde kalacaklardır.

Hâlbuki halkın terbiye ve medenîleşme sûreti tâbî oldukları kânunların mükemmellik derecesine mütenâsib olmak tabii kâidesine niyaz bu gibi medenî kânun terbiyesinden mahrum kavimler üzerlerinden asırlar geçse bile medeniyet dairesine dâhil olmaları mümkün olmayacağından bunların asıl halleri üzere kalmaları ve hükûmetlerinin üzerinde onulmaz bir yara ve tahammül olunmaz bir yük bulunmaları dahi tecrübe olunmuş işlerdendir,”⁷.

Osman Nuri Paşa’nın Hicaz valiliği (1882-1886) sırasında kaleme almış olduğu 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu bir anlamda Hicaz vilâyetini aşama aşama düzenli bir Osmanlı vilâyeti haline sokma programını içermektedir. Tipik bir okumuş asker-bürokrat olan Osman Nuri Paşa’nın bu raporunda Tanzimat’tan beri

⁷ Hülagü, a.g.m., 145, 147-148.

bürokraside görülen ve taşra vilâyetlerine yönelik belirli bir “*asayişçi-nizamcı-medeniyetçi-terakkiyatçı misyon*” anlayışı kendini sergilemektedir⁸.

Osman Nuri Paşa’ya göre bir devletin sürekliliği ve uygarlık alanındaki ilerlemesi, yönetim, yargı, eğitim, ekonomî, maliye ve ulaştırma gibi temel meselelerde gerçekleştirilecek yenilikler ve reformlara bağlıdır. Bu meseleler arasında raporda en çok yer alan birinci konu yönetim meselesi ya da yönetsel ve siyasal taksimattır. Bundan maksat merkezî idarenin kontrol edemediği göçebe bedevîlerin yerleşikliğe geçirilmesidir⁹.

Osman Nuri Paşa İstanbul’a sunduğu mezkûr lâyhalar ve yapmış olduğu faaliyet ve hizmetler neticesinde Hicaz’ın emniyet ve sükûna kavuşmasına ve dolayısıyla da merkezî yönetime bağlı kalmasına çalıştı. Ayrıca bölgenin daha mamur olmasına, halkının ise daha müreffeh bir hayat sürmesine gayret ederek bu çabasında da önemli derecede muvaffak oldu¹⁰.

Aslında yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Osman Nuri Paşa’nın raporu umumî müfettişlik teşkilâtının bir nevi temelini oluşturmuştur.

⁸ Somel, *a.g.m.*, 3.

⁹ Somel, *a.g.m.*, 4.

¹⁰ Hülagü, *a.g.m.*, 153.

1.1. ISLAHAT MESELESİ

Büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan azınlıklara yönelik artan desteği yüzünden yeni düzenlemelere gidilmesi öncelikle Balkanlar'da büyük toprak kayıplarını kolaylaştırdı. Bölgede Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Karadağ, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Arnavutluk gibi bağımsız devletler kuruldu. Türkleri bu defa Balkanlar'da olduğu gibi Asya topraklarında da “*Şark Meselesi*” içinde imha etmeye çalışan büyük devletler - başta İngiltere ve Rusya - İmparatorluğun Asya topraklarında yaşayan gayri Müslim unsurların - bunların başında Ermeniler geliyordu - bağımsızlığını sağlayacak özerkliğini savundular ve bölge içinde geliştirilen “*Bağımsız Ermenistan Projesini*” desteklediler. Bu projeyle Osmanlı Devleti'ne adeta şantaj uyguladılar¹¹. İslahat meselesinin gündeme gelmesi bir nevi Ermeni meselesinin uluslararası bir sorun haline gelmesiyle yakından alâkalıdır. Ancak her ne kadar ıslahat programları uygulansa da istenilen sonuçlar bir türlü alınmadı.

Çeşitli nedenlerden dolayı, özellikle de ekonomik nedenlerden dolayı uygulamayan ıslahat programları, devlet otoritesini taşrada giderek zayıflattı. Devletin vergileri zamanında ve yeterince toplayamaması, beraberinde ekonomik sıkıntıları getirmekte ve planlanan ıslahat programlarının da aksamasına sebep olmakta idi¹².

İslahat konusunun gündeme gelmesinde Makedonya'da cereyan eden hâdiseler de önemli bir yere sahiptir. Makedonya'daki olaylar ıslahat sürecini hızlandırdı.

Bâbîâli¹³'ce uğraşılan meselelerden biri olan Makedonya ıslahatı, çok çeşitli ayrılıklar doğurdu¹⁴. Bu süreç içinde Osmanlı Devleti'ni süratle parçalama gayretine devam eden emperyalist devletler, Makedonya'da “*Adli Murakabe Komisyonu'nun*”

¹¹Geniş bilgi için bkz.: Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumî Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine)*, Mikro Yayınları, Konya, 1998, 2-3.

¹² Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.?

¹³ Osmanlı İmparatorluğu zamanında, İstanbul'da sadâret, dâhiliye ve hâriciye nezâretleriyle şûrâ-ı devlet dairelerinin bulunduğu bina, Osmanlı hükümeti. Bkz.: Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, 60.

¹⁴ Ziya Nur Aksun, *II. Abdülhamid*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, 204.

tesisini sağladılar. Bu sayede görünürde bölgedeki Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin etkinliği önlenecek, güvenlik ve huzur sağlanacaktı. Çalışma konumuz olan Umumî Müfettişlik uygulaması ilk defa Balkanlar'daki bu uygulama ile duyuldu. Makedonya bölgesinde yerleşen teşkilâta yardımcı olmak amacıyla hükümet; Vilâyât-ı Selâse, Rumeli Üçüncü Umumî Müfettişliği'ni ihdas etti. Umumî Müfettiş, genel vali yetkilerine sahip olmakla birlikte yabancı kontrolünde idi¹⁵. Dolayısıyla Batılı devletler ıslahatın uygulanacağı yerlerde daha rahat davranabilmek için bu kuruma oldukça fazla önem verdiler.

¹⁵ Koca, *a.g.e.*, 5-6.

1.1.1. Ermeni Meselesinin Uluslararası Bir Nitelik Kazanması ve Umumî Müfettişlikle İlişkisi

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın önemli bir sonucu, hiç şüphesiz Anadolu İslahatı Meselesidir¹⁶. Osmanlı-Rus Savaşı, Rumeli’nin görülmemiş bir bozgunu oldu. Bu bozgun, Osmanlıların gelmiş geçmiş bütün felâketlerini bastırdı ve ulusal bir felâket haline geldi¹⁷. Osmanlı Devleti’nin bu savaşta yenilmesi ve Rus ordularının İstanbul önlerine kadar gelmesini fırsat bilen Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, Eçmiyazin Katolikosluğu aracılığıyla Rus Çarı’ndan Doğu Anadolu’da işgal ettiği toprakları Osmanlılara geri vermemesini istedi. Bununla da yetinmeyerek Ayastefanos’taki Rus karargâhına bizzat gidip Grandük Nikola ile görüştü. Doğu Anadolu’nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan’a olduğu gibi özerklik verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etti. Patrik’in son talebi Ruslarca kabul edildi ve Ayastefanos Antlaşması’na 16. madde olarak girdi¹⁸. 29 maddeden oluşan Ayastefanos Barış Antlaşması’nın Osmanlı Devleti’ne getirdiği yükümlülükler son derece ağırdır¹⁹.

Antlaşmaya Ermenilerle ilgili şu madde eklendi:

“Madde 16 – Ermenistan’da (Doğu Anadolu’da) Rus işgalinde bulunan ve Türkiye’ye geri verilecek olan toprakların Rus askerince boşaltılması, oralarda iki devletin (Türkiye ile Rusya’nın) iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Bâbîâli, Ermenilerin yaşadığı vilâyetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman

¹⁶ Ali Karaca, “*Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)*”, Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, (Haz.: Erhan Afyoncu), Tatav Yayınları, İstanbul, 2001, 11.

¹⁷ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, (Çev.: Şinasi Orel), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, 19.

¹⁸ Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa 1874 – 1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, 110-111.

¹⁹ Bekir Sıtkı Baykal, “*100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler*”, Belleten, LII, Sayı: 202, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Nisan 1988, 199.

yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkeslere karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.”

Bu madde ile Ermeni adı ilk kez bir antlaşmaya girmiş oldu. Osmanlı Ermenileri tarihinde bu, bir dönüm noktasıydı²⁰.

Ayastefanos Antlaşması, İngiltere’yi telaşlandırdı. Rus-İngiliz rekabeti yeniden kızıştı. Antlaşma Kars, Ardahan ve Batum’un Rusya’ya katılmasını öngörüyordu. Bu İngiltere’nin “*hayatî çıkarlarına*” ters düşüyordu. Rusların daha Kars ve Erzurum’a girdikleri günlerde, İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Layard, Londra’nın dikkatini bu yöne çekti. Rusya’nın Kars, Ardahan ve Batum’u topraklarına katmasının, İngiltere’nin “*hayatî çıkarlarına*” ters düştüğünü uzun uzun anlattı²¹.

Alman Şansölyesi Bismark’ın başkanlık ettiği ve Rusya, Osmanlı Devleti, Fransa, Avusturya-Macaristan, İngiltere ve Almanya’nın katıldığı kongre sonucunda imzalanan (13 Temmuz 1878) Berlin Antlaşması’nda, Ayastefanos Antlaşması’nın Ermenilerle ilgili 16. maddesi değiştirilerek 61. madde olarak yer aldı. 61. madde önceki antlaşmanın 16. maddesinden farklı olarak Rusya yanında diğer batılı devletleri de taraf ve gözlemci konumuna sokuyordu. Bu maddeye göre, Bâbiâli, Doğu Anadolu’da ıslahat yapacak, asayişî sağlayacak ve bu konularda aldığı önlemleri antlaşmaya taraf devletlere bildirecekti. İlgili devletler de önlemlerin uygulanmasını denetleyeceklerdi²². 16. maddenin İngiltere ve Fransa’nın baskısıyla Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi olarak kabul edilmesiyle de konu Rusya, İngiltere ve Fransa’nın gizli rekabetlerine Ermenileri de dâhil ederek, uluslararası bir nitelik kazandı²³.

²⁰ Şimşir, *a.g.e.*, 19-20.

²¹ Geniş bilgi için bkz.: Şimşir, *a.g.e.*, 22-23.

²² Şükrü M. Elekdağ, *Tarihsel Gerçekler Ve Uluslararası Hukuk Işığında Ermeni Soykırımı İddiası*, Nisan 2010, 12. <http://www.ataa.org/reference/ermenisoykirimiddiasi.pdf> Erişim Tarihi: 10.03.2012.

²³ Yusuf Halaçoğlu, “*Tehcir Edilen Nüfus, Kayıplar Ve Göçler*”, Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar Uluslararası Sempozyum (15-17 Mart 2006), (Haz.: Şafak Kural-Feridun Emecen-Mustafa Aydın), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, 143.

Berlin Konferansı'nın sonunda imzalanan antlaşma, Rusları Balkanlar'ın efendisi durumuna yükseltirken, Türkiye'nin Balkanlar'daki rolünü pek zavallı bir vaziyete düşürdü ve Ayastefanos Antlaşması'nın hükümlerini ortadan kaldırdı²⁴.

Berlin Antlaşması'nın 61'inci maddesi şu suretle tespit edildi:

*“Bâbîâlî, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkeslerle Kürtlere karşı oraların güvenliğini temin etmeyi deruhte eder.”*²⁵

Berlin Antlaşması'nın gündeme getirdiği reformlar, Ermeni bağımsızlığını ve Ermenilerin Doğu bölgesinde hak iddiasını mümkün kılacak bir zemin olarak algılandı²⁶.

Berlin Kongresi'nde büyük devletler Ermenilerin oturdukları yerlerde ıslahat yapılmasını Bâbîâlî'ye bir vazife olarak yükleterek bu vazifenin yerine getirilmesini murakabe etmek salâhiyetine de sahip oldular²⁷. Islahat konusu aynı zamanda emperyalist devletlerin de işine geliyordu. Gerek Rusya ve gerekse İngiltere bu konuda baş aktör rolünü üstlendi. Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu yıllarda diğer azınlıklarda olduğu gibi Ermeniler de ayaklanıp isyan etti ve bunun sonucunda da kanlı çatışmalar meydana geldi. İşte bu durumu iyi değerlendiren gerek Rusya ve gerekse İngiltere, Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullandılar.

XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'yı ele geçirerek Anadolu sınırlarına kadar dayanan Ruslar, Osmanlı Ermenilerini kendi vatandaşları olan Kafkasya Ermenilerinin liderliği altında, bağımsızlık vaatleriyle isyan ettirerek Doğu Anadolu'ya hâkim olmak niyetindeydi²⁸. Bundan dolayı da Rusya genel olarak ıslahat meselesine ve

²⁴ Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamîd Zamânı ve Şahsiyeti*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2008, 59.

²⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876 - 1907))*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, 132.

²⁶ Levent İbrâl, *Kürt Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci (1918-1926)*, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2009, 15.

²⁷ Karal, *a.g.e.*, 133.

²⁸ Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, 12-13.

özelde de Umumî Müfettişlik konusuna oldukça fazla önem verdi. Aslında Ermenileri kendi amaçları doğrultusunda piyon olarak kullandıkları apaçık görülmektedir.

Baskılar karşısında Osmanlı hükümeti antlaşmanın Rumeli'ye ilişkin hükümlerinin uygulamaya konulduğu ve Anadolu Islahatı kapsamındaki maddelerin de en kısa sürede uygulanacağı vaatleriyle zaman kazanmaya çalıştı²⁹.

Rusya'nın Anadolu Islahatı'na ilişkin ortaya koyduğu düşünceler ise Tanin Gazetesi'nin 14 Ocak 1914 tarihli sayısında ayrıntılı bir şekilde kaleme alındı. Vilâyet-ı Şarkiye ıslahatına dair Dersaadet'ten Korsyondanç Borov tarafından kaleme alınan telgrafnâmede:

“1- Rusya umumî müfettişlerin valileri azletmek hakkına sahip olmalarını, bu konuda meclis vekillerinin görüşlerine başvurmalarını ve altı gün zarfında bu konudaki fikirlerini beyan etmeleri gerektiğini talep etmektedir. Sefir Dugirs, müzakereler esnasında bu talepten ferâgat etmeye hazır olduğunu ve buna karşılık umumî müfettişin valinin azlini meclis vekillerine arz etmeye hakkı olmasını ve kabinenin dört gün içinde bir cevap vermesini talep edeceğini söyledi. Büyük bir olasılıkla Petersburg Hükümeti bu müsaadeyi kabul etmedi.

2- Rusya, Ermenilere ait iken Kürtler tarafından gasp edilen arazi meselelerini umumî müfettiş'in sorumluluğunda oluşturulacak bir komisyon tarafından incelenmesini istediği halde Bâbiâli bu meselelerin mahkeme tarafından çözülmesini talep etmektedir.

3 - Rusya, vilâyet meclislerine Müslümanlarla Hıristiyanların eşit sayıda temsilci seçmeleri konusunda ısrar etmekte, buna karşılık Osmanlı Hükümeti ise, nüfus oranlarına göre her iki dine mensup ahalinin temsil durumunu kıyaslayarak eşit oranda bulunmasına sıcak bakmaktadır.

²⁹ Nadir Özbek, “Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 9, İletişim Yayınları, İstanbul, Güz 2009, 60.

4 – Rusya, umumî müfettişler hakkında imzalanacak antlaşmaya Ermeni mektepleri menfaatine uygun bir vergi maddesi ilâve etmek niyetindedir. Bâbîâli, Rusya'nın böyle davranma arzusunda bulunmasını hukuk-u hâkimiyetine müdahale olarak telâkki ettiğinden bunu reddetmektedir. Bilâhare Rusya aşağıdaki talebi daha yumuşak bir üslupla dile getirdi:

5 – Umumî müfettişler, memurînin tâbiyetine doğrudan doğruya padişaha teklif etmek hakkına sahip olsunlar.

6 – Askerlik hizmetleri barış zamanlarında memleket dâhilinde vazifelerini yerine getirsin. Bâbîâli'nin bu maddeye tepki vereceği söyleniyor.

7 – Umumî Müfettişler asayiş ve düzeni sağlamak için gerekli olan askerî kuvveti validen talep etme hakkına sahip olsun. Bâbîâli mahkemelerin ıslah edilmesini vazife olarak kendi üzerine alacaktır.”³⁰

Osmanlı Ermenileri, Doğu Anadolu üzerindeki İngiliz – Rus nüfuz rekabetinde bir faktördü. Ne İngiltere'nin, ne de Rusya'nın Ermeni çıkarlarını düşündükleri yoktu. Her iki taraf, Ermenileri kullanmak istiyor ve kullanıyordu. Ermenilere büyük umutlar verildi. Kasten ve sürekli körüklenen bu aşırı umutların hiçbir zaman gerçekleşmeyeceği biliniyordu. Ermeniler umutları gerçekleşmeyince, ilerde daha aşırı hareketlere ve silahlı ayaklanmalara kalkıştı. Bu hareketler Ermeni umutlarını körükleyenlerce acımasızca sömürüldü. Başka bir deyimle, Büyük Devletler, kendi emperyalist yayılma emellerini doyurmak için Ermenileri maşa olarak kullanıyorlardı³¹.

İngiltere de Rusya gibi Ermenilerin haklarını savunmaya, muhtar bir Ermenistan kurma fikri ile başlayarak onları tahrik ve isyana teşvik etti. İngiltere bu görevi alırken Rusya politikasını değiştirerek, kendi içindeki Ermenilere kötü örnek olur di-

³⁰ Hüseyin Demirbağ, *Tanin Gazetesinde Ermeni Sorunu (1914-1918)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2008, 60-61.

³¹ Şimşir, *a.g.e.*, 43.

ye muhtariyet fikrinden vazgeçti ve meydanı İngiltere'ye bıraktı³². Apaçık bir şekilde görüldüğü gibi müfettişlik konusu veya ıslahat meselesi özellikle Rusya ve İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda uygulamaya konulmak istendi.

1.1.2. Umumî Müfettişlik ve Anadolu Islahatı

Ermenilerin muhtariyeti adı altında oynanmaya çalışılan senaryonun içinde büyük devletlerin baskısıyla gerçekleştirilen iki Umumî Müfettişlik bulunmaktadır. Bunların ilki; 1879 yılında Osmanlı Devleti'nin gündemine sokulup 1895-1900 yılları arasında gerçekleştirilen ve Ahmed Şâkir Paşa'nın tayin edildiği Umumî Müfettişliktir. İkincisi ise, Ermeni meselesinin 1909'da Adana olaylarıyla tekrar milletlerarası mesele haline getirilmesinin de etkisiyle, 1913'de hızlandırılıp, 1914 yılında "*Vilâyât-ı Şarkıyye Islâhatı*" adı altında uygulanan müfettişliktir. Ermeniler için uygulanmak istenen ıslahatın birinci safhasında yer alan Vilâyât-ı Sitte (Kars, Erzurum, Bitlis, Sivas, Elazığ, Diyarbakır) öngörülmüşken, ikinci safhasında Vilâyât-ı Sitte'ye Trabzon'un da eklenmesiyle "*Vilâyât-ı Şarkıyye*" adı altında saha genişletilerek uygulandı³³.

Anadolu Islahatı Meselesi'nin en önemli yerlerinden birini teşkil eden müfettişlik konusunun siyasi gündeme girişinin başlangıcı 1879 yılına kadar gider³⁴. Tannin Gazetesi'nde çıkan bir yazıda Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahata bir Avrupa kontrolü şekli vermeye kalkmanın, o ıslahatı daha başlangıcında neticesiz bırakacağı, hiçbir zaman Doğu Anadolu'ya sükûn ve asayiş getirmeyeceği ayrıca Türkiye'nin de böyle bir kontrolü kabul etmeyeceği belirtiliyordu³⁵.

³² Ergünöz Akçora, *Van Ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, 78.

³³ Fahri Taş, "Vilâyet-i Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV, Sayı: 42, Kasım 1998, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı Özel Sayısı. <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergiler&IcerikNo=384> Erişim Tarihi: 06.04.2012.

³⁴ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838 - 1899)*, Eren Yayınları, İstanbul, 54.

³⁵ Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu Ve Ermeni Meselesi (1908 - 1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, "Tarihsiz", 201

İngilizlerin düşündüğü, genel valilikten başka bir şey değildi. Onların gayesi bu yolla ileride Doğu Anadolu’da oluşturulacak özerk veya yarı bağımsız Ermenistan’ı elde tutmaktı. İngiltere’nin bu gizli maksadı ise II. Abdülhamid ve diğer devlet adamlarının bazılarınca bilinmekteydi. II. Abdülhamid, Avrupalı devletlerin bir genel vali atamak suretiyle, buraları mümtaz bir eyalet haline sokmaya çalıştıklarını ve bunu elde ettikten sonra, genel valinin yerine Avrupalı bir prens tayininin çok büyük bir ihtimal olduğunu söylemekteydi³⁶. Sultan Abdülhamid, her türlü siyasî oyuna başvurarak, bu hükmü asla tatbik etmedi. Alman sefirine: “*Ermeniler hiçbir yerde ekseriyette değildir.*” diyen Sultan Abdülhamid; “*Doğu Anadolu’ya muhtariyeti götürecek ıslahatı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim,*” cümlesini sarf ederek, bu meselede ne kadar kararlı olduğunu gösterdi³⁷. Osmanlı Devleti, problemlerin çözüme kavuşturulabilmesi amacıyla Batılı anlamda ıslahat yapmak üzere müfettişlik uygulanmasına geçti³⁸.

İmparatorluk merkezine gevşek bağlarla bağlı olan bu bölgelerde düzeni ve asayişini sağlamak amacıyla kurulan Osmanlı umumî müfettişlik örgütlenmesi³⁹, devletin bu bölgelere daha rahat hâkim olmasını sağlaması açısından oldukça önemli bir faktördü.

Ayastefanos Antlaşması’ndan yaklaşık 4 ay sonra Berlin Antlaşması imzalandı. Berlin Kongresi’nden önce Beşiktaş Başpiskoposu Noren Narbey, İstanbul’da tertip edilmiş olan “*Ermeni Bağımsızlığı Projesi*”yle Petersburg’a gitti ve orada Rus yüksek çevreleriyle temasa başladı. Bu proje⁴⁰ ile genel valinin yetkileri belirtilip

³⁶ Karaca, *a.g.e.*, 54-55.

³⁷ Aksun, *a.g.e.*, 255.

³⁸ Türkmen, *a.g.e.*, 3.

³⁹ Hüseyin Yayman, *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası*, Seta Yayınları, Ankara, 2011, 82-83.

⁴⁰ 1- Ermenistan’a kesinlikle bir genel vali atanacak ve bu vali Ermeni Lusavorçagan mezhebinden olacaktı. Kendisi Padişah tarafından seçilecek ve görevi çar tarafından onaylanacaktır. Valiye Marzban unvanı verilecek ve mareşal rütbesini haiz bulunacaktır. 2- Sancak idaresi amirleri olan kaymakamlar, belediye reisleri yine Ermeni Lusavorçagan mezhebi mensuplarından olmak üzere Ermenistan Mebuslar Meclisinden seçilecek, görevi Bâbü’lî’ce onaylanacaktır. 3- Memleketin güvenlik ve disiplininin sağlanması Ermenilere bırakılacak, jandarma Ermenilerden olacaktır. 4- Mahkemeler, Hristiyan kanunlarına göre kurulacak ve hâkimler Ermeni olacaktır. Din mahkemesinde Kadı ve benzeri dini memurlar bulunmayacaktır. 5- Kürt derebeyleri dağıtılacaktır. Kürtlere, derebeylerine verilmiş olan imtiyazlar kaldırılacaktır. 6- Vergiler yeniden ve adilâne bir tarzda konulacak ve dağıtılacaktır. 7- Vakıfların idaresinin, emlak ve diğer kanunların (vergi kanunlarının) yeniden düzenlenmesi, arazinin yeniden yazılması. 8- Ermenistan’daki Türklerin silahlarının toplanması. 9- Ermenistan’ın

Ermenistan, kefil devletler tarafından onaylanmak şartıyla Bâbîâlî tarafından tayin olunacak bir Ermeni vali tarafından idare edilecek ve vali Erzurum'da oturacaktır. Vali, icra kuvvetlerinin bütün yetkilerine haiz bulunacağı gibi, bütün il içindeki düzenin korunmasına dikkat ederek, vergilerin toplanması ve idarî memurlarını tayin edecekti. Hâkimleri seçme ve tayin, Genel Meclisi davet, ona reislik ve ilin bütün idarî şubelerine bakacak olan ve beş yıl müddetle idare yetkisine haiz bulunacak olan genel vali bu müddet içinde ancak kefil devletler ile uyuşularak görevinden alınabilecekti.⁴¹

Berlin Antlaşması ile gündeme giren reform konusu dolayısıyla harekete geçen Salisbury, 8 Ağustos 1878 tarihinde İngiliz Elçisi Layard'a gönderdiği uzun bir talimatla, Anadolu reformuna dair bir program açıkladı. Bunun üzerine Layard, Avrupalı uzmanlar vasıtasıyla yürütülmesi isteği taşıyan mufassal bir proje hazırlayıp II. Abdülhamid'e verdikten başka, bu projenin uygulanması için hükümete bir de nota verdi (19 Ağustos 1878). Osmanlı Hükümeti ise, Meclis-i Mahsus'un hazırladığı ve padişah'ın onayladığı bir cevabî notayı Layard'a ilettiler (24 Ekim 1878). Verilen cevapta, reformların yapılmasına en büyük engel olarak, malî imkânsızlıklar gösterildi.⁴²

Hükümet, reformu:

“1- Antlaşma hükümlerine bağlı vaatlerin icap ettirdiği,

2- Devletin iradesine bağlı ve gerekli reformlar olmak üzere iki kısma ayırıyordu. Antlaşmaların getirdiği yükümlülükten kaynaklananlar için; hükümetin hazırladığı ve İngiltere hükümetine verdiği cevaplar, daha önce kabul görmediği gibi bu defa da verilen cevap tatminkâr bulunmadı. Lord Disraeli başkanlığındaki İngiliz Hükümeti, Bâbîâlî'ye karşı tavrını gittikçe sertleştirdi. Kendilerine daha on gün önce Osmanlı Hükümeti tarafından bir reform programı verilmiş olmasına rağmen,

idaresi için yeni bir idare kanunu düzenlenecek ve bu kanun, Rusya'nın onayı alındıktan sonra uygulanacaktır.10- Zeytun'a eski zamanlardaki gibi “Bağımsızlık” verilmesine söz verilecektir. Geniş bilgi için bkz.: Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Bitlis, 1996, 40.

⁴¹ Törehan Serdar, *a.g.e.*, 41-42

⁴² Karaca, *a.g.m.*, 14-15.

aldığı talimatlar doğrultusunda hareket eden Layard, 24 Kasım 1879 tarihinde sûret-i husûsiye ve gayr-ı resmî olarak Padişah'a bir reform projesi verdi. Dokuz maddeden oluşan bu projede:

“1- Jandarmaya ait hususlara temas edilmekte ve Anadolu'ya hâlâ muktedir bir müfettiş atanmadığı vurgulanmaktadır,

2- Malî hususlar için, her vilâyete bir Avrupalı malî müfettişin tayininin daha yararlı olacağı,

3- Avrupalı memurların, adliyede görevlendirilmesinin faydalarına temas edildi.

4- Âdem-i merkeziyet⁴³ fikri savunulmakta, her şeyin merkezden yönetilmesinin kötü sonuçlarına, Türkistan'ın içine düştüğü felâket örnek gösterilmektedir.

5- Hristiyanların çoğunlukta olduğu kaza ve nahiyelere, Hristiyan kaymakam ve nahiye müdürleri atanmasına,

6- Yol yapımı ve ziraatın geliştirilmesi ile servetin arttırılmasına,

7- Hristiyanların, mahkemelerdeki şahitlikleri hakkında yürürlükte olan nizamın eksiksiz uygulanmasına,

⁴³ Prens Sabahaddin'in savunmuş olduğu âdem-i merkeziyet sistemi ile öncelikle imparatorluk sınırları devletin tahakkümü altında ezilmeyen, tüketim yerine üretime geçmiş, eğitim seviyesi yüksek bir Osmanlı kimliğinin ortaya çıkmasını amaçlamıştı. Prens Sabahaddin özellikle Müslümanların sanayi ve ticaret ile uğraşmayıp, günü kurtarıcı işlerle (özellikle tarım ve hayvancılık) uğraşmasının, bunu mukabilinde gayr-i müslimlerin serbestçe ticaret yapmalarının ve bu serbestliklerinin tanınan ekonomik ve hukukî imtiyazlardan kaynaklandığını belirtmiştir. Bu yüzden Prens Sabahaddin'in âdem-i merkeziyetçi görüşleri esas anlamıyla şahsi teşebbüsün gelişmesine ve bireyin siyasal ve ekonomik özgürlük alanının genişlemesine hizmet edici bir nitelik göstermektedir. Prens sabahaddin, ırk, din ve mezhep ayrılığı yapılmadan bütün Osmanlı coğrafyasında uygulanmasını istediği âdem-i merkeziyet sistemi ile Osmanlı vilâyetlerinde âdem-i merkeziyet ve tevsi-i mezuniyet ilkelerinin geçerli kılınmasını istemişti. Kanun-i Esasî'nin 108. maddesi, vilâyetlerin yönetimi hususunda görev, yetki ve sorumluluğun paylaşımını öngören “tevsi-i mezuniyet” ve tefrik-i vezâif” kaidelerini getirmişti. Geniş bilgi için bkz.:

<http://www.risaleinurenstitusu.org/index.asp?Section=Enstitu&SubSection=EnstituSayfasi&Date=11/28/2003&TextID=673>. 08.05.2012.

8- *Erzurum Valisi Rüstem Paşa'nın maiyetine muktedir me'murlar, polis, adliye ve maliye müfettişleri verilmesine,*

9- *Âşâr usulünün lağvına kadar, bu usulün tadil ve ıslahının gerekliğine temas edilmekteydi.*"⁴⁴

Batılı devletlerin bu noktada Osmanlı yönetimini sıkıştırdığı ve isteklerinin bazılarını sırasıyla gerçekleştirdiklerini görmekteyiz. Ama bütün bu sıkıştırmalara rağmen dönemin olaylarını iyi analiz eden Sultan Abdülhamid doğuda cereyan eden hâdiselerin önüne geçmek için bir takım çözüm yolları ortaya koydu.

1.1.3. Hamidiye Alayları'nın Umumî Müfettişlik'e Etkisi

1878 Berlin Antlaşması ve bunu takip eden dönemde Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu vilâyetlerinde yürütülen ıslahat çalışmalarının yanında doğu bölgesinde yaşanan aşiretleri merkezî yönetime daha güçlü bir şekilde bağlamak üzere "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*" şeklinde teşkilâtlandırdı⁴⁵. Sultan Abdülhamid, özellikle Doğu'da meydana gelen Ermeni ayaklanmalarından dolayı meydana gelen asayişsizliği ortadan kaldırmak için doğu aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alayları'nı yürürlüğe koydu. Hamidiye Alayları, Ermenilerin taşkınlıklarını önleme noktasında Abdülhamid tarafından bölgedeki aşiretlerden oluşturuldu ve güvenliği sağlama açısından devlete önemli faydalar sağladı.

Ermenilerin, Doğu Anadolu'da, kimi güçlü devletlerin yardımlarıyla özerk veya bağımsız bir devlet kurma çabalarına ek olarak, 1880'lerden beri ülkenin her yanında sürdürdükleri tedhiş davranışları, herkes gibi Kürtleri de bezdirdi. Bu tedhişin sonucu olarak, 1894-1896 arasında, Batı'nın tarihine kasıtlı ve haksızca "*Ermeni kırımı*" olarak yansıtılan Türk-Ermeni-Kürt olayları patlak verdi; bu olaylardan sonra

⁴⁴ Karaca, *a.g.m.*, 17.

⁴⁵ Türkmen, *a.g.e.*, 14.

Kürtler, Ermenilerin çoğunun usulsüzce ele geçirmiş oldukları mal ve mülklerine el koymakla suçlandırıldı⁴⁶.

Dış güçlerin bu bölücü hareketlerini gören II. Abdülhamid, çareyi İslâm kardeşliğini bölgede takviye etmekte bulmuştur. Bu gaye ile 1891 tarihli Nizâmnâme'ye göre, Şark'ta Osmanlı Devleti'nin İslâm kardeşliği politikasını Müslüman halka anlatmak; Ermenilerin oyunlarına gelmemek; merkezi otoriteyi tekrar temin etmek ve o bölgedeki insanları gönüllü vatan müdafileri olarak istihdam etmek gayeleriyle Hamidiye Alayları denilen mahallî askerî kuvvetleri tesis ve teşkil eylemiştir. Hamidiye Alayları ile takviye edilen İslâm Birliği, I. Dünya savaşına kadar ve hatta 1925 tarihinde başlayan Şeyh Said isyanına kadar tesirini icrâ etmiştir⁴⁷.

Hamidiye Alayları, Abdülhamid'in politikasının hedefi değil vasıtasıdır. Bu alayların kuruluşunda rol oynayan etkileri şu şekilde sıralayabiliriz:

“1- Doğu Anadolu’da merkezî otoriteyi tesis etmek,

2- Doğu Anadolu’da devletin etkili olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak,

3- Aşiretlerden askerî güç olarak faydalanmak,

4- Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak ve Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmek,

*5- Rusların saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu’yu korumak.”*⁴⁸

Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yapılandıran Hamidiye Alayları, bölgenin güvenliği konusunda önemli işler yaptı. Asıl amaçları aşiretlerden askeri güç olarak faydalanıp Ermenilerin faaliyetlerini önlemek olan Hamidiye Alayları, bir nevi gerek iç ve gerekse dış mihraklara karşı bir güç unsuru olarak kullanıldı.

⁴⁶ Salâhi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918)”, *Belleten*, LXI, Sayı: 231, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ağustos 1997, s.?

⁴⁷ Ahmet Akgündüz, *Güneydoğu Meselesi ve Çözüm Yolları*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, 46.

⁴⁸ Törehan Serdar, *a.g.e.*, 88.

Hamidiye Süvari Alayları sayesinde aşiret reisleri, ağalar ve beyler, bölgele-
rindeki diğer sosyal gruplara karşı daha etkin oldular. Aşiret unsurlarına dağıtılan si-
lahlar da göz önüne alındığında bu yeni politika ile Balkanlar'dakinin aksine Bâbiâ-
li'den ziyade padişahın şahsına sadık alternatif, bir silahlı güç oluşturuldu⁴⁹. Bu güç-
ler yerel bürokrasi ve eşrafın memnuniyetsizliğine rağmen, yerel silahlı Ermeni ko-
mitacılarla mücadele etti. Ayrıca savaş anında da ordunun önemli gücünü oluşturdu.
Bazıları ücret almamalarına rağmen statüleri icabı genellikle masraflarını kendileri
karşıladılar. Aşiret Süvari Alayları zaman zaman devlet tarafından kimi düzenleme-
lere de tabi tutuldu. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgesindeki bu yeni yapı-
lanması, Rusya ve Batılı devletlerin azınlıkları kollaması ve bir süre sonra da kış-
kırtmasına neden oldu⁵⁰.

1909 yılından sonra iktidarı büyük ölçüde ele geçiren İttihat ve Terakki Ce-
miyeti, Hamidiye Süvari Alaylarını tasfiye yoluna gidince, aşiret reisleri de küstü-
rölmüş oldu. Bu sırada bölgede kol gezen İngiliz, Fransız ve Rus ajanlar aşiret reisle-
rini Osmanlı Devlet otoritesine karşı isyana teşvik etti. Ayrıca aşiretlerle Ermeniler
arasındaki problemler yeniden körüklendi ve düşmanlık tohumları atıldı⁵¹.

1.1.4. Umumî Müfettişliklerin (Genel Valilik) Ortaya Çıkmasında Dö- nemin Büyük Devletlerinin Etkisi

Umumî müfettişliklerin veya genel valiliklerin ortaya çıkmasında dönemin
büyük devletlerinin etkisi göz ardı edilemez. Dönemin söz sahibi devletleri çıkarları
için bu konu üzerinde büyük çabalar harcadı.

Kurulacak olan umumî müfettişlikler, güvenliğin korunması ve ülkenin gü-
venliğini bozanlara karşı savunma göreviyle yükümlü bir jandarma örgütüne sahip
olacaktı. Bu kuvvet, ayırt etmeksizin İslâm ve Hıristiyan'dan olacak ve oranları ön-
ceden tespit edilecektir. Bu kuvvetin sivil kadro ve başkanlarının tayini padişaha kar-

⁴⁹ Koca, *a.g.e.*, 3.

⁵⁰ Türkmen, *a.g.e.*, 15.

⁵¹ Türkmen, *a.g.m.*, 45.

şı ilin düzen ve güvenliğinden sorumlu olan genel valiye ait bulunacaktır. Böylece güvenlik ve düzene ait bir kuruluşa İslâm ve Hristiyanların birlikte katılmaları iki unsurun birbirine yakınlaşması hususunda faydalı olacaktır⁵².

Yukarıda bahsedilen uygulamanın halk arasında cereyan eden olayların önüne geçeceği düşünüldü. Ancak istenilen sonuç bir türlü alınamadı. Batılı devletler bu konuyu kendi çıkarlarına uygun hale getirerek Osmanlı Devleti'nin içişlerine rahat bir şekilde müdahil oldu. İngiltere ve Rusya'dan başka Anadolu Islahatı ile ilgilenen bir diğer devlet ise Almanya idi.

Büyük devletler içinde kendi itibar ve saygınlığını kabul ettirmeyi amaçlayan Alman hükümeti, İngiltere ve Fransa'ya başvurarak Osmanlı Küçük Asyası'nda yapılacak ıslahatın birkaç büyük devletten ziyade bütün büyük devletlerin konusu olduğunu ileri sürdü. Rusya konunun büyük devletlerin tümünce ele alınmasını ve Ermenistan adı altında iki vilâyetin birleştirilip tek vali emrine verilmesine karşı Bâbiâli de yedi vilâyet ve bir müstakil sancaktan oluşan daha geniş bir bölgede iki Genel Valilik -Umumî Müfettişliğin- kurulmasını istedi. Bu arada Rusya'ya göre tek, Bâbiâli'ye göre ise iki Umumî Müfettiş'in kimler tarafından, ne şekilde atanacağı ve yetkilerinin neler olacağı konuları tartışılırken Almanya, Rusya'ya bir ultimatoma verdi. Buna göre; Vilâyât-ı Sitte, padişahça atanacak olan bir Umumî Müfettiş idaresinde birleştirilecek, Umumî Müfettiş Hristiyan, Türk veya daha iyisi Avrupalı olacaktı⁵³.

Sultan Abdülhamid, Batılı devletlerin tazyiki karşısında Şarkî Anadolu'ya gönderdiği tahkik heyetine Erzurum'daki İngiliz, Fransız, Rus konsoloslarının da iltihakını kabule mecbur kaldı. Elçilerin altı vilâyette (Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakir, Mamuret'ül Âziz) icrasını teklif ettikleri ıslahat planını tatbik etmeye bile muvafakat etmişti⁵⁴.

Mabeyn Kâtibi Tahsin Paşa da müfettişlikten bahsederken büyük devletlerin, Anadolu'nun altı vilâyetinde yapılacak ıslahatı siyasî baskılar yoluyla Bâbiâli'ye ka-

⁵² Uras, *a.g.e.*, 221.

⁵³ Koca, *a.g.e.*, 13-14.

⁵⁴ Süleyman Kâni İrtəm, *Ermeni Meselesinin İçyüzü (Ermeni İsyanları Tarihi, Bomba Hâdisesi, Adana Vak'ası, Meclis-i Mebusan Zabıtları)*, (Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2004, 34.

bul ettirmeye çalıştıklarını belirtti. Ayrıca Avrupalı bir müfettiş tayini gibi Osmanlı Devleti'nin zararına olacak teklifleri ileri sürmekten de çekinmediklerini kaydetmekteydi. İngiltere'nin 1880 yıllarındaki isteği üzerine, o tarihlerde İngiliz General Baker Paşa başkanlığında, Tırhala eski mutasarrıfı ve Şura-yı devlet⁵⁵ Reisi Said Paşa ile Bahriye ümerasından Süleyman Paşa'dan oluşan bir teftiş heyeti Anadolu'ya gönderildi⁵⁶.

Avrupa basınında ise ıslahatın uygulanması için, Avrupalı bir komiserin atanmasına karar verildiği yönünde yazılar çıktı. 1895 yılına gelindiğinde, tatbiki istenilen Islahat Projesi'nin ana maddelerinden birini, yine müfettişlik meselesi oluşturdu. Bu gaye ile İngiltere, Babiâli'ye Anadolu vilâyetleri için bir genel komiser atanmasını teklif etti. Babiâli, devlet tarafından belirlenecek bir vilâyetten başlamak üzere, ıslahatın teftişini sürdürmek maksadıyla bir komiser veya müfettiş tayin edileceğini beyan etti. Bununla bu müfettişe bir de talimatnâme verileceğini İngiltere ve diğer devletlere bildirdi. Padişah, elçilerin teklif ettiği 40 maddelik proje üzerinde çalışmalar devam ettiği bir esnada, 27 Haziran 1895 tarihinde, Yaver-i Ekrem Müşir Ahmed Şâkir Paşa'yı Anadolu Vilâyât-ı Umum Müfettişliğine tayin etti. Böylece İngiltere'nin büyük bir komiser tayini teklifine cevap verilmiş oldu⁵⁷.

Padişah, atanan müfettişin esas görevinin ıslahatın uygulanması esnasında mevcut kanun ve tüzüklerin ihlâline engel olmak olduğunu belirtti. Islahat gereği, vilâyetlerde yapılacak yeni teşkilât ve değişikliklerin, devletin hukukuna göre düzenlenmesini sağlamak olduğunu ilâve ettikten sonra, *“elhasıl bu memuriyet pek büyük memuriyettir, Devletin ve İslâm'ın saadetini temin edeceği gibi, harabiyetine dahi sebep olabilir,”* demektedir⁵⁸.

⁵⁵ Danıştay, idare davalarına bakmak, hükümetçe hazırlanan kanun tasarıları ve imtiyaz mukaveleleri üzerine düşüncesini bildirmek gibi vazifeleri olan ve üyeleri Büyük Millet Meclisi'nce seçilen yüksek kurul. Bkz.: Devellioğlu, *a.g.e.*, 1003.

⁵⁶ Karaca, *a.g.e.*, 55.

⁵⁷ Karaca, *a.g.e.*, 55.

⁵⁸ Karaca, *a.g.e.*, 55-56.

1.1.5. Anadolu Umumî Müfettişi Şakir Paşa'nın Görev Ve Yetkileri

27 Haziran 1895 tarihinde göreve başlayan Ahmed Şâkir Paşa'nın Müfettişliği esnasındaki görev ve yetkileri kendisine verilen talimatta ana hatları ile belirtildi. Buna göre; adaletin sağlanması gayesiyle, hiç bir sınıfın başka bir sınıfa veya hiç bir şahsın bir başka şahsa zulmetmesine meydan verilmeyecek, bunun için kanunların hakkıyla uygulanması temin edilecek, görevlerini kötüye kullanan memurların bu suçlu tespit edildiği takdirde görevlerine son verilecekti. Özellikle de Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratü'l-aziz ve Sivas vilâyetlerindeki ıslahat çalışmalarında, yukarıdaki hususların daha fazla dikkate alınması Şakir Paşa'dan istendi. Uygulanacak ıslahatın genel hedefi, memleketin her tarafının imarı ve kalkınması ile arzulanan bir refah seviyesine ulaştırılması olduğundan, Şakir Paşa'nın yetkisi; ıslahatın başarıya ulaştırılması ve bu hedefe varılması için, gerekli olan bütün mevzuatı içine alacak genişlikteydi.

Babîâli, uygulanacak ıslahatın başarıya ulaşması için Vilâyât-ı Sitte'de asayiş ve sükûnetin sağlanmasını ilk şart olarak gördü. Bu vilâyetlerde bulunan Müslüman halkın din ve mezheplerini, can ve mallarını tehlikeye düşürecek bir durumun meydana getirilmesi halinde, gerekli bütün tedbirlerin alınmasına, düzenin sağlanması ve korunması için icabında şiddete başvurulmasına da yetki vermektedir⁵⁹.

Genel Müfettiş'in yetki ve sorumluluklarının bu kadar geniş olması ona tam bir serbesti verildiği şeklinde yorumlanamaz. Zira genel müfettiş, yaptığı işleri sürekli olarak II. Abdülhamid ve Babîâli'ye rapor etmek ve oralardan verilen direktifleri de dikkate almak mecburiyetindeydi. Ayrıca İstanbul'da, Hükümet ve Dâhiliye Nezaretî'nde kurulan iki ayrı komisyon da yapılan uygulamaların Reform Projesi'ne ve kanunlara uygunluğunu kontrol etmekteydi⁶⁰. Ahmed Şakir Paşa, 20 Ekim 1899 ta-

⁵⁹ Karaca, *a.g.e.*, 58, 59.

⁶⁰ Karaca *a.g.m.*, 41, 42.

rihine kadar Doğu Anadolu vilâyetlerinde müfettişlik görevini geniş çaplı olarak icra etti⁶¹.

1.2. VİLÂYÂT-I SELÂSE MÜFETTİŞ-İ UMÛMÎLİĞİ

1902 yılında ihdas edilen Rumeli Müfettişliği; Manastır, Selânik, Kosova, Yanya, Edirne ve İşkodra ile bu vilâyetlere bağlı sancak, kaza ve nahiyelerden oluşmaktadır⁶². Makedonya üç Türk vilâyetine bölünmüştü. Bu vilâyetler, Selânik, Manastır ve merkezi Üsküb olan Kosova idi. Üçüne birden “Vilâyet-i Selâse = Üç Vilâyet” deniyordu.

1902 yılında kabul edilen bir kararnâme ile Hüseyin Hilmi Paşa, Selânik, Manastır, Kosova vilâyetlerinin oluşturduğu Vilâyet-i Selâse’ye Umumî Müfettiş olarak atandı. Umumî Müfettişten beklenen söz konusu yörelerde öngörülen ıslahatı gerçekleştirmektir⁶³.

Hüseyin Hilmi Paşa’nın müfettişliği sırasında bu teşkilâtın asıl işinin asayiş olduğu Kâzım Karabekir Paşa tarafından şöyle dile getirildi:

“Her sene Müfettiş-i Umumi Hilmi Paşa vilayetleri dolaşıyor. Manastır’a geleli çok olmadan bu âlemi de gördüm. Bir sürü silindir şapkalı insanlar... Her milletten çeşit çeşit. Öyle fenama gitti ki... Bugün burada gördüğümüz bu zehirli kamalar acaba yarın bütün memleketimize de dağıtılacak mı? Müthiş vaziyet, pek müthiş... Milletimiz zavallı bir şeyden haberi yok. Bütün ümit genç zabitlerde. Fakat iş bir harbe müncar olursa felaket muhakkak.

Ordu berbat ellerde. Silahlar berbat. Teçhizat yok. Efradın altında beylikleri parça parça. Yeni gelenlere beylik bulamıyoruz.

⁶¹ Bengi Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Yeniden Anadolu Ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006, 47.

⁶² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (Haz.: Yusuf İhsan Genç-Hacı Osman Yıldırım-Nazım Yılmaz-Mustafa Küçük Sinan Satar-İbrahim Karaca), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2000, 400.

⁶³ Öztuna, *a.g.e.*, 97, 98.

*Sonra alay kumandanı ve ümeranın elinde halı ve kilim yerine nefer beylikleri serilmiş. Alay deposunda farelerin elbiseleri yediklerini ben gördüm ve esbabını temin ettirdim. Hele ara sıra gelip geçen redif taburları büsbütün Allahlık... Konsolos mahallesinde kapıların önlerinde oturmuşlardı. Yamalar içinde, yırtıklar içinde... Derhal ordu erkânı harbiyesini haberdar ettim. Müfettişi Umumiye'nin işi bunlarla ilgili değil, asayiş ile. Fakat hangi asayiş? Bu bahsinde görülecek. Ne olur bir de orduyu görebilecek. Müfettiş gelse... Biz bu varlıkla nereye gideceğiz?*⁶⁴

1902 tarihli talimatta öngörülen ıslahat:

- “1- Vali bayındırlığın, ticaretin, tarımın ve sanayinin gelişmesine çalışacak,*
- 2- Bayındırlık müdürlükleri kurulması ve yabancılarla ilişki kurmaktan vali sorumlu olacak,*
- 3- Umuru ecnebiye müdürlüklerinin oluşturulması, jandarma ve polis görevinde hem Müslüman hem de Hristiyanların istihdam edilmesi, gerektiğinde valinin orduyu da kullanabilmesi, (mahallî askerî komutan talep halinde orduyu hazırlayacak ve Harbiye Nezaretî'nden izin isteyecekti),*
- 4- Vezir rütbesinde bir Umumî Müfettiş'in atanması ve maiyetinde sivil ve asker memurların bulunması şeklinde sıralandı.”*

Umumî müfettişin görevleri ise özetle şunlardı: talimat hükümlerini tatbik ve valilerle mülkî ve malî işleri kontrol etmek, ıslahı gereken noktaları merkeze bildirmek; valilere danışarak gereken memurları azletmek; bu memurlar içerisinde suç işleyen varsa mahkemeye vermek; memurlardan merkezden tayin edilmiş olanlarının yerine yenilerinin tayini için hükümete başvurmak.

II. Abdülhamid'in siyaseti, Makedonya'da Hristiyan azınlıkları, (Bulgar ve Makedonyalılar ile Yunanlılar, Sırp ve Romenleri) denge halinde tutmak, daha açık tabirle, birleşmelerine ve tek cephe halinde Türk-Arnavutların karşısına çıkmalarına engel olmaktı. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi nasıl Türkiye'yi Doğu Ana-

⁶⁴ Kâzım Karabekir, *Hayatım*, (Haz.: Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul, 2005, 165.

dolu'nun o zaman “vilâyât” denen altı eyaletinde Ermeniler lehine “ıslahat” yapmaya zorluyorsa, aynı antlaşmanın 23. maddesi de, Makedonya'daki üç vilâyette Hristiyan unsurlar lehine ıslahatı şart koşuyordu. Ancak dayatılan bu ıslahat girişimleri II. Abdülhamid tarafından asla yürürlüğe konmadı⁶⁵.

1903 yılında, Rus Dışişleri Bakanı Kont Lamsdorf ile Avusturya – Macaristan İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Kont Goluchowski Viyana'da bir araya gelerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Makedonya bölgesi için “Viyana Tasarısı⁶⁶” olarak bilinen reform programını oluşturdular⁶⁷.

Viyana tasarısının konumuzla ilgili en önemli yönü, bir ıslahat projesi olarak, umumî müfettişe biçilen roldü. Umumî müfettiş, Osmanlı Hükümeti tarafından seçilecek ve Müslüman asıllı bir Osmanlı olacaktır. Görev süresi de üç yıl olarak saptanan umumî müfettişin görevden alınabilmesi için büyük devletlere danışması gerekiyordu. Gerekliğinde Osmanlı askerî güçlerini tüm Makedonya vilâyetlerinde yönetme yetkisi vardı. Bunun için merkezden izin almasına gerek yoktu. Makedonya vilâyetlerine atanacak valiler ise, Müslüman olacak ve yine Osmanlı Hükümeti tarafından saptanacaktı. Söz konusu valiler umumî müfettişin emirlerine kesinlikle uyacaklardı. Tasarıda yönetim yetkilerinin tümü umumî müfettişe bırakılıyordu. Buna göre polis ve jandarma yabancı uzmanlarca ıslah edilecek, üç vilâyete bütçe oluşturulacak ve bütçe gelirlerinin bir kısmı ilgili vilâyetin ihtiyaçlarına harcanacaktı. Tasarı, Osmanlı yönetimi tarafından da kabul edilmişse de büyük devletler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle bir sonuca ulaşamadı⁶⁸.

İngiltere, Makedonya için Hristiyan vali isterken, Rusya ve Avusturya yeni bir ıslahat programı ortaya koydular. Bu program, Umumî Müfettiş Hüseyin Hilmi

⁶⁵ Öztuna, *a.g.e.*, 98.

⁶⁶ Bu dönemde Avrupa devletlerinin bazı reform paketlerini Makedonya'da uygulamaya koyma yönündeki girişimlerdeki en büyük sebep, bölgedeki karışıklıklar ve bağımsız bir Makedon devleti kurmak için başlatılan isyanlardı. 1903 yılında, önce Viyana tasarısı ile ardından da Mürsteg Reform Programı ile uygulamaya konulan bu reform paketleriyle bölgede görev yapan Osmanlı Devleti güvenlik teşkilâtında bazı reformların gerçekleştirilmesi şart koşuluyordu bkz.: http://www.karam.org.tr/Makaleler/1277787125_dikici.pdf Erişim Tarihi: 18.04.2012. Ayrıca bkz.: Ali Dikici, “Osmanlı Makedonyası'nda Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürsteg Reform Programı”, *Karadeniz Araştırmaları*, VI, Sayı: 24, Kış 2010, 76.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Nizam Önen - Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye (Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929))*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, 279.

⁶⁸ Cemil Koçak, *Umumî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 28.

Paşa'nın yanında biri Avusturyalı diğeri Rus iki sivil memurun bulundurulması, üç vilâyette jandarmanın düzenlenmesi işinin Osmanlı hizmetine girecek bir yabancı generale havale edilmesi, bunun yanında büyük devletlerin subaylarının olması, asayiş elde edildikten sonra muhtelif milletleri daha muntazam surette toplamak üzere mülkî bölgelerin değiştirilmesi, mülkî ve adlî dairelerin ıslahı, bu makamlara yerli Hristiyanların da tayini, mahallî muhtariyetin teşviki gibi hususları da içermekteydi.

Hazırlanan programlar ve ıslahat girişimleri Makedonya meselesini çözmekten uzak kalmıştır. İngiltere 1907 yılında yeni bir reform önerisinde bulundu. İngiliz önerisi umumî müfettişin yetkilerinin arttırılmasını içeriyordu. Bölgedeki valiler, vali yardımcıları, mutasarrıflar ve kaymakamlar bu umumî müfettiş tarafından atanacak; Müslüman ya da Hristiyan kökenli olacak umumî müfettiş büyük devletlerin ve Bâbî'nin onayı ile belli bir süre için atanacak ve büyük devletlerin onayı olmadan görevden alınamayacaktı. Reform programları hayata geçirilince Osmanlı Makedonyası'nda Umumî Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa bütün diğer sivil memurların hâkimi konumuna yükselirken; Hüseyin Hilmi Paşa da Avrupalı iki sivil yetkili tarafından denetlenir hale geldi⁶⁹. Burada dikkatimizi çeken durum umumî müfettişin büyük devletlerin denetimine daha fazla bağlanması olayıdır.

1.2.1. Vilâyât İdaresi Üzerine Bir Lâyiha

Osmanlı Devleti zamanında uygulanan Umumî Müfettişlik meselesini daha iyi anlayabilmek için bu dönemde eyaletlerin nasıl işlediğine de bakmak gerekir.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı vilâyetlerinin siyasal ve sosyo-ekonomik durumları ile gizli yollardan Yıldız Sarayı'na yazılmış çok sayıda raporun varlığı bilinmektedir. Şemseddin Sami'nin vilâyet yönetimi hakkındaki lâyihası (muhtemelen

⁶⁹ Nizam Önen-Cenk Reyhan, *a.g.e.*, 280.

1880–1899 yılları arasında yazılmıştır.) vilâyetlerin yönetimi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir⁷⁰.

Şemseddin Sami'nin vilâyetlerin üzerinde bir de umumî müfettişlik bölgeleri önermesi dikkati çekmektedir. Ona göre adliye müfettişi, maarif, nafia, ziraat ve ticaret müdürlerinin her vilâyette bulunmalarına gerek yoktur. Her beş-altı vilâyet için bunlara merkez olabilecek bir mahalde bir “*umumî müfettiş*”in başkanlığı altında adliye müfettişi, maarif, nafia, ziraat ve ticaret müdürlerinden oluşan birer teftiş heyeti ve adliye müfettişlerinin başkanlığında birer de temyiz mahkemeleri oluşturulmalıdır. Şemseddin Sami ülke genelinde sekiz teftiş heyetinin olmasını da istemektedir⁷¹. Aynen Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde merkezin Diyarbakır'da olması gibi, yukarıda müfettişlik bünyesinde bulunması gereken teftiş heyetleri de sıralandı.

⁷⁰ Şemseddin Sami hâlihazırdaki idare usulünün bozukluklarını üç ana noktada toplamaktadır: 1) Vilâyet-sancak-kaza ve nahiye biçimindeki idare usulü, işleri gereksiz yere uzatmakta; idari kademelerde çok sayıda görevli istihdam edilmekte ve bu nedenle devlet hazinesi zarar etmektedir. 2) Vilâyetler çok geniş olduğu için valilerle vilâyet erkânı merkezden, vilâyetin bütününde yönetim işleri ile emniyet ve asayişin korunmasını sağlayamamaktadır. Mutasarrıflar her işte valilerin emri altında olduklarından ve maaşlarının azlığından icraat gerçekleştirememektedir. Kaymakam ve müdürler çoğunlukla görevli oldukları bölgenin küçüklüğü, maaşlarının azlığı, ellerine verilen nüfuz ve iktidarın sınırlılığı, bazılarının nahiye bekçisi halinde bulunmaları nedeniyle icraat, islahat, yönetim ve asayişin korunması konusunda başarılı olamamaktadırlar. Valilerin olur olmaz işlerle uğraşamayacak kadar aşağı bir mevkide bulunmalarından ve yetki alanlarının çok geniş olmasından, kaymakamlar nüfuz kullanamayacak kadar aşağı bir mevkide bulunduklarından ve mutasarrıflar ise ancak valiler ile kaymakamlar arasında bir iletişim aracı hükmünde kaldıklarından dolayı vb. gibi nedenlerden muhafazası sağlanamamaktadır. 3) Vilâyet idaresinde pek çok memur görevlidir. Ancak yüksek görevlerde bulunanlar halkın durumuna vakıf olarak onların müsteyidadını dinlemeye tenezzül edemeyecek kadar yüksek maaş almaktadırlar. Asıl icraat vasıtası olan küçük memurlar ise maaşlarının azlığından dolayı görevlerini kötüye kullanarak irtikab ve devletin namusu ile vakar ve haysiyetlerine zarar veren davranışlar içine girmektedir; bu nedenle devlet gelirlerinin önemli bir kısmı ziyan olmaktadır. Sorunları böylece belirleyen Şemseddin Sami bunlar için çözüm yöntemleri de ortaya koydu. Çözüm önerilerini de üç ana noktada özetledi: 1) Mülkî taksimatın üç dereceden iki dereceye indirilmesi. Sancakların kaldırılması ile vilâyet-kaza biçiminin bir idarî yapının oluşturulması. 2) Vilâyet sayısının arttırılması ve kaza sayısının azaltılması. 3) Valilerle vilâyet büyük memurlarının maaşlarının azaltılması; kaymakam ve diğer küçük memurların maaşlarının arttırılması. Bkz.: Nizam Önen – Cenk Reyhan, a.g.e., 284-285.

⁷¹ Nizam Önen – Cenk Reyhan, a.g.e., 284-285.

1.3. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE HAZIRLANAN UMUMÎ MÜFETTİŞLİK KANUNU

Osmanlı iç yönetiminde umumî müfettişlikler teşkiline dair mevzuat düzenlemeleri II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da yapıldı. Nitekim 18 Haziran 1329 [1913] tarihinde hazırlanan Umumi Müfettişlik Kanun-ı Muvakkat'ı, 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı Umumi Müfettişlikler Kanunu muhtevasına uygun düşmektedir. Hazırlanan bu kanunun ilgili maddeleri şöyledir:

“1- İdare-i Vilâyet ve İdare-i Nevahi kanunlarının tesrii tatbiki ve emri idarenin suret-i ciddiyede tesis ve asayiş emniyet ve umran ve servet-i memleketin temin ve tezyidi için memalik-i Osmaniye müteaddit devair-i teftişiyeye taksim ve her dairenin bir müfettiş-i umumî'nin zir-i nezaretine tevdi olunduğunu tasrih etmektedir.

2- Müfettiş-i umumîlerin, Meclis-i Vükela kararıyla bairade beş sene için tayin edileceği ve vezâif ve salahiyetlerinin bir talimat-ı umumiye ile tayin edileceği ve “bu talimat ahkâmının nezâret ve vilâyetler için mecburiyül icra” olacağı,

4- Müfettiş-i umumîlerin refakatinde istihdam icap eden memurin ile yerli ve ecnebi erbab-ı ihtisasın adedi her daire-i teftişiyenin vüs'at ve ihtiyacına göre Meclis-i Vükela'ca tahdit ve müfettiş-i umumîye'nin intihapları ve inzımanı reyleriyle nasb ve bunların ifa edecekleri vezâifin talimatnâme ile tayin olunacağı, Devair-i Merkeziye'den biri ile müfettiş-i umumî'ler beyninde zuhur edebilecek ihtilafatın Meclis-i Vükela'ca tetkik ve hallohunacağı” da beyan ve kaydolunmaktadır.”⁷²

⁷² Koca, a.g.e., 41-42.

Bölgede yapılan ıslahat çalışmaları 8 Şubat 1914'te İstanbul'da Hariciye Vekili Said Halim Paşa ile Rusya temsilcisi Konstantin Gulkeviç arasında yapılan protokolle son şeklini aldı⁷³. Vilâyât-ı Şarkıyye ıslahatı ile ilgili Yeniköy Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın müfettişliklerle ilgili maddeleri şöyledir:

“1- Islahat yapılacak olan alan iki bölgeye ayrılacak, Doğu Anadolu'daki bu iki bölgenin başına Avrupalı iki genel müfettişlik konulacaktır.

Bölge [A]: Erzurum, Trabzon ve Sivas illerinden meydana gelen bölge,

Bölge [B]: Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır'ı içine alan bölge. Bu iki bölgeye tayin yapılacaktır.

2- Genel müfettişler, sivil idare, adliye, polis ve jandarmayı kontrol edeceklerdir. Güvenliği koruyacak olan kuvvetlerin yetmemesi halinde, müfettişin isteğiyle yetkileri dâhilinde hazırlayacakları tedbirlerin uygulanması için askerî kuvvetler, genel müfettişin emrine verilecektir.

3- Genel müfettişler, yetersiz veya suçlu gördükleri memurları görevlerinden alabilecek, mahkemeye verebileceklerdir.

4- Genel müfettişler, acele tedbirler gerektiren önemli durumlarda hemen adalet bakanlığına bilgi vermek suretiyle, adliye memurlarını görevinden alabilecek, valiler tarafından işlenen suçlar ve acele tedbirler gerektiğinde, durum İçişleri Bakanlığı'na bildirilecek, Bakanlık durumu Bakanlar Kurulu'na sevk ederek, en çok dört gün içinde bir karar verilecektir.

5- On yıl içinde genel müfettişlik yerinin boşalması durumunda, Osmanlı Devleti büyük devletlerin yardımını isteyerek, bir yenisi atanacaktır.

⁷³ Koca, a.g.e., 15.

6- Kanunlar, resmî ilanlar ve emirler, her bölgede mahallî dil ile yayınlanacaktır. Genel müfettiş uygun gördüğü takdirde, mahkeme ve hükümete müracaat eden taraflardan her birisi kendi dilini kullanmak hakkına da sahip olacaktır. Mahkeme hükümleri Türkçe olarak yazılacak, eğer mümkün olur ise, buna iki tarafın dillerinde birer tercümesi eklenecektir. Her unsurun genel eğitim bütçesindeki payı, eğitim vergisine katılması oranında ayrılacaktır.

7- Genel müfettişlerin gözetimi altında, bir yılı geçmemek şartıyla kesin bir nüfus sayımı yapılacak, iki bölgede çeşitli mezheplerin, milliyetlerin, dillerin geçek oranları tayin olacaktır. Şimdilik Van, Bitlis illeri, Genel Meclis ve komisyon üyeleri yarı yarıya Müslüman ve Hristiyanlardan seçilecektir.

8- Genel müfettişler uygun gördüğü takdirde, boş yer oldukça polis ve jandarma teşkilâtına Hristiyan ve Müslümanlardan eşit sayıda alım yapılacaktır.”⁷⁴

Anlaşmaya göre, Vilâyât-ı Şarkıyye’de valiler dışında görev yapan bütün memur, polis, jandarma gibi devlet güçlerinin inisiyatifi bu bölgeye görevlendirilen iki müfettişe verilmiştir. Anlaşma metnine ilk bakıldığında müfettişlerin görevlerine valilerin müdahale etme yetkisi varmış gibi bir anlam görülmekte ise de; gerçekte böyle olmayıp, valilerin müfettişlere karşı takınacakları her hangi bir olumsuzluk karşısında müfettişlerin görevlerinden çekilmesi durumu ortaya çıkacaktır. Anlaşma gereği, görevinden çekilen müfettişin yerine yeni bir müfettişin tayin edilmesi için Osmanlı Devleti büyük devletlerin yardımını istemek mecburiyetinde kalacaktır. Yeni müfettiş tayin edilme isteği, Osmanlı Devleti için aşağılayıcı bir durum meydana getireceğinden, Osmanlı Devleti böyle bir durum karşısında kalmamak için, müfettişlerin gö-

⁷⁴ Fahri Taş, “Vilâyet-i Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV, Sayı: 42, Kasım 1998, Türkiye Cumhuriyeti’nin 75. Yılı Özel Sayısı. <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=384> Erişim Tarihi: 06.04.2012.

revde kalması uğruna, müfettişlerin şikâyetle bulunacakları valileri görevlerinden alma hususunda tereddüt göstermeyecekleri aşikârdır⁷⁵.

Osmanlı Hükümeti'nin ıslahat konusunda üzerinde durduğu en önemli husus, devletin nüfuzu, bağımsızlık ve onurunu zedeleyecek isteklerin asla kabul edilemez olduğuydu. Bu anlamda Büyük Devletler tarafından sunulan ıslahat projesini inceleyen Osmanlı Devleti, altı Türk vilâyetinin bir genel valinin emrine verilmesine karşı olduklarını, ıslahatın kontrol ve tatbikinin Osmanlı Hükümeti'ne bırakılması gerektiğini belirtti.

Uygulamaya başlanılmasından bu yana pek etkili olamayan Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği teşkilâtı, Dâhiliye Nezâreti'nin 15 Kânûn-ı evvel 1330/28 Aralık 1914 tarihli kararıyla lâğvedildi; müfettişlik teşkilâtına son verilmesine gerekçe olarak da savaşın çıkması gösterildi. Ertesi gün, 29 Aralık 1914'te Heyet-i Vükelâ'da müfettişlik konusu tekrar gündeme alındı. Hey'et-i Vükelâ'nın, aldığı ortak kararlar müfettişliklerin tazminatlarının ödenmesi şartıyla görevlerine son verildiği açıklandı. Hazırlanan Hey'et-i Vükelâ kararı da daha sonra Padişah V. Mehmet Reşad tarafından da onaylandı⁷⁶.

1.3.1. II. Meşrutiyet Dönemi Umumî Müfettişlerin Görev ve Yetkileri

İdâre-i Umûmiye Vilâyât Kânunu Muvakkatı'na ek olarak kabul edilen ve umumî müfettişlerin görev ve yetkilerine ilişkin olan talimâta göre, umumî müfettişler, Meclis-i Vükelâ kararıyla ve padişah iradesiyle beş yıl için atanacaklardı. Ayrıca, umumî müfettişlerin yanında görev yapacak olan memurlar da yine Meclis-i Vükelâ tarafından atanacaktı. Fakat bunun için umumî müfettişin de onayı alınacaktı. Bir Osmanlı nezâreti ile umumî müfettişler arasında çıkabilecek anlaşmazlıklar, Meclis-i Vükelâ'ya çözüme kavuşturulacaktı. Umumî müfettişlerin görev ve yetkileri de şöyle sıralandı: Umumî müfettişler, yasaların uygulanmasını denetleyecekler, valilerin de

⁷⁵ Fahri Taş, "Vilâyet-i Şarkîye Islâhâtı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV, Sayı: 42, Kasım 1998, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı Özel Sayısı. <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=384> Erişim Tarihi: 06.04.2012.

⁷⁶ Türkmen, *a.g.e.*, 83.

görüşünü alarak, gerekçesini de bildirerek, bölgeleri için uygun görmedikleri yasalarda yapılması gereken değişiklikleri, Bâbîâlî'ye bildirecekler ve bu konularda tasarılar hazırlayabileceklerdi. Yasaların uygulanmasını kolaylaştıracak talimatnâmeler de oluşturabileceklerdi. Ama bunların yürürlüğe girebilmesi için ilgili nezârete sunulmuş olması gerekiyordu. Umumî müfettişler, bir yerde yeni mülkî makamlar ihdas etmeyi gerekli görürlerse, vali ve kolordu komutanının da görüşünü alarak, tasarı hazırlayabileceklerdi. Ayrıca, göçebelerin iskânı için de hazırladıkları nizamnâmeleri Dâhiliye Nezareti'ne sunacaklardı. Umumî müfettişler, memurların tayininde ve ıslahatla ilgili her türlü işte geniş yetkilere sahiptiler. Ayrıca, bölgeleri içinde yasa ve nizamnamelerin uygulanması ile asayişten ve halkın refah ve huzurundan da sorumluydular. Umumî müfettişler, bölgeleri içinde uygun gördükleri kenti kendileri için merkez seçeceklerdi. Gerekli gördükleri takdirde, bölgelerinde istedikleri sayıda telgraf memuru, jandarma ve asker bulundurabileceklerdi. Teftiş daireleri içinde görevli memurların işlerine son verebilecekler ya da onları terfi ettirebileceklerdi⁷⁷.

Umumî müfettişler kendi kesimlerinin idare, adliye, polis ve jandarmasını denetleyecekler, bölgedeki emniyet kuvvetlerinin yetmemesi durumunda umumî müfettişin talebi doğrultusunda yeterli askeri kuvvet gönderilerek onun emri altına girecektir. Bu proje evveliyatı Haziran 1913'te hazırlanan Rus Ermeni Islahat tasarısı olup, İstanbul, Rus büyükelçiliği baş tercümanı Andre Mandels tarafından eskiden beri olagelen Ermeni istekleri doğrultusunda Batılı büyük devletlerin de onayı alınarak hazırlanmıştır⁷⁸.

1.4. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLER

1920 yılının sonlarında, Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermeni kuvvetlerini kısa süre içinde kesin bir yenilgiye uğratması, oyunların belkemiğini kırmış, yeniden sahneye çıkmalarını birkaç yıl ertelenmişti. Doğu seferinin başarıyla tamamlanmasından sonra, Doğu illerimiz, Millî Mücadele açısından olağanüstü görünümünü yitirdi ve

⁷⁷ Koçak, *a.g.e.*, 32.

⁷⁸ Koca, *a.g.e.*, 15.

normal düzene döndüler⁷⁹. Ancak bu sefer de Osmanlı Devleti içindeki bazı yöneticiler Millî Mücadeleyi engellemeye çalışarak bir takım teşkilâtlar kurdular.

Anadolu’da, İtilâlât Devletleri ile İstanbul yönetimine karşı başlayan Millî Hareketi engellemek için kurulan teşkilâtlardan biri de Anadolu Islahatı Olağanüstü Genel Müfettişliğidir. Teşkilâtın başına Müşir Zeki Paşa getirildi. Kuva-yı İnzibatiye’yi yönlendirmeye ve daha sonra onun yerine Kuva-yı Seferiye’yi kurmaya çalışan Zeki Paşa, çok önemli bir faaliyet gösteremedi. Bir ara Anakara’daki Mustafa Kemâl ile de temas kurdu ancak olumlu bir sonuç elde edemedi⁸⁰.

Anadolu Fevkalâde Müfettişliği’nin kurulması Damat Ferit’in Sadrazam, Hariciye Nazırı ve Harbiye Nazırı olduğu bir sırada 27 Nisan 1920’de Meclis-i Vükelâ’da görüşülerek kararlaştırıldı. Bu müfettişlik Anadolu’da ortaya çıkan istenmeyen durumu bir an evvel ortadan kaldırarak emniyet ve asayişin “*serian istikrarına aid tedabiri istikmal vazifesiyle mükellef*” olacaktı. Askeriye ve mülkiyede tam bir salâhiyete haiz olacak umumî müfettişliğin kararnâme lâyihası Meclis-i Vükelâ’ca hazırlandı⁸¹.

8 Mayıs 1920 tarihinde de umumî müfettiş’in yetkileri açıklandı. Buna göre, umumî müfettiş, sıkıyönetim ilan etmeye, mevcut askerî teşkilâtı lâğvetmeye ve Kûvâ-yı İnzibâtiye teşkil etmeye yetkili kılındı.⁸²

1.4.1. Milli Mücadele Döneminde Umumî Müfettişlerin Yetkileri

Anadolu’da huzur ve güvenliğin istikrarı ile ilgili önlemleri tamamlamak için, idarî ve askerî işlerde tam yetkiye sahip olarak kurulan umumî müfettişliğin yetkileri, 6 Mayıs ve 13 Mayıs 1920’de yayınlanan iki kararnâme ile belirlendi. Birincisi ayrıntılı yetkileri belirlerken ikincisi, birincisinde unutulmuş deniz kuvvetleri ile ilgili

⁷⁹ Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, 173.

⁸⁰ Nurettin Gülmez, Anadolu Islahatı Olağanüstü Genel Müfettişliği, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XX, Sayı: 58, Mart 2004, 1.

⁸¹ <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/786/10098.pdf>. Erişim Tarihi: 14.10.2011.

⁸² Koçak, *a.g.e.*, 34.

olup birinciye ilâve yetkililerdir. 6 Mayıs 1920 tarihli birinci yetki kararnâmesinde şunlar yer almaktadır:

“1- Anadolu’da güvenliği sağlamlaştırmak ve huzur ortamını tekrar sağlamak için, idarî ve askerî işlerde tam yetkili olarak bir umumî müfettişlik kurulmuştur. İşbu umumî müfettişliğe idareden ve adliyeden uzmanlaşmış müşavirler verilecektir.

2- Anadolu’da huzur ve güvenin sağlanması için kadrosuna ihtiyaç duyulacak bütün askerî inzibat kuvvetleri, zabıta kuvvetleri ve gönüllü birlikleri Müfettişliğin emri altındadır. Umumî müfettişlik, adı geçen kuvvetlerin sevk ve idaresi ile idarî ve askerî memurların ve subayların teftişi konularıyla tam yetkili olarak meşgul olur.

3- Gereken yerlerde, daha sonra gerekçesiyle arz etmek üzere, umumî müfettişlik sıkıyönetim ilânına ve sıkıyönetim kararnâmesi hükümlerine göre işlem yapma iznine sahiptir.

4- Umumî müfettişlik, idarî ve askerî işlerde, ilgili bakanlıkla haberleşmeye izinli ve sadaret makamına bağlıdır.

5- Umumî müfettişlik, gerektiğinde mevcut askerî teşkilâtın ortadan kaldırılmasına veya yeniden Kuva-yı İnzibatiye oluşturulmasına yetkilidir. Genel olarak teşkilâtın ayrıntısı, ilgili makamlarca yerine getirilecektir.

6- Umumî müfettişlik maaşından başka aylık 1.000 lira ödenek ve yanındaki uzman, erkân, ümera subay ve askerîye mensuplarına ödenekleriyle birlikte, olağanüstü aylık ödenekleri kadar zam verilir. Bu zamlar, İstanbul’dan hareketten itibaren verilir. Ve hiçbir çeşit kesintiye tâbi değildir. Umumî müfettişliğe bağlı çalışan küçük subay ve erlere 18 Nisan 1336/1920 tarihli Kuva-yı İnzibatiye kararnâmesinin 12. maddesinin hükümlerine bağlı olarak ödenek verilir. İşbu heyetin harcırahı, yalnız asıl maaşları üzerinden hesaplanarak Harcırah Kararnâmesi hükümlerine bağlı olarak ödenir.

7- *Umumî müfettişlik heyetinin maaşı, tahsisatı, zamları ve har-
cırakı 18 Nisan 1336/1920 tarihli Kuva-yı İnzibatiye Kararnamesiyle
Harbiye Nezareti bütçesine ilave olunan 1.250.836 liralık ödenekten
harcanacaktır. Umumî müfettişliğin kuruluş masrafı olarak 50.000 ku-
ruş ile aylık 5.000 kuruş kırtasiye masrafı da, adı geçen ödenekten har-
canacaktır.*

8- *Umumî müfettiş, kendi sorumluluğu altında harcamak ve da-
ha sonra hesabını vekiller Heyeti'ne vermek şartıyla örtülü ve tahmin
edilmeyen harcama olarak aylık 20.000 liraya kadar akçeyi, 7. madde-
de yazılan ödenekten harcamaya izinlidir. Bundan sonraki iki maddede
yürürlülük tarihi ve yürütme makamı belirtilmektedir.*

Bu kararnâmeyle ilave olarak yayınlanan ikinci kararnamede ise;

*“1- Umumî müfettişlik, huzur ve güveni sağlamak ve sevkiyat
için gerekli gördüğü deniz kuvvetlerini ve nakliye araçlarını kullan-
maya yetkilidir.”, denilmektedir.*

Kâzım Karabekir de, anılarında, bu gelişme üzerine, aldığı bilgileri Anka-
ra'ya TBMM'ye ve Milli Müdâfaa Vekâleti'ne bildirdiğini yazmaktadır. Karabe-
kir'in 19 Mayıs 1920 tarihli yazısı şöyledir⁸³:

*“9 Mayıs 1336 [1920] tarihli Peyam ve Serbesti gazetelerinde görülen mühim
malûmat aşağıdaki maddelerde arz edilmiştir. İstanbul gazete özetlerinin Ankara'ya
gelip gelmediğinin yazı ile haber verilmesini istirham eylerim. Anadolu umumî mü-
fettişliğinin vazifeleri ve salâhiyetine dair neşredilen kararnâmenin özetinde:*

*“1- Anadolu'da takrir-i emniyet ve asayiş için muamelât-ı aske-
riye ve mülkiyede salâhiyet-i kâmileyi haiz olmak üzere müfettiş-i umû-
mîlik ihdas edilmiştir.*

⁸³ Koçak, *a.g.e.*, 34.

2- Anadolu'da takrir-i asayiş için istihdamına lüzum görülen kâffe-i kuva-yı inzibatiye-i askeriye ve kuva-yı zabita ve gönüllü kıtaatı müfettiş-i umûmîlik emrindedir.

3- Müfettiş-i umûmîlik idare-i örfiye ilanına ve idare-i örfiye kararname-i ahkâmı dairesinde muamele ifâsına mezundur.

4- Müfettiş-i umûmîlik Sadaret'e merbuttur.

5- Müfettiş-i umûmîlik teşkilâtı mevcude-i askeriye'nin indelicab ilgasına ve yeniden kuva-yı inzibatiye teşkiline salâhiyettardır.

6- Müfettiş-i umûmîye maaşından maada şehri bin lira tahsisat ve refakatine memur edilen mütehassıs erkân, ümera ve zabitan ve mensubin-i askeriye'ye tahsisat-ı fevkalâde muhassesat-ı şehriyeleri miktarı kadar zam verir. İşbu zemaim Dersaadet'ten hareketten itibaren itâ olunur.

7- Müfettiş-i umûmîlik hey'etinin maaş ve muhassesatı Harbiye Nezâreti bütçesine ilâve olunan bir milyon iki yüz otuz altı liralık tahsisattan sarfolunacaktır. Bu tahsisat meyanında şehri yirmi bin lira tahsisat-ı mesture olarak sarfa müfettiş-i umûmî mezundur.

15. Kolordu Kumandanı
Kâzım Karabekir. ”⁸⁴

Umumî müfettişlikler, bir kurum olarak, Millî Mücadele döneminde TBMM tarafından 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kânunu'nda yer aldı. Yasanın 22. maddesi şöyle düzenlendi: “Vilâyetler, iktisadî ve içtimaî münasebetleri itibariyle birleştirilerek, umumî müfettişlik kıtaları vücuda getirilir.” 23. madde ise şu şekildeydi: “Umumî müfettişlik muntakalarının umumî sûrette asayişinin temini ve umum devâir muâmelatının teftişi, umumî müfettişlik muntakasındaki vilâyetlerin müşterek işlerinde âhengi tanzimi vazifesi, umumî müfettişliklere mevdudur. Umumî müfettişlikler, devletin umumî vazâifile mahallî idarelere âit vazâif ve mu-

⁸⁴ Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, II, Emre Yayınları, İstanbul, “Tarihsiz”, 35-36.

karreratı daimi sûrette murakabe ederler.” İcra Vekilleri Heyeti tarafından hazırlanan tasarı, Encümeni Mahsus’ta bir miktar değiştirildi. Meclis tarafından kabul edilen formülasyon da bir miktar farklı oldu⁸⁵.

Umumî müfettişliklerle ilgili meclis tartışmalarında söz alan Aydın mebusu Tahsin Bey, ileride müfettişlik kurumuna ihtiyaç olmakla birlikte, bu şekilde bir düzenlemenin doğru olmadığını ileri sürüyordu. Tahsin Beye göre: *“Birkaç vilayetin birleştirilmesi suretiyle meydana getirilecek müfettişi umumîler, kabil değil, birkaç vilâyeti teftiş” ve müfredatı umuma kadar nüfuz edemez*”lerdi. Tahsin Bey klasik bir teftişten yanaydı. Tahsin Bey şunları söylüyordu: *“Eğer umumî müfettişlikler ihdas edilirse, bu, Rumeli’de vaktiyle Hilmi Paşa’nın yaptığı müfettişlik gibi olur. Bu zat, malûmu âliniz o zamandaki siyaset icabınca, Avrupalıların kendisine vermiş oldukları o vâsi, o fevkalâde nüfuz sayesinde, bazen bir memuru, bir adamı ihbarı üzerine bilâtereddüt azleder ve sonra kendisinin fâhiş bir hata irtikâp ettiğini anlayınca o memuru tatyip etmeye çalışırdı. Umumî müfettişlikler de böyle olur. Dâiresi vâsi olan bir heyeti teftişiyenin bütün muamelâta vâkıf olması ve onları tetkik etmesi imkân hâricindedir.”* Tahsin Bey, daha basit bir öneri getiriyordu. Ona göre, *“her vilayet dâiresinde bir müfettişlik teşkiliyle onun üç zattan mürekkep olması lâzımdı. Biri si dâhiliye, birisi maliye ve birisi adliyeden olmak üzere üç mütehassıs marifetiyle bu husûsatı teftişye ikmâl edilmeli”*ydi⁸⁶.

Yine, Millî Mücadele’nin devam ettiği yıllarda son Osmanlı Meclis-i Mebusan reisi seçilen ve meclisin dağılması ile Ankara’ya çağrılarak ilk mecliste Adliye Vekili olan Erzurum Mebusu Celalettin Arif Bey, Şark Bölgesi Umumî Müfettişi olmak istedi. Arif Bey, TBMM mebusluğu için Ankara’ya gelmeden önce yani İstanbul’da iken İngiliz yanlısı bir tutum içinde olup sarayla diyalog halindeydi. Celalettin Arif Bey Ankara’ya geldikten sonra Mustafa Kemâl Paşa ile Meclis Başkanlığı konusunda ters düştü.

Celalettin Arif Bey, aynı günlerde TBMM’de kendisi gibi Erzurum Mebusu olan Hüseyin Avni Bey’le birlikte 6 Eylül 1920’de Erzurum’a gelmişti. Celalettin

⁸⁵ Koçak, *a.g.e.*, 36.

⁸⁶ Koçak, *a.g.e.*, 37

Arif Bey: Lazistan (Rize), Erzurum, Erzincan, Van, Beyazıt ve Meclisçe uygun görülecek diğer doğu vilâyetlerini de kapsamına alacak şekilde kurulacak Şark Vilâyetleri Umumî Valiliği'ne atanmak istiyordu. Celalettin Arif'in umumî müfettişlik teklifini Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 13. 09. 1920 tarihinde TBMM başkanlığına ilettil. Ancak, Celalettin Arif Bey'in bu görevi istemekte samimi olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Bu durumu Mustafa Kemâl Paşa, Nutuk'ta şöyle dile getirmektedir:

“... Şimdi anlıyorum ki Celalettin Arif Bey, daha Ankara'da iken bazı arkadaşları ile birlikte program yapmışlardır. Mesela, Hüseyin Avni Bey Erzurum Valisi olacak, Celalettin Arif Bey ise Şark Vilâyetleri Umumî Valisi olacaktı.”⁸⁷

Neticede, Celalettin Arif'in Şark Vilâyetleri Umumî Valiliği isteği Mustafa Kemâl Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa'nın karşılıklı konuşmaları ile uygun görülmedi ve Celalettin Arif Bey Ankara'ya çağrıldı⁸⁸.

Yukarıdaki açıklamalardan da görüleceği üzere Osmanlı Devleti döneminde uygulanan umumî müfettişliklerin yetkileri oldukça genişti. Bundan dolayı da bu yetkilere sahip umumî müfettiş olmak isteyen birçok insan da çıktı. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen bir kurum olan umumî müfettişliklerin önemli bir işleve sahip olduğu apaçık bir şekilde görülmektedir.

⁸⁷ Koca, *a.g.e.*, 45-46

⁸⁸ Koca, *a.g.e.*, 46

1.5. CUMHURİYET DÖNEMİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERİ

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan yenilen taraf olarak çıkınca, uzun bir süreden beri hazırlanan planlar gereği toprakları paylaşılmış, günümüzde de “*hortlatılmak*” istenen Sevr Antlaşması imzalanmıştı. Bu enkazın üzerinde, Mustafa Kemâl Paşa ve arkadaşlarının gayretleriyle yapılan muazzam bir Kurtuluş Savaşı sonrası, sınırları yüz binlerce Türk'ün kanıyla çizilen yeni bir devlet kuruldu⁸⁹. Cumhuriyet döneminde yapılan inkılâplar ve buna paralel yapılan yatırımlar ülkenin her tarafına ulaştırılmaya çalışıldı.

Cumhuriyet döneminde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun azgelişmişliği, fakirliği ve ulaşım imkânsızlıklarını ortadan kaldırmak için umumî müfettişliklerin yeniden kurulması bir zorunluluk haline geldi⁹⁰.

Cumhuriyet'in ilânıyla birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirilen yatırımların tamamına yakın kısmı devlet eliyle yapıldı. Bölgeye yapılan kamu harcamalarının önemli bir bölümünün güvenlik ve bayındırlık hizmetlerine ayrılmış olması dikkat çekicidir. Buna rağmen diğer hizmetlerin geliştirilmesinde bu bölge en öncelikli yerlerden birisi olmuştur⁹¹.

Umumî müfettişlikler, Osmanlı siyasî/idarî zihniyetinin ve uygulamasının Cumhuriyet'e devreden mirası olarak kabul edilebilir. Çünkü ancak bu suretle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte, kesintileri ve sürekliliklerin ortaya konulması mümkün olabilir. Umumî müfettişlikler ise, sürekliliğin altını bir kez daha çizmek bakımından güzel bir örnektir. Sadece bir kurum olarak değil, ama bir zihniyetin devamlılığını da göstermesi bakımından üzerinde önemle durmayı gerektirir⁹².

Umumî müfettişlikler, Türk idare tarihinde hayat bulmuş, ülkede yaşanan sosyo-ekonomik ve idarî şartların getirmiş olduğu önemli siyasî ve idarî yapılanma-

⁸⁹ Sait Aşgın, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, 1.

⁹⁰ Erdal Aydoğan, “Üçüncü Umumî Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 33-34, 1.

⁹¹ Metin Kopar, “Cumhuriyet'in İlanından Sonra Elazığ'da Yapılan Yatırım Ve Harcamalar (1927-1950)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVII, , Elazığ, 2007, 301.

⁹² Koçak, *a.g.e.*, 25.

dır. II. Abdülhamid devrinden 1952'ye kadar değişik isimler altında varlığını sürdürebilen müfettişlikler zamana ve şartlara göre “*Umumî Valilik, Eyâlet Valiliği, Genel Valilik, Fevkalâde Valilik, Hidivlik, Bölge Valiliği, Süper Vali, İnspektörlük, Genel Müfettişlik ve Umumî Müfettişlik*” gibi isimlerle adlandırılmışlardır⁹³.

1.5.1. Şeyh Said İsyanı ve Sıkıyönetimin Umumî Müfettişliklerin Kurulmasına Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki çeşitli etnik grupların ulusalı hareketleri XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren yükselmeye başladı. Yunan, Sırp, Bulgar, Arnavut ve Arap ulusal hareketlerinin yanı sıra Kürt ulusal hareketini de II. Mahmud dönemine kadar geriye götürmek mümkündür. XIX. yüzyılda dört büyük Kürt ayaklanması göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, vergilendirme olayları nedeniyle çıkan Revanduz, diğerleri ise, sırasıyla Bedirhan Bey, Yezdan İzzeddin Şer⁹⁴ ve Şeyh Beydullah ayaklanmasıdır⁹⁵.

Türkiye yakın tarihinin en önemli meselesi 1920'li ve 1930'lu yıllarda Kürt ayaklanmalarının sürekli yarattığı iç savaş benzeri durumdur. Özellikle iç politikaya yansımaları bakımından, bu ayaklanmalar, denebilir ki, Kurtuluş Savaşı kadar etkili olmuşlardır. Bu ayaklanmalar askerî harcamalara ve yüksek kayıplara yol açtığı gibi, pek çok toplumsal acılara da neden oldu⁹⁶.

⁹³ Aydoğan, *a.g.m.*, 2.

⁹⁴ İzzeddin Şîr Bey, ülkemizdeki tarihçiler ve diğer araştırmacılar tarafından pek fazla bilinmeyen bir şahsiyettir. Kendisinden bahseden yüzlerce Osmanlı belgesinin varlığına rağmen birkaç çalışma dışında ismini bile doğru bilen yoktur. Bu yüzden piyasaya sürülen popüler kitaplarda, kendisinden yüzeysel ifadelerle sıkça Yezdanşîr, Şîr Yezdan ya da Yezdan Şer adıyla bahsedildiği görülmektedir. Çoğunlukla Rusçadan tercüme edilen belirli eserlerden yapılan alıntılardan ibaret olan bu ifadeler, yanlışlıklar ve çelişkilerle doludurlar. Çünkü referans olarak aldıkları çeviri kaynakların kendileri de yetersizdir. Özellikle Sovyet ekolünden gelen tarihçiler bu meseleyi kaynaklara dayalı olarak objektif açıdan ele alıp tahlil etmek yerine, İzzeddin Şîr Bey'e kendi ideolojik ön yargıları doğrultusunda tarihsel bir görev yüklemeye çalışmışlardır. Geniş bilgi için bkz.: Tuncay Ögün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, 6-7.

⁹⁵ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, 303.

⁹⁶ Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, 127.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası⁹⁷'nin kurulmasıyla başlayan gelişmeler, doğuda Şeyh Said'in önderliğinde bir isyanın patlak vermesiyle yeni bir boyut kazandı. Doğu isyanı, 13 Şubat 1925 tarihinde Piran köyünde (Bingöl-Ergani) ilk silahların patlamasıyla başlayan ve çok kısa sürede Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yayılan hem etnik hem de dinî yönü bulunan bir isyandır. Doğudaki isyan kısa sürede yayılınca Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir tehlike oluşturmaya başladı. İsyân, “*dini ve şeriâtı korumak ve kurtarmak*” ve “*halifeliği yeniden getirmek*” gibi sloganlarla başladı ve gelişti⁹⁸. Doğuda isyan hareketi başlarken Başbakan Fethi Bey'di. Fethi Bey kabinesi daha önce kendi içinde çatışmalara maruz kaldı. Onun mutedil saydığı siyasetini tenkit eden Dâhiliye Vekili Recep Beyle [Recep PEKER], Mahmud Esad Beyler [Mahmud Esat BOZKURT], kabineden çekildi.

Şeyh Said İsyanı, ilk planda, muhalefete hoşgörüyle bakmayan Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki radikallerin sesini daha çok yükseltmesine sebep oldu. Önceden beri hükümetin sert önlemler almasını isteyen bu grubun talepleri, bir anlamda haklılık kazanmış oluyordu. İsyanın yaygınlaşmasından sonra bu grup üyelerinin verdiği önerge sonucunda hükümete 60'a karşı 92 oyla güvensizlik beyan edildi. Bunun üzerine İsmet İnönü tekrar hükümeti kurmakla görevlendirildi. Yeni hükümette, sertlik yanlısı grubun liderleri önemli bakanlıklara (örneğin Dâhiliye Vekilliğine Cemil Bey, Millî Müdafaa Vekilliğine Recep Bey, Adliye Vekilliğine de Mahmud Esat Bey getirildi⁹⁹).

Yeni kabine bir taraftan isyana karşı mücadele için askerî tertiplerini alırken diğer taraftan meclise “*Takrir-i Sükûn Kanunu*” tasarısını getirdi. Tasarı yeni kabinenin kuruluşundan iki gün sonra, yani 4 Mart 1925'te kabul edildi¹⁰⁰. İsmet İnönü, 4 Martta yaptığı konuşmada hükümetin izleyeceği genel siyasetin bilindiğini belirterek Şeyh Said ayaklanmasıyla ilgili şunları dile getirdi:

⁹⁷ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 17 Kasım 1924'te kuruldu. Genel Başkan: Kâzım Karabekir Paşa, Genel Başkan Yardımcıları Dr. Adnan ve H. Rauf Bey, Genel Sekreter: Ali Fuat Paşa, Yönetim Kurulu üyeleri: Muhtar Bey, İsmail Canpolat, Halis Turgut, A. Şükrü Bey, Necati Bey, Faik Paşa ve Rüştü Paşadır. Geniş bilgi için bkz.: Çavdar, *a.g.e.*, 296.

⁹⁸ Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996, 70.

⁹⁹ Öz, *a.g.e.*, 70.

¹⁰⁰ Aydemir, *a.g.e.*, 223.

“Her şeyden önce son olayların ivedilikle ve şiddetle ortadan giderilmesi ve memleketin maddî ve manevî yönlerden fesatlardan korunması, genel huzur ve sükûnun sağlanması ve her halde devlet gücünün belirlenip kuvvetlendirilmesi için çabuklukla geçerli özel önlemler almayı gerekli görüyoruz.”

Ancak bu konuda meclisin güvenine ve desteğine muhtaç olduklarını da vurgulayarak, öncelikle TBMM’den güvenoyu istedi¹⁰¹.

Takrir-i Sükûn Kanunu belli bir süre uygulandıktan sonra kaldırıldı. *Akşam Gazetesi*’nin 5 Mart 1929 Salı günü manşetten duyurduğu *“Takriri Sükûn Kalkıyor”* başlıklı yazıda; *“hükümetin mühim bir kararı Takrir-i Sükûn Kanunu bugün kaldırılıyor”*. İsmet Paşa bu münasebetle mecliste mühim bir nutuk irat edecek. Memlekette tam bir istikrar ve emniyetin teessüs ettiğini gören İsmet Paşa hükümeti, Takrir-i Sükûn Kanunu’nun yeniden temdidine [Uzatma] lüzum görmemektedir. 1925 senesi Martı’nın dördüncü günü kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu şöyleydi:

“Madde 1 – İrtica ve isyana ve memleketin düzenini, huzurunu, emniyet ve asayişini ihlale dair teşvikler ve teşebbüsler ve neşriyâtı hükümet Reisicumhurun tasdiki ile re’sen ve idareten men’e mezdur. Bu tür faaliyetlerde bulunanları hükümet İstiklâl Mahkemesi’ne tevdi edebilir.

Madde 2 – İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren iki sene müddetle geçerlidir.

Madde 3- İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti mezdur.”

Kanun iki sene sonra yani 1927 senesinde tekrar temdit edilmişti. Bundan dolayı tam dört sene devam etmiş demektir¹⁰².

Şeyh Said Ayaklanması akim kalan Umumî Müfettişlik Teşkilâtı’nın doğu vilâyetlerinde yürürlüğe konulmasını tekrar gündeme getirdi. Basın; bölgeye gidecek umumî müfettişlerin azametli eski valiler gibi etki yapabilmesini, bu sayede bütün

¹⁰¹ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Bilgi yayınları, Ankara, 2003, 91.

¹⁰² *Akşam*, 5 Mart 1929 Salı, 1.

Türkiye’de olağanüstü tedbirler almaya gerek kalmayacağını telkin ediyordu. Fakat hükümet, zamanında tedbir alamadı, bu ihmal yüzünden olaylar olgunlaştı. Ancak Nasturî¹⁰³ harekâtı sayesinde bölgeye yeterli yığınak yapılmıştı. Şeyh Said ve adamları Genç’ten Diyarbakır’a yürüdülerse de ayaklanma bastırıldı¹⁰⁴. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Genel Başkanı Kâzım Karabekir Paşa da şunları söyleyerek hükümetin teklifine destek verdi: *“Dini araç ederek millî varlığımızı tehlikeye sokanlar her türlü lânete lâyıktırlar. İç ve dış her hangi bir tehlike karşısında bütün dünya bilmelidir ki, bu vatanın tek bir vücut halindeki evlâtları her zaman, her fedakârlığa hazırdırlar. Hükümetimizin kanunlara uygun olan kararlarına varlığımızla yardımcıyız.”*¹⁰⁵

Bölgede bir Kürt sorununun sunî olarak doğurtulduğu, bilinçli bir şekilde büyütülüp emperyalist emeller doğrultusunda kullanıldığı ise özellikle İngiliz belgesindeki *“Kürt milliyetçiliğinin İngiliz politikasının çocuğu olduğu”* yolundaki ifade bu yargıyı hiçbir şüpheye yer vermeyecek bir biçimde doğrulamaktadır... Nitekim Şeyh Said İsyanı’nın Türkiye’yi gerek içeride ve gerekse dışarıda ne kadar hassas bir dönemde meşgul ettiği ve nelere mal olduğu meydandadır¹⁰⁶.

Şeyh Said Ayaklanması akabinde hâdiseye fiilen iştirak etsin veya etmesin birçok aşiret reisi, ağa, şeyh gibi unvana sahip bölgenin ileri gelenleri batı vilâyetlerine nakledildi. Nakledilemeyenler dağlara çıkarak çeteciliğe başladı. Nakledilenlerin birçoğu, bulundukları bölgelerden firar ederek, özellikle Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde meydana gelen diğer hâdiselerde etkin oldular. Bölgenin asayişini sağlamaya çalışan Umumî Müfettişler yıllarca söz konusu çetelerle mücadele etmek zo-

¹⁰³ Nasturîler; Güneydoğu Anadolu’da Kürtlerle birlikte yaşamaktaydı. Kürtlerin büyük çoğunluğu Sünnî Müslümanlardı, fakat değişik inançlara sahip olan Kürtler de vardı. İran ve Osmanlı sınırında muhtelif yerlere dağılan Nasturîler Çölemerik, Gevar, Margaver ve Tişari sakin oldukları yerlerdi. Geniş bilgi için bkz.: Hatip Yıldız, “Bedirhan Bey ve Nasturîler”, *Süryanîler ve Süryanîlik*, (Haz.: Ahmet Taşgın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli), I, Orient Yayınları, Ankara, 2005, 164.

¹⁰⁴ Koca, *a.g.e.*, 20.

¹⁰⁵ Çavdar, *a.g.e.*, 306.

¹⁰⁶ Sait Aşgın, “Atatürk Döneminde Doğu Anadolu (1923-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII, Sayı: 50, Temmuz 2001, ? <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=265> Erişim Tarihi: 05.10.2011

runda kaldı. Bu bağlamda Şeyh Said Ayaklanması ile umumî müfettişlerin faaliyetleri arasında fizikî ve sosyal bağ mevcuttur¹⁰⁷.

Ayrıca bölgenin bir bölümünü eskiden beri Ermeni yurdu yapma istekleri ve büyük devletlerin bölgeye yönelik politikaları da hâdiselerde etkin oldu. Cumhuriyet'in içinde bulunduğu imkânsızlıklar yanında Başbakan İsmet İnönü'nün de itiraf ettiği gibi, plansız-programsız, hatalı ve yanlış uygulamalar yüzünden bölgede kalıcı, köklü çözümler üretilmedi¹⁰⁸.

Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'ne isyanla ilgili olarak 389 sanık gönderildi. 13 Şubat'tan 15 Nisan 1925 tarihine kadar 62 gün süren isyan bastırılınca, Mustafa Kemâl, millete bir beyannâme yayınlayarak, isyanın bittiğini, terhisin başladığını bildirdi. Şu cümle bu beyannâmeden alınmıştır:

“Türkler, Cumhuriyetin korunmasına, vatanın gelişmesine, milletin yükselme yolunda çalışmasına engel olmak isteyenlerin uğrayacakları, hayal kırıklığını kesin olarak ispat etmişlerdir. Milletimiz, takip ettiği kuruluş ve çalışma yolunda ilerlemekten başka bir hal kabul edemez.”

Mahkeme 25 Mayıs 1925'te başladı ve bir ay sürdü. Savcı suçluların din perdesi altında yaptıkları hareketin dinle hiçbir alâkası olmadığını belirterek cezalandırılmalarını istedi. Neticede 29 kişi idama mahkûm edildi. Diğerleri çeşitli cezalara çarptırıldı. Beraat edenler de oldu. Ölüm cezası giyenlerden 8'i gıyaben mahkûm edildi. Diğerleri hakkında hüküm yerine getirildi. Bu kararları, doğuda alınan çeşitli tedbirler takip etti¹⁰⁹.

Takrir-i Sükûn döneminin başlaması, Şeyh Said Ayaklanması vesilesiyle oldu. Bu olayın askerî harekât yönü yüz gün içinde başlayıp bitmekle birlikte, doğduğu sonuçlar çok daha uzun süreli oldu¹¹⁰.

¹⁰⁷ Koca, *a.g.e.*, 99.

¹⁰⁸ Koca, *a.g.e.*, 99-100.

¹⁰⁹ Aydemir, *a.g.e.*, 230

¹¹⁰ Tunçay, *a.g.e.*, 128.

Şeyh Said Ayaklanmasıyla Kâzım Karabekir Paşa'nın bölgeye yönelik tespitleri kendisini gösterdi. Ve hükümetin birkaç yıldan beri devam eden ilgisizliği hâdiselerin başlamasına sebep oldu. Olayın devam ettiği günlerde *Vatan Gazetesi*, umumî müfettişlik kanunu ve teşkilât ihdasına yer vererek, Genç olayının doğu vilâyetlerindeki hatalı yönetimden kaynaklandığını belirtti. Bölgeye geniş yetkilere sahip umumî müfettişler gönderilmesini, gönderilecek bu valinin eski azametli valiler gibi olmasını, aksi halde Genç hâdisesinin peşinden başka hadiselerin de geleceğini ilâve etti. Türkiye çapında olağanüstü yetkiler alınması halinde bunun memleketin zararına olacağını, olayın veya olayların baş göstermesinde önemli bir diğer sebebin sancaklar vilâyet yapılıncaya yeteneksiz kişilerin vali olmasıyla işleri yönetmediklerini, bunların başına umumî müfettiş atanmasının uygun olacağını tavsiye ediyordu¹¹¹.

Nitekim ayaklanma sonrası bölgede faaliyete geçirilen umumî müfettişliğe atanan ve bölgenin özelliklerini yakından tanıyan Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali Öngören:

“Şafî, Hanefî, mezhebi salikleri arasında da tekkelerin kapanmasına rağmen, Nakşibendîlik, Rûfâilîk, Alevîlik, Yezidîlik gibi tarikatlar mühim mevkiye sahiptir. Gazi Hazretleri'nin rahatsız bulundukları, Kur'an'ın kaldırılacağı, camilere çan takılacağı şeklinde halk arasına yayılmaya çalışılan haberler dâhilde menfî grupların faaliyetlerine ve hariçte bu sahada iştiraklerine en bariz misallerdir.”, diyerek ayaklanmanın sebeplerini açıklamaktadır¹¹².

Şeyh Said Ayaklanmasının geniş çaplı bir olay olduğu anlaşıncaya, Fethi Bey Hükümeti gerekli gördüğü önlemleri aldı. Ordunun seferber edilerek doğuya yığılması ve böyle bir toplama ve kaydırma için zorunlu malî kaynakların bütçeye ek ödenek konularak sağlanmasıydı. Siyasal nitelikli önlemler ise, o bölgede sıkıyönetim ilânı ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ilk maddesinin siyasete alet edilmesini engelleyici bir hükümle değiştirildi¹¹³.

¹¹¹ Koca, *a.g.e.*, 47-48.

¹¹² Koca, *a.g.e.*, 81.

¹¹³ Tunçay, *a.g.e.*, 134-135.

Hükümet şiddetli tedbirlere başvurarak, doğuda devlet nüfuzunu kökleştirmek azmindedir¹¹⁴. Başbakan Fethi Bey'in imzasıyla 23 Şubat'ta meclise yollanan bir tezkerede:

*“Ergani vilâyetinin bir kısmında devletin silahlı kuvvetlerine karşı başlayan isyan, Diyarbakır, Elazığ ve Genç vilâyetlerine de sırayet ettiğinden ve genişlemek istidadı gösterdiğinden Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri vilâyetleriyle Erzurum vilâyetinin Kiğı ve Hunus [Hınıs] kazalarında bir ay müddetle örfî idare ilan edilmiştir. Ana Teşkilat Kanunu'nun 86'ncı maddesi mucibince kararı meclisin tasdikine arz ederim,”*¹¹⁵ diyerek sıkıyönetimin neden ilân edildiğini ifade etmektedir.

20 Nisan 1925'te yapılan parti toplantısında meclis; doğu vilâyetleri yönetimine yeni bir şekil vermeyi görüştü. Sıkıyönetim ve İstiklâl Mahkemeleri'nin görev süreleri uzatıldı¹¹⁶.

Olağanüstü yetkilerle önceleri üç, sonraları dört üye ve bir savcıdan kurulan İstiklâl Mahkemeleri kararları katî idi. Kararlara itiraz edilemediği gibi temyiz hakkı da yoktu. Mahkemeler meclise bağlıydı. Yargı yetkisini meclis adına kullanıyorlardı. Üyeleri milletvekiliydi. Hükümleri de milletin karşısında veriliyordu. Bu durum İstiklâl Mahkemeleri için bir itimat ve emniyet unsuruydu¹¹⁷.

Sıkıyönetim yerine umumî müfettişlikleri devreye sokmayı düşünen hükümet; Bursa Mebusu Operatör Emin Bey'i bölgeye göndererek bir rapor hazırlattı. Bu raporda bölgenin Genel Valinin yönetiminde iki idarî bölgeye ayrılmasını istemektedir¹¹⁸.

¹¹⁴ A. Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim (1922-1971)*, II, Rey Yayınları, İstanbul, 1970, 990.

¹¹⁵ Yalman, *a.g.e.*, 990.

¹¹⁶ Koca, *a.g.e.*, 20.

¹¹⁷ İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920 -1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877 - 1920)*, TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1998, 70.

¹¹⁸ Koca, *a.g.e.*, 21.

İsmet İnönü'nün 1935 yılında doğuya yaptığı gezi esnasında bölge hakkında değerlendirmelerde bulunan Umumî Müfettiş Abidin Özmen Şeyh Said İsyanı ile ilgili olarak şunlara değindi:

*“Şeyh Said İsyanı Kürtlük duygusunu besleyip büyüttüğü bir vakadır. Haço'nun, Sasonluların, muhtelif semtlerdeki muhtelif şahısların kalkınması bir pilin verdiği cereyanın tesirinden başka bir şekilde tefsir edilemez. Ağrı vakası da aynı amaca hizmet etti.”*¹¹⁹

Şeyh Said Ayaklanması'na karşı, yalnız askerî ve kazaî önlemler almakla kalmamış, bu bölgede yönetimin yeniden düzenlenmesi yoluna da gidilmiştir... Henüz askerî harekât devam ederken, CHF Grubu, *“İsyandan sonra şark vilâyetlerinde yapılacak ıslahat lâiyhası”nın Meclis tatile girmeden önce sonuçlandırılmasına karar verdi.*¹²⁰

15 Ekim 1927'de Türk siyasî tarihinde çok önemli bir yeri olan CHF II. Büyük Kongresi toplandı. Atatürk'ün **Nutku**¹²¹,**nu** okuduğu bu kongrede, tek-parti yönetiminin pekiştirilmesi yönünde ciddi adımlar atıldı. Ancak kongre gündeminin büyük bölümünü **Nutuk'un** okunması oluşturduğu için, diğer konularla ilgili tartışmalar oldukça sınırlı bir düzeyde kaldı. Bunlar arasında en kayda değer olanı, yeni hazırlanan tüzüğün, siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî amaçlı bütün derneklerin yönetimine partinin müdahalesini öngören maddesiyle ilgili tartışmalardır¹²².

TBMM ikinci dönemin son günlerinde *“Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair”* (26 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı) bir yasa yaptı. Bu, bölge (eyalet) valiliğine benzer bir sistem olan Kurtuluş Savaşından sonra *“ordu”* biriminin kaldırılarak korduların müfettişliklere bağlanması anlamına geliyordu. Mülkiye genel müfettişlerinin başlıca görevi, bölgelerinde *“asayiş ve inzibat”*ı sağlamaktır. Daha sonra umu-

¹¹⁹ Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2008, 74.

¹²⁰ Tunçay, *a.g.e.*, 173.

¹²¹ Türk tarihinde bir dönüm noktası olan İstiklâl Savaşı'nı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve inkılâpların yapıldığını anlatan **Nutuk**, siyasî ve millî tarihimizin birinci elden kaynağıdır. Atatürk'ün kendi kaleminden çıkan bu eser, yine Atatürk tarafından, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Ankara'da toplanan İkinci Kurultayı'nda 36,5 saat süren ve altı günde okunan tarihî bir hitabeye dayandığı için **Nutuk** adını almıştır. Geniş bilgi için bkz.: Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, (Haz.: Zeynep Korkmaz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, XIX.

¹²² Öz, *a.g.e.*, 77.

mî müfettişlik vazife ve salâhiyetlerine dair bir talimatnâme hazırlandı. Umumî müfettişliğin ilk kurulma nedeni, 23 Ekim 1927’de sona eren sıkıyönetimin yerini dolduracak bir yetke yaratmaktır¹²³.

Nitekim bir ay içinde, daha talimatnâme yapılmadan, şark vilâyetleri için bir umumî müfettişlik ihdasıyla bu göreve İbrahim Tali Öngören’in tayininin muhtemel olduğu haberi gazetelere yansıdı. İbrahim Tali Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Van illerinden oluşan doğu bölgesine umumî müfettiş olarak atandı¹²⁴. İbrahim Tali, beş yıl bu görevde kaldı.¹²⁵ Ancak, ondan sonra, umumî müfettişliğin yurdun başka yörelerinde de kullanılabilecek bir genel yönetim düzenlenmesi olduğu düşünülerek, bu ilk kurulan müfettişliğe Birinci Umumî Müfettişlik adı verildi [25 Aralık 1927 tarih ve 5977 sayılı Kararname]¹²⁶.

Sıkıyönetim yerine uygulamaya konulması düşünülen Umumî Müfettişlik Teşkilâtı ancak Ocak 1928’de fiili olarak uygulamaya konabildi¹²⁷.

1.5.2. Şeyh Said İsyanı’nın Bastırılması ve Şark Islahat Planı

Şeyh Said isyanı sonrasında doğu vilâyetlerinde esaslı ıslahat yapmanın gerekliliği ortaya çıktı. Bu esnada TCF’nin teşkilâtına şüpheli gözle bakılmaya başlandı. Bazı parti mensuplarının silah tedarikine çalıştıkları ihbarı üzerine araştırmalar yapıldı, tevkiflere girişildi¹²⁸.

Doğudaki karışıklıklardan dolayı çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ve Islahat Planı, isyanla ilgisi olmayan muhalefeti de ezerken, asıl korkusunu isyan bölgesi üzerine yöneltti. İsyanın liderleri yakalandı ve idama mahkûm edildi¹²⁹. Aradan biraz

¹²³ Tunçay, *a.g.e.*, 174.

¹²⁴ Tunçay, *a.g.e.*, 174-175.

¹²⁵ Orhun Hayri-Celâl Kasaroğlu-Mehmet Belek-Kâzım Atakul, *Meşhur Valiler*, içişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları, Ankara, 1969, 486.

¹²⁶ Tunçay, *a.g.e.*, 174-175.

¹²⁷ Koca, *a.g.e.*, 21.

¹²⁸ Yalman, *a.g.e.*, 995.

¹²⁹ Yayman, *a.g.e.*, 80.

zaman geçince hükümet, Takrir-i Sükûn Kanunu'nu, kaldırmakta artık bir sakınca görmedi¹³⁰. Doğuda asayişsizliği giderebilme adına farklı yollara başvuruldu. Bunlardan biri de Şark Islahat Planı'dır.

Şark Islahat Planı Cemil Uybadın, Mahmud Esad Bozkurt, Orgeneral Kâzım Orbay ve Abdülhalik Renda tarafından hazırlanıp 24 Eylül 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu'nda kabul edilerek yürürlüğe girdi. Şark Islahat Planı hazırlanmadan önce Meclis Başkanı Abdülhalik Renda ve Dâhiliye Vekili Cemil Uybadın bölgeye giderek incelemelerde bulundu ve plana hazırlık mahiyetinde çalışmalar yaptı¹³¹.

Şark Islahat Planı'nın temel teklifleri şöyle sıralandı:

- *Türkiye beş genel müfettişlik bölgesine ayrılmıştır. Beşinci genel müfettişlik bölgesi şu illerden oluşmaktadır: Hakkâri, Van, Muş, Bitlis, Siirt, Genç, Beyazıt, Mardin, Urfa, Siverek, Elaziz, Dersim, Malatya, Ergani vilayetleri ile Pülümür, Kiğı, Hınıs ilçeleri.*
- *Kürt isyanını yönlendiren ve yönetenlerle bunların yakınları ve aşiret reislerinden hükümetin doğuda kalmalarını uygun görmediği kişi, aile ve gruplar batıda hükümetin göstereceği yerlere gönderilecektir.*
- *Vilâyet ve kaza merkezlerinde hükümet ve belediye dairelerinde ve diğer kuruluşlarda, okullarda, çarşı ve pazarlarda Türkçe'den başka dil kullananlar cezalandırılacaktır.*
- *Bölgeye gidecek yabancı kişi ve kuruluşların hükümetten izin almaları gerekmektedir. İzni olmayan kişi ve kuruluşların bölgeye girmesine kesinlikle müsaade edilmeyecektir.*
- *Olağan mahkemelerde ve sıkıyönetim mahkemelerinde asker ve sivil "yerli" hâkim bulunmayacaktır.*

¹³⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev.: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, 257.

¹³¹ Yayman, *a.g.e.*, 76.

- *İsyandan arta kalmış olup cezalandırılmayan kişiler kanun önüne çıkarılacak ve cezalandırılacaktır. Van şehri ile Midyat arasındaki hattın batısında Ermenilerden kalan araziye Türk göçmenler yerleştirilecektir. Bu sebeple sıkıyönetim bölgesindeki illerde Ermeni malları satılmayacak, hatta Kürtlere kiraya dahi verilmeyecektir.*
- *Ermeni mülklerine yerleşmiş olan Kürtler yerleştirildikleri yerlerden çıkartılarak eski yerlerine veya batı bölgelerine gönderilecektir.*
- *On sene sürecek bir planla Yugoslavya, Bulgaristan, Kafkasya ve Azerbaycan'dan gelecek 500 bin nüfusun bu bölgeye yerleştirilmesi için her sene bütçeye beş milyon lira tahsisat konulması tavsiye edilmiştir.*
- *Doğuya idealist ve yetişmiş Türk kökenli memurlar gönderilecek; ikinci derecedeki memurluklara dahi Kürt memurlar atanmayacaktır.*
- *Aslen Türk olan ve fakat Kürtlüğe karışmak üzere bulunan Siirt, Mardin, Savur gibi ahalisi Arapça konuşan mahallerde Türk ocakları ve kız mektepleri açılması gerekmektedir.*
- *Özellikle Dersim, tercihen yatılı okullar açılmak suretiyle Kürtlüğe karışmaktan bir an evvel kurtarılmalıdır.*
- *Bölgedeki arazi ve nüfus tahrir işlemleri acilen yapılacaktır. Nüfus tahrir işlemlerinin yapılması sonrasında askerlik yaşına gelmiş erkekler hızla askere alınacaktır. Bu askerler başka bölgelere gönderilecek ve bir süre için silahsız olarak askerliklerini yapacaklardır.*
- *Bölgedeki karakollar, savunmaya uygun inşa edilmeli ve telefon ile donatılmalıdır.*
- *Kaçakçılık, istihbarat, casusluk ve güvenlik açısından sınır komiserleri askerî yerleşim ve değişimi dışındaki konular için de umumî müfettişlikten gerekli yetkiyi alabilirler.*

- *Aşiret yapısı on sene içinde dağıtılacak ve hükümet dairelerinde aracı kişiler kullanılmayacaktır.*
- *Bölgede görev yapan tüm memurlara % 75 zam verilecektir.*
- *Bölgede bulunan silahlar toplanacak ve ruhsatsız silah taşımaya izin verilmeyecektir.*
- *Genel müfettişliğin en önemli görevlerinden biri bölgeye yol yapılması olacaktır.*
- *Fırat'ın batısında yaşayan Kürtlerin Kürtçe konuşmalarına izin verilmeyecek ve özellikle kadınların Türkçe konuşmaları sağlanacaktır.*
- *Bölgeye görkemli Hükümet konakları ve karakollar yapılacaktır¹³².*

Yukarıda da görüldüğü gibi bölgede uygulanmak için bir dizi öneri sıralandı. Bu öneriler çok sert önlemlerle birlikte tatbik edilmeye çalışıldı. Ancak istenen başarı sağlanamadı.

Aynı şekilde Umumî Müfettiş Avni Doğan, 1943 yılında kaleme aldığı değerlendirmesinde de: “*Islahat projelerinde dile getirilen önerilerin tatbik sahasına geçirilemediğini veya uygulananların birbirinin tamamlayıcısı olmadığını*” ileri sürdü¹³³.

¹³² Yayman, *a.g.e.*, 78-80.

¹³³ Yayman, *a.g.e.*, 82.

I. BÖLÜM

2. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK'İN KURULMASI

1925 Şeyh Said Ayaklanması'nı bölgede sıkıyönetim uygulayarak bastıran hükümet, bölgenin iç yönetimi ve güvenliğini iki yıla yakın bir sürede 3. Ordu Müfettişliği ile sağlamaya çalıştı. Bütün hizmetlerin yürütülmesinde Ordu Müfettişliği'nin kadrosu yeterli gelmediği gibi bütçeye 20 milyon lira civarında külfet yüklemekteydi. Bölgenin geri kalmışlığı, yerleşim birimlerinin birbirine olan uzaklıkları dolayısıyla fizikî birliğin sağlanmasında zorluk çekilmekte, ayrıca ülkenin % 30'unu ihtiva eden bu yöreden hükümet bütçeye hiçbir katkı sağlayamamaktaydı¹³⁴.

Yukarıdaki gerekçeleri göz önüne alarak; hükümet, bölgede öncelikle güvenliğin sağlanması, vilâyetler arası müşterek sistemli bir idare ve kalkınmanın teminini hedefledi. 1164 sayılı Umumî Müfettişlik Kanunu'na dayanarak İçişleri Bakanlığı'nca 27 Kasım 1927 tarihli Umumî Müfettişlik Kanunu'nun tatbikine dair hazırlanan 17 maddelik talimatnâmeyi Bakanlar Kurulu'nun aynı tarihli ve 5858 sayılı kararı ile onayladı ve yürürlüğe koydu. Bakanlar Kurulu 1164 sayılı kanun gereğince teşkil olunan Umumî Müfettişliğin unvanını, 25 Aralık 1927 tarih ve 5777 sayılı karar-nâmeyle "Birinci Umumî Müfettişlik" şekline dönüştürdü¹³⁵.

13.02.1929 tarihinde kararnâme olarak geçen 7670 sayılı yazıda Beyazıt vilâyetinin Birinci Umumî Müfettişliğe bağlanması hususunda ise aşağıdaki karar alındı.

27 Teşrinisani 1927 tarih ve 5854 numaralı kararnâme: "*Asayiş ve muamelâtı umumiyesi Birinci Umumî Müfettişlik mıntikasına dâhil vilâyetlerle alâkadar olan Beyazıt (Ağrı) vilâyetinin mezkûr müfettişliğe rabtı zarurî olduğundan Birinci Umumî Müfettişlik talimatnâmesinin birinci maddesine Beyazıt vilâyetinin de ilâvesi, Dâhiliye Vekâletinin 10.02.1929 tarih ve 684/124 numaralı teskeresiyle yapılan teklifi üzeri-*

¹³⁴ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumî Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine)*, Mikro Yayınları, Konya, 1998, 210-211.

¹³⁵ Koca, a.g.e., 211.

ne İcra Vekilleri Heyeti'nin 13.02.1929 tarihli intimaında tasvib ve kabul olunmuştur."

13.02.1929

Reisicumhur Gazi M. Kemâl¹³⁶.

Hüseyin Koca Karaköse (Ağrı) olarak nitelendirdiği bölgenin Birinci Umumî Müfettişliğe bağlanmasını ise şöyle ifade eder: *"yetki, sorumluluk ve uygulama bölgesi; Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Hakkâri, Bitlis, Siirt, Mardin, Van vilâyetleri olan I. Umumî Müfettişliğe Ağrı Dağı civarında ayaklanma hazırlıkları baş göstermesi üzerine Karaköse¹³⁷ (Ağrı) vilâyeti de dâhil edildi."*¹³⁸

2.1. UMUMÎ MÜFETTİŞLİK TEŞKİLÂTININ KURULMASININ NEDENLERİ

Türkiye Cumhuriyeti idarî yapısında yer alan vilâyetler üstü bu geçici yönetim kademesinin ihdasında öncelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu hâdiseleri göz önünde bulunduruldu. Konuyu hükümet idarî teşkilâtçılık açısından ele alarak umumî müfettişliğin kuruluşunda kısaca şu gerekçelere yer verdi:

"Her ne kadar 30.05.1926 tarih ve 877 sayılı Teşkilât-ı Mülkiye Kanunu ile idarî yapıda bazı değişiklikler yapıldıysa da yeniden meydana getirildi. Vilâyetlerin hükümet adına yerinde tetkik edilip coğrafi

¹³⁶ Bkz.: Ek: I, BCA, 030-18-01-02-2-15-20.

¹³⁷ Osmanlı-Rus savaşlarında, Ruslar tarafından bölgeye yerleştirilen Ermeniler birçok yerde kilise ve manastır yapmışlardı. Ağrı'da şimdiki Bahçelievler Polis Karakolu'nun yerinde yapılan kilise, siyah taşlardan örülü bir yapı idi. Toprağa ve bu kiliseye izafeten şehre "Karakilise" adı verilmişti. "Karakilise" adında yerleşim yeri başka illerde de vardı. Bunlar birbiriyle karıştığı için, Kars Karakilisesi, Pasinler Karakilisesi ve Eleşkirt Karakilisesi gibi adlar veriliyordu. Kars, Pasinler ve Eleşkirt "Karakilise"si adları halk ve askerlerce karıştırıldığından; Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Eleşkirt Karakilisesi'nin Köseadağ'ın doğu tarafında bulunması ve kilise ile herhangi bir ilgisinin bulunmaması yüzünden değişmesini istemişti. Çünkü Nisan 1918'de Ermeniler Ağrı'yı terk etmiş, küçük kiliseler kullanılmaz olmuştu. Harita şubesine Karakilise'nin "Karaköse" olarak tasahhüs edilmesi ve izin için de Harbiye Nezareti (Savunma Bakanlığı)'na yazılar yazıldı. Bu istek üzerine Kasım 1919'da Karakilise adı "Karaköse" olarak değiştirildi. 1938'de sınırları içinde bulunan ve Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'ndan ötürü "Karaköse" adı "Ağrı" olarak değiştirildi. Bkz.: <http://www.agrirehberi.com/ana/tarih.html>. Erişim Tarihi: 24.04.2012.

¹³⁸ Koca, a.g.e., 174.

ve iktisadî durumları göz önüne alınarak icap edenlerin yekdiğerleri ile birleştirilmesi ve yeni vilâyet ve kazalar meydana getirip hususî ve mahallî idarelerin anayasanın özüne uygun olarak yeniden teşkilâtlandırıp düzenlemelerinin kısa zamanda yapılması imkân dâhilinde olmadığı gibi mevcut vilâyetlerin iktisadî, sosyal ve coğrafî özellikleri göz önüne alındığında her muntıkanın umumi ve müşterek bir takım menfaatlere sahip olduğu görülmektedir. Bu bölgelerin yerinde tetkik ve tanzimi, mevcut vilâyet birimlerinin ıslahı yeniden bazı düzenlemelere gidilmesine ihtiyaçları olduğu ve bunların hükümetçe fiilen yerinde tetkik edildikten sonra vilâyetlerin iktisadî kalkınmalarını gerçekleştirmek için icap eden vilâyetleri birleştirmek suretiyle vilâyetler umumî ve hususî idarelerinde müşterek kararların alınmasının, bölgede gerçekleştirilecek bu çalışmaları düzene koyarken aynı zamanda öncelikle bölgelerin asayiş ve inzibatını sağlama açısından da bir bütünlük arz eden vilâyetlerin bir merkezden teftiş ve murakabesinin gerekli olduğu düşünüldü.”¹³⁹

İdarî mekanizmanın daha düzenli, daha verimli bir çalışma içine girmesini sağlamayı düşünen hükümet, 1927 yılında doğal yapı, kültürel ve sosyo-ekonomik vb. benzerlikler itibariyle müşterek menfaatleri göz önüne alarak illeri bölgelere ayırıp bunlar üstünde yeni bir teşkilat kurulmasını uygun buldu. Bu maksatla çıkarılan 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı “*Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun*” hükümete, birkaç vilâyeti ilgilendiren ve bu illerin ortak çalışmalarıyla giderilmesi mümkün olan ihtiyaçlar hususunda, o vilâyetler üzerinde kanun ve yönetmeliklerde yazılı yetkileri haiz olmak üzere, umumî müfettişliklerin oluşturulması ve gerektiğinde kaldırılması hakkı veriyordu¹⁴⁰.

Umumî müfettişliklerin kurulmasının yerinde bir karar olduğunu söyleyen Umumî Müfettiş Abidin Özmen:

“Sınır işi söz konusu olunca hemen hemen bir dikdörtgen

¹³⁹ Koca, a.g.e., 165-166.

¹⁴⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi (Cumhuriyet Dönemi)*, III., Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2001, 1031.

olup bir kısa kenarını İran ve Kafkas yaylasına dayanmış uzun kenarının yarısı ile Arabistan yarımadasının üstüne oturmuş olan Anadolumuz'u uzun ve kısa kenarlarına paralel birer çizgi ile ayırarak iller kurmak ve yalnız bazı yerlerin, coğrafya engebelerin tesiriyle küçük değişiklikler yapmasını kıskanmamak suretiyle sınırları çizmek yerinde bir eylem olur,"¹⁴¹ diyerek konunun önemine işaret etti.

Cumhuriyet Gazetesi'nin, 12 Şubat 1936 Çarşamba günlü nüshasında Umumî Müfettişliklerin kurulmasının gerekliliği: "Şark Vilâyetlerinin Kavuşacakları Yeni Hayata Dair" başlıklı yazıda şöyle dile getirildi:

"Bütün dünyanın hayretle şehadet ettiği harikalı bir hakikattir ki yeni rejim Ankara'da kocaman bir çöl içinden medenî bir hayat fışkırtmağa muvaffak olmuştur. Cumhuriyet rejimi mülkün idaresinde tabiatle boğuşmak ve onu altetmek sırrını elde etmiş demektir. Şimdi her tarafta bu muvaffakiyet sırrına dayanarak büyük işler görmeğe cesaretle ve alınacak neticeler üzerinde emniyetle atılmış bulunuyoruz. Artık yavaş yavaş, fakat hiç durmadan yürüyen devamlı bir çalışma ile memleketin her tarafı Ankara örneğine uydurulacak ve kaldırılacaktır. Trakya'daki ve Şark'taki umumî müfettişliklerin teşkilleri maksadı işte bu idealde hulasa olunabilir."¹⁴²

¹⁴¹ Abidin Özmen, "İdare Teşkilâtımız (Bir Anket Münasebetiyle)", *İdare Dergisi*, Sayı: 181, Yıl: 17, Temmuz-Ağustos-1946, 175.

¹⁴² *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1936 Çarşamba, Yıl: 11, Sayı: 4220, 1.

2.1.1. Umumî Müfettişliğin Yapısı

1921 Anayasası¹⁴³’nın 22 ve 23. maddelerinde yer alan Umumî Müfettişlik Teşkilâtı’nın kanun taslağı 5 Haziran 1923’te Millî Savunma Bakanlığı’nca hazırlanmasına rağmen TBMM’ye gönderilemedi. Kanunun hazırlanışında Kâzım Karabekir Paşa’nın da görüşlerine başvuruldu. Paşa, 1920 yılından beri şark vilâyetlerini içine alan bölgede teşkilâtın faaliyete geçirilmesi için kanun taslağının BMM’ye havale edilmesi hususunda gerek Millî Savunma Bakanlığı, gerekse Genelkurmay Başkanlığı’na şifâî ve yazılı başvurarak sürecin çabuklaştırılmasını istedi. Ancak buna rağmen kanun meclisçe ele alınamadı... 1924 Anayasası’nda yer verilmeyen umumî müfettişlik kurumu hususunda hükümet, ancak Şeyh Said Ayaklanması’ndan sonra ilgilenebildi¹⁴⁴.

Hükümet; 5 Aralık 1927 tarih ve 1178 Sayılı kanunla batı bölgelerine nakledilenlerden bazılarının tekrar eski yerlerine dönmelerine müsaade etti. Aynı zamanda emniyet ve inzibatî konularda da mahallî murakabe zarureti duyulan doğu illerimizde; fikir, düşünce, idare ve işbirliğine gidilmesinin gerekli olduğunu düşünüyordu. Üçüncü Ordu Müfettişliği sıkıyönetim görevini de yürütmekteydi. Ancak, Üçüncü Ordu Müfettişliği’nin kadrosu, idarî ve sosyal hizmetlerin yürütülmesi için yeterli olmadığından kadrosuzluk nedeniyle birçok zorlukla karşı karşıya kaldığından yeterince faydalı olamadı. Bölgedeki askerî birliklere bir yıllık masrafları için bütçeden 10 milyon lira civarında ödenek ayrılmaktaydı. Bu faktörleri göz önünde bulunduran hükümet yetkilileri yapılan bu masrafların yerine, bunun yarısı ile bölgeye yönelik hizmetlerin yapılmasının daha uygun olacağını düşündü. Bu ve benzer nedenlerle bölgedeki sıkıyönetim görevini de yürütmekte olan Üçüncü Ordu Müfettişliği’nin yerine daha geniş kadrolu, bütün bakanlıkların işlerini takip edebilecek şekilde düzen-

¹⁴³ I. İnönü Savaşı sonrasında ortaya çıkan olumlu havadan yararlanmak isteyen TBMM, 20 Ocak 1921’de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu kabul etti. Bu anayasanın oluşmasına Mustafa Kemâl Paşa’nın 24 Nisan 1920’de Meclis’e verdiği siyasî, sosyal ve idarî yönden düzenlemeleri öngören program temel teşkil etmiştir. İcra Vekiller Heyeti’nin hazırlamış olduğu “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihâsı” ise 18 Eylül 1920 tarihinde Meclis’te görüşülmeye başlamıştır. Üzerinde bazı değişiklikler yapılan bu tasarı Türkiye’nin ilk anayasası olma özelliğini taşıyan “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”nu oluşturmuştur. Geniş bilgi için bkz.: Cengiz Şavkılı, *Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920–1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 2011, 7.

¹⁴⁴ Koca, *a.g.e.*, 161.

lenmiş bir idarî teşkilâtın faaliyete geçirilmesine karar verildi. Bu yeni kuruluş sayesinde sıkıyönetim uygulamasından vazgeçilerek sivil bir yönetime geçilmiş olacaktı.

Bu geçici idarî kademenin teşekkülünde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da meydana gelen bazı olağanüstü olayların (ayaklanmaların kuvveti, bu bölgelere ait sınır) olgularının ehemmiyeti ne olursa olsun idarî teşkilâtçılık bakımından bu bölgelerdeki sosyal ve iktisadî zaruretlerden doğan ihtiyaçlara cevap vermek zorunluluğu vardı. Aynı zamanda bu bölgelerde yapılacak vilâyet kaza, nahiye vb.nin iptal ve yeniden yapılanma işlerini de ikinci bir merkezden kontrol ettirmenin, memleketin içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla uygun ve faydalı olacağını da göz önünde bulundurdu¹⁴⁵.

Umumî müfettişlik kurumunun Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilâyetlerinde hükümetin yakından takip edebileceği, gözü ve kulağı olacağı bir yönetim tarzı olarak görüldü.

¹⁴⁵ Koca, *a.g.e.*, 164-165.

2.1.2. Uygulamaya Konulan Umumî Müfettişlikler

Bilindiği gibi umumî müfettişlikler, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen önemli kurumlardan biridir. 1927 yılında yürürlüğe giren ve fiilen 1948'de hukuken de 1952 yılına kadar devam eden umumî müfettişliklerin icraatlarına bakarak ne kadar önemli bir yere sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır ¹⁴⁶.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi, gerek coğrafi ve gerekse nüfus açısından Türkiye'nin 1/3'ünü ihtiva eden bu bölgelerimiz, içinde bulunduğu şartlardan dolayı hükümet bütçesine de katkıda bulunamamakta, hatta masrafları da diğer vilâyetlerden fazla olmaktaydı. O halde bu bölgeleri hazineye verimli hale getirmek lâzımdı. İşte bu durumları da değerlendiren yetkililer bölgede örfî idareye 23 Ekim 1927'de son vererek meydana gelecek boşluğu doldurmak için umumî müfettişliği faaliyete geçirmeyi uygun gördüler. Aynı yönetim özellikle bölgelerindeki asayiş-güvenlik ve İktisadî-ümranî-kültürel gelişmeleri de temin etmek maksadıyla 1926 yılında gerekçeli kanun metni TBMM'ce görüşüldükten ve üzerinde lüzumlu bazı düzeltmeler yapıldıktan sonra 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 numaralı “*Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun*” 16 Temmuz 1927'de Resmi Ceride (Resmi Gazete)'de yayınlanarak yürürlüğe konuldu ¹⁴⁷.

I. Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun 25 Haziran 1927 tarihinde yayınlanmıştır. Kanunda yer alan maddeler şunlardır:

“Madde 1- Mütعاaddit vilâyetleri alakadar eden ve bu vilâyetlerin müşterek faaliyetleriyle izalesi kabil olan ihtiyacat hususunda o vilâyetler üzerinde mevaddi atiyede muharrer selahiyetleri haiz umumî müfettişlikler teşkiline ve ihtiyacatın zail olmasıyle bu müfettişliklerin ilgasına hükümet mezundur. Umumî müfettişler icra vekilleri hey'eti karariyle tayin olunur ve memuriyetlerine de aynı surette nihayet verilir.

Madde 2- Umumî müfettişlik kadroları bütçelerle tayin olunur.

¹⁴⁶ Birinci Genel Müfettişlik, *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, 67.

¹⁴⁷ Koca, a.g.e., 173.

Ancak seneimaliye zarfında teşkiline lüzum görülecek umumî müfettişlik kadroları Dâhiliye Vekâleti'nce bittanzim icra vekilleri heyeti kararıyla tatbik ve ertesi sene meclisi âliye arzolunur.

Umumî müfettişlikler emrine hükümetçe tensip edilecek vekâletlerden lüzumu kadar müşavir ve saire de ayrıca tahsis olunabilir.

Madde 3- *Umumî müfettişler Dâhiliye Vekâleti'ne merbut olup mıntıkları dâhilinde asayiş ve inzibatın teminine nezaret ve kavanin ve nizamatin tamamii tatbik ve icrasını mütemadiyen takip ve murakabe ve vekâletlerin kanunen haiz oldukları selahiyetlerden icra vekilleri hey'etince kendilerine tevdiine karar verilenleri istimla ederler.*

Muvakkat Madde - *1927 senesi zarfında umumî müfettişlikler teşkiline lüzum görüldüğü takdirde bu teşkilâtın icab ettireceği maaşat ve masarîf için masarîfi gayri melhuza tertibinden azami seksen bin liranın Dâhiliye bütçesinde küşat edilecek bir faslı mahsusa naklen sarfına hükümet mezundur.*

Madde 4- *Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.*

Madde 5- *Bu kanunun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Hey'eti memurdur.*

Madde 6- *Bu kanunun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.*¹⁴⁸

Peşinden 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun'a dayanılarak pratikte uygulamaya konulmak üzere Bakanlar Kurulu'na kabul edilen 753 sayı ve 5858 numaralı kararname onaylanarak "Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimatname"nin yürürlüğe girmesine yetki verildi¹⁴⁹.

Doğu vilâyetlerinin bir kısmında meydana getirilen Birinci Umumî Müfettişlik, Diyarbakır'ı merkez ittihaz ederek 1 Ocak 1928 tarihinde faaliyete geçti¹⁵⁰.

¹⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima Senesi: IV, XXXIII, 16 Haziran 1927 Tarihli 82'inci İnikattan 26 Haziran 1927 Tarihli 83'üncü İnikada Kadar, 686.

¹⁴⁹ Koca, a.g.e., 173.

¹⁵⁰ Birinci Genel Müfettişlik, a.g.e., 67.

735 sayı ve 5858 numaralı kararnâme ile onaylanarak yürürlüğe konulan talimatnâmenin birinci maddesi ve 1164 sayılı kanun umumî müfettiş'in İçişleri Bakanlığı'nın teklifi ve Bakanlar Kurulu'nun kararı ile tayin edilebileceğini yasallaştırdı. Söz konusu kararnâme ile umumî müfettişliğin öncelikle uygulamaya konulacağı vilâyetlerin mıntıkası belirlendi. Aynı şekilde Bakanlar Kurulu 31 Aralık 1927 tarihli kararnâme ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilâyetlerinde faaliyete geçirilen bu umumî müfettişliğe I. Umumî Müfettişlik adını verdi¹⁵¹.

2.1.3. Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun (25 Haziran 1927)

Umumî müfettişlik kuruluşundan itibaren, Cumhuriyet hükümetimizin direktiflerini tam tatbika muntazam ve devamlı bir takip neticesinde bölgenin emniyet ve asayiş işlerini iyi bir düzene bağladıktan sonra diğer kalkınma sahalarında işe başladı.

Birinci Umumî Müfettişlik tarafından çıkarılan **Güney Doğu** adlı kitapta: *"Milli Şef¹⁵² İnönü'nün yüksek işaretleriyle, Türk yurdunu yeni bir bayındırlık ve yeni bir refaha kavuşturan Cumhuriyet hükümetimiz, bu arada Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinin de – bütün ülke gibi – sosyal seviyeye yükselmesi için her türlü gerekli tedbirleri aldı. Bu ülkü ile geçen her yılda bölge bayındırlığına ait bir iş tamamlanırken, gelecek yıl için daha başka bir yenisine başlanıldığını görüyoruz.*

Elbette ki, bütün bu varlıklar, Cumhuriyet Hükümetimizin almış olduğu iyi

¹⁵¹ Koca, a.g.e., 174.

¹⁵² Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de hayata gözlerini yummasının ardından, 11 Kasım 1938 günü, Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubunda yapılan toplantıda; İsmet İnönü Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçildi. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle geriye Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanlığı seçimi kaldı. Bu amaçla 26 Aralık 1938'de Ankara'da toplanan CHP kurultayında, CHP Genel Başkan Vekili Celal Bayar, CHP programının genel başkan seçimiyle ilgili maddesini değiştirmek üzere bir tasarı sundu. Bu tasarıda, Partinin kurucusu olan Kemâl Atatürk olduğunu ve Partinin değişmez Genel Başkanı'nın İsmet İnönü olduğunu ifade etti. Sonra Partinin değişmez Başkanlığının ancak vefat, vazife yapamayacak hastalık veya istifa halinde boşalabilmesini teklif etti. Oybirliği ile kabul edilen bu tasarıdan sonra İnönü, yalnız devletin başı değil, tek partili siyasi iktidarında Değişmez Başkanı ve Millî Şefi olarak ülkedeki bütün yetkileri eline aldı. Böylece İnönü'nün idaresinde tek parti yönetiminin, hayatın her alanında söz sahibi olduğu, politikayı bizzat doğrudan doğruya İnönü'nün idare ettiği bir dönem başladı. Geniş bilgi için bkz.: Ali Dikici, "Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 42, Kasım 2008, 162-163.

tedbirlerin güzel sonuçlarıdır,"¹⁵³ Birinci Umumî Müfettişliğin gerekliliği dile getirildi.

Dönemin Birinci Umumî Müfettişi olan Abidin Özmen'in bölge ile ilgili **Güney Doğu** adlı kitaptan bahseden açıklamasını *Yeni Yurd Gazetesi* "*Güney Doğu Bölgemiz İçin Kıymetli Bir Eser,*" başlıklı yazıda şunlara yer verdi:

*"Sayın Birinci Umumî Müfettişimiz Abidin Özmen, millî kütüphanemizde memleketimizi tanımaya hizmet edecek eserlerin azlığından şikâyet etmeyen yok gibidir. Çok hallerde memleketimizi tanımak için yabancı dillerde yazılmış kitapları karıştırmak mecburiyetindeyiz. Bu vaziyetten hepimizin müteessir olduğuna şüphe yoktur. Genel olarak bakıldığında en az tetkik edilmiş bölgemiz Doğu vilâyetlerimizdir. Memleketin bu kıymetli parçasının hemen her noktasını bütün fırsatlardan istifade ederek tanımaya ve tanıtmaya çalışmak münevverlere, güzidelere düşen bir vatan vazifesidir."*¹⁵⁴

Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun meclis tartışmalarında da gündeme geldi. Çatalca milletvekili Şakir Bey, konuyla ilgili olarak pazartesi günü Heyet-i Umumiye toplantısında: "*Umumî Müfettişlik Kanunu'nun birkaç gün ertelenmesini rica etmiştik. Münasip görülürse Umumî Müfettişlik hakkındaki kanun layihâsının daha öne alınarak müzakeresine karar verilmesini rica ederiz efendim,*" diyerek konunun önemine dikkat çekti.

Bu öneri karşısında umumî müfettişlik kanun tasarısı gündeme alındı. Tasarının bir an önce kabul edilmesi meclise sunuldu. Meclis de bu tasarıyı kabul etti.

Müfettişlik Kanun Tasarısının kabul edilmesinin gerekçeleri şöyle açıklandı:

"Bugün hâlâ mevcut altmış üç vilâyetimiz genel olarak incelendiği takdirde bu vilâyetlerin iktisadî, içtimâî ve coğrafî olarak birbiriyle benzer yönleri bulunur. Bu vilâyetlerin birtakım mıntıkalara bölünmesi ve bu mıntıkaları teşkil eden vilâyetler arasında da ortaklaşa bir takım faydaların olduğu ortaya çıktı. İşte işbu müşterek menfaat

¹⁵³ Birinci Genel Müfettişlik, a.g.e., 67-68.

¹⁵⁴ *Yeni Yurd Gazetesi*, 01.01.1940, 2.

ve ihtiyaçları mahallerinde görüp gerekli inceleme yapıldıktan sonra bunların temin ve tanzimi hususunda nazım olmak gerekir. Aynı zamanda vilâyatı da sıkı bir teftiş ve mürakabe altında bulundurarak ihtiyaçat-ı idariyenin lüzum gösterdiği hususatı icra etmek üzere Umumî Müfettişlik teşkilâtının icrası yönünde lüzum layihâ-i kanuniye takdim kılındı efendim¹⁵⁵.

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere vilâyetlerin ekonomik, toplumsal ve coğrafi olarak birbirine benzer özellikler taşımasından dolayı çeşitli mıntıkalara ayrılmasının daha faydalı olacağı belirtildi. Bununla birlikte bu mıntıkaların tetkik ve teftişleri sonucunda gerekli ihtiyaçların karşılanmasına da dikkat çekildi.

Aslında yukarıda üzerinde durulan konunun 1921 Anayasası (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu)’nda geçen 22 ve 23. maddelerin daha genişletilmiş bir şekilde izahından başka bir şey değildir. Bu maddelere tekrar bakacak olursak aradaki benzerlik kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Madde 22 – Vilâyetler iktisadî ve içtimaî münasebetleri itibariyle birleştirilerek umumî müfettişlik kıtaları vücuda getirilir.

Madde 23 – Umumî müfettişlik mıntıklarının umumî suretle asayişinin temini ve umum devair muamelatının teftişi, umumî müfettişlik mıntıkasındaki vilâyetlerin müşterek işlerinde ahengin tanzimi vazifesi Umumî müfettişlere mevdudur. Umumî müfettişler devletin umumî vazaifile mahallî idarelere ait vazaif ve mukarreatı daimi surette murakabe ederler¹⁵⁶.

Zeki Salış’ın 6 Kasım 1937 yılında *Siirt Gazetesi*’nde yayınlanan yazısında umumî müfettişliğin kurulmasının yerinde bir karar olduğu şu cümlelerle ifade edilmiştir: “*Teşkilatın kurulması da Cumhuriyet Hükümetimizin en isabetli kararıdır.*”¹⁵⁷

Karar numarası: 40 ve esas numarası: 1/1064 olan Dâhiliye Encümeni Mazbatası’nın Riyaseti Celileye diye başlayan yazısında konunun daha detaylı bir şekilde incelendiği görülür:

¹⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, XXXIII, 682–683.

¹⁵⁶ Suna Kili – A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Senedi İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, 93.

¹⁵⁷ *Siirt Gazetesi*, 6 Kasım 1937 Cumartesi, No: 14.

“Umumî Müfettişlik Teşkilî hakkında başvekâletten mevrut ve Heyeti Umumiye'den muhavvel layihâ-i kanuniye Dâhiliye Vekili Beyefendi hazır olduğu halde uzun uzadıya tetkik ve müzakere olundu.

Evvelce memleketimizin teşkilâtı vilâyet, livâ¹⁵⁸ ve kaza derecelerine ayrılmıştı. Vilâyetler üç beş livâdan müteşekkil ve daha vasî hudud-u idariyeyi haiz olduğundan herhangi bir mıntika-i memleket vilâyet manzume-i idaresi altında coğrafi, iktisadî vahdeti, idarî ve inzibatî ahengi binnisbe temin edebilmekte idi. Vazaif-i umumiye-i devletin ifası emrinde vilâyetlerin coğrafi ve iktisadî münasebetlere göre muayyen idare mıntikalarından mürekkep olmasının muhasse-natı olmakla beraber hususî vazaifin ifasında vilâyetlerin mülhakat varidatını bir merkezden idare etmesi ve teşkilâtı vilâyetin başında olması itibariyle mülhakatın zararına ve merkezi vilâyetin nefine bir hareket vukuu da kabili inkâr olmayan bir hakikatti. Teşkilâtı Esasiye Kanunumuz livâ teşkilâtını kaldırarak teşkilâtı devleti vilâyet, kaza ve nahiye esası üzerinden takrir ve tespit ettiğinden vilâyetlerin adedi çoğaldı ve bittabi hududu küçüldü. İktisadî, etnoğrafi ve coğrafi vaziyetleri itibariyle vahdet irae eden mıntikalarda birkaç vilâyet meydana geldi.

Henüz memleketin nüfusu hali tekemmül ve işbaa gelmemiş olduğundan, vilâyet unvanı altında teşekkül eden manzume-i idarenin bazen nüfusu altmış bini geçmemekte ve hususî varidatı da vazaif-i mahalliyesini ifa edemeyecek kadar zayıf bulunmaktadır.”¹⁵⁹

Dâhiliye Encümeni vilâyetlerin asayiş, inzibat, iktisat ve ortak menfaatleri habisiyle bir merkezden teftiş ve murakabesi imkânını bahşeden umumî müfettişlik teşkilâtı hakkındaki layihayı bazı düzeltmeler yaparak kabul etti.

Yasa tasarısı Dâhiliye Vekâleti tarafından düzenlenmiş ve 30 Ocak 1927 ta-

¹⁵⁸ 1864 Tuna Vilâyeti Nizâm-nâmesi ile Osmanlı İmparatorluğu vilâyet, livâ (sancak) kazâ ve karye (köy, kura) olmak üzere yeni idari birimlere ayrılmıştır. Livâda livâ kaymakamı, kazâda kazâ müdürü, köylerde ise seçimle gelen muhtarlar bulunacaktı. Geniş bilgi için bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, V, Sayı: 2, *Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü*, Mart 1996, 69.

¹⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, XXXIII, 683.

rihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında uygun görülerek, Başvekâletin 8 Şubat yazısı ile 12 Şubat 1927 tarihinde meclise sevk edildi. Fakat tasarının görüşülmesi yaklaşık altı ay sonra mümkün olabildi¹⁶⁰.

Hükümetin gerekçesine göre mevcut vilâyetlerin iktisadî, içtimaî ve coğrafi nokta-i nazardan bazı menatıka münkasem olduğu ve her mıntıkanın umum ve müş-terek bir takım menfaatlerine malik olup, bunların mahallen tetkik ve tanzimi ve vilâyetlerin sıkı bir teftiş ve murakabe altında bulundurularak idarî ihtiyacatının yakından takip ve tatmini için müfettiş-i umumîlik teşkilâtına lüzum görüldüğü izah kılındı. Dâhiliye Encümeni mazbatasında da vilâyet teşkilâtı hazırasının muhtacı ıslah olduğu ve hükümetçe tetkikat icra olunarak vaziyet-i coğrafiye ve münasebet-i iktisadiyelerine nazaran icap eden vilâyetlerin tevhide suretiyle idare-i umumîye ve hususiye icabatına daha uygun gelebilecek teşkilâtın yapılması lazım geldiği nokta-i nazarı dermeyer edilerek bu ıslahatın icrasına kadar asayiş ve inzibatı ve menafi müşterekesi hasebiyle bir kül arz eden vilâyetlerin bir merkezden teftiş ve mürakabesini teminen umumî müfettişlik teşkilâtı hakkındaki layiha-i kanuniyenin esas itibariyle kabul ve maddelerde bazı tadilât icrası tensip edildiği gösterilmiştir¹⁶¹.

Bu bağlamda vilâyetlerin bir takım ortak özelliklere sahip olduğu üzerinde duruldu. Bunların yerinde tetkik edilip sıkı bir teftişle idarî ihtiyaçların yakından takip edilmesini sağlamak için umumî müfettişlik teşkilâtının kurulması gerektiğine karar verildi. Özellikle üzerinde durulan konu asayiş ve inzibatın sağlanması için umumî müfettişlik teşkilâtının bir an önce uygulamaya sokulması ve bazı maddelerin düzeltilmesi idi.

Esasen umumî müfettişlik derecatı idariyeden madut olmayıp, bu suretle temin edilecek faydaları daha fazla muvakkat bir zamana ve fevkalâde ihtiyacata münhasır kalacağından vilâyetler teşkilâtının ıslahı daha umumî ve daimi bir tedbir olacağı şüphesizdir. Ancak, vilâyetler teşkilâtında ıslahat yapmak esaslı tetkikata ve bir hayli zamana ihtiyaç olacağından umumi müfettişlik teşkilâtıyla bu ihtiyacın karşılanması halen zaruri addedilmiş ve teklif olunan yasa tasarısı mütalaayı ânifeye binaen heyet-i umumîyesi itibariyle bilkabul Dâhiliye Encümeni tadilâtı esas müzakere

¹⁶⁰ Cemil Koçak, *Umumî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 54-55.

¹⁶¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, XXXIII, 683.

ittihaz olunmuştur. Demek ki vilâyetler teşkilâtında yapılacak bir ıslahat hayli uzun bir zaman gerektireceğinden şimdilik umumî müfettişlik teşkilâtı ile bu sorun giderilmeye çalışıldı.

Maddelerde yapılan düzenlemeler aşağıdaki gibi sıralandı:

“1. madde, Dâhiliye Encümeni lâyihasının birinci ve altıncı maddelerinin tevhide ve hükümet lâyihasının birinci maddesinde muharrer kuyudun ilavesi suretiyle tanzim kılınmıştır.

2. madde, Umumî müfettişlik kadrolarının düzenlenmesi ve umumî müfettişlikler emrine ledelicap hükümetçe tensip edilecek vekâletlerden lüzumu kadar müşavir, memur vesaire tahsis edilebilmesine dair olup Dâhiliye Encümeni ve hükümet lâyihalarının tevsii suretiyle tanzim kılınmıştır.

3. madde, Dâhiliye Encümeni lâyihasının ikinci ve üçüncü maddelerinin tevhide suretiyle kabul edilmiştir.

4. madde, Dâhiliye Encümeni lâyihasındaki beşinci madde olup bazı ibare tadilatıyla kabul olunmuştur.

Muvakkat Madde, Dâhiliye Encümeni lâyihasının yedinci maddesine mukabil olup, 1927 senesi zarfında umumî müfettişlikler teşkiline lüzum görüldüğü takdirde bu teşkilâtın istilzam edeceği maaşat ve masarîf için masarîfi gayri melhuza tertibinden azami seksen bin liranın Dâhiliye Vekâleti bütçesinde küşat olunacak bir faslı mahsusa naklen sarfına hükümetin mezun olması esasına göre tertip edildi ve mahiyeti muvakkatayı haiz olmasına mebni muvakkat madde olarak gösterildi.

Beşinci ve altıncı maddeler usule müteallik olup, aynen kabul edildi.”

Maruzatı ânife dairesinde ihzar kılınan lâyiha-i kanuniye müstacelen müzakeresine müsaade buyurulmak istirhamıyla Heyeti Celileye arz olunur.

17 Haziran 1927¹⁶².

¹⁶² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, XXXIII, 684.

2.2. Umumî Müfettişlik Teşkilatı Hakkında Kanun Lâyihası (30 Ocak 1927)

Madde 1 – Birden fazla vilâyetleri ilgilendiren ve birkaç vilâyetin müşterek faaliyetiyle izale ve tesviyesi kabul ihtiyacı zuhurunda o vilâyetler üzerinde salâhiyatı mahsusayı haiz olmak üzere İcra Vekilleri Heyeti kararıyla umumî müfettişler tayin olunabilir.

Madde 2 – Umumî müfettişler Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı olup, İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanunu'nun valilere bahşettiği salâhiyetleri haizdirler. Bundan başka umumî müfettişliğin teşkilini müstelzim olan vaziyete nazaran icap eden salâhiyetler İcra Vekilleri kararıyla tayin olunur¹⁶³.

Yukarıda umumî müfettişlerin İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir kurum olduğu ve umumî müfettişlerin İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanunu'nun¹⁶⁴ valilere bahşettiği yetkilere sahip olduğu üzerinde duruldu. Umumî müfettişler memur olacakları mıntikalardaki vilâyetler üzerinde ve işbu maddede zikrolunan salâhiyetler dâhilinde emretme yetkisine sahiptirler. Bundan da umumî müfettişlerin yetki sınırlarının bir hayli fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Madde 3 - Umumî müfettişlikler, teşkilini istilzam eden hususat ve ihtiyacatın itmam ve intacına kadar devam eder. İhtiyacın izalesiyle müfettişlik hükümet kararıyla lağvolunur.

Madde 4 – Umumî müfettişlerin refakatine hükümetçe tensip edilecek vekâletlerden birer müşavir ve lüzumu kadar memur verilir.

¹⁶³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, XXXIII, 684.

¹⁶⁴ 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'le birlikte vilâyetlerin yönetimi tekrar ele alınmış ancak Balkan Savaşı'nın patlaması üzerine görüşülemedi. Savaşın sona kurulan yeni hükümet, 15 Mart 1913'te İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanunu Muvakkatı adıyla "geçici yasa" şeklinde bir düzenleme getirdi. Yasa İlin Genel Yönetimi ve İlin özel Yönetimi olmak üzere iki bölümden meydana geliyordu. İlin genel yönetimi, 1864 yılında oluşturulan vilâyet yönetiminin esaslarını korumaktaydı. İlin özel yönetimi ise İl'e tüzel kişilik tanıyarak kendine has gelir kaynakları oluşturmaktaydı. Geniş bilgi için bkz.: <http://tarihvemedeniyet.org/2009/09/osmanli-turkiyesinde-eyaletten-vilayete-gecis/>. Erişim Tarihi: 10.03.2012

Madde 5 – Umumî müfettişlik teşkilâtının icap ettireceği masraflar, Dâhiliye bütçesine ithal olunur. Bütçe takarrür etmezden evvel teşkilâta lüzum görülürse işbu masraf muvakkaten masarifi gayri melhuza tertibinden tesviye olunur.

Madde 6 – İşbu kanun ilan edildiği tarihten itibaren geçerlidir.

Madde 7 – İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri heyeti memurdur. İcra Vekilleri ise aşağıdaki kişilerden oluşmaktadır:

Başvekil	İsmet İnönü
Adliye Vekili	Mahmut Esat [Mahmut Esat BOZKURT]
Müdafaai Milliye Vekili	Recep [Recep PEKER]
Bahriye Vekili	İhsan [İhsan ERYAVUZ]
Dâhiliye Vekili	M. Cemil [Mehmet Cemil UYBADIN]
Hariciye Vekili	Doktor Tevfik Rüştü [Tevfik Rüştü ARAS]
Maliye Vekili	Mustafa Abdülhalik [Mustafa Abdülhalik RENDA]
Maarif Vekâleti Vekili	Doktor Refik [Refik SAYDAM]
Nafia Vekili	Behiç Beyefendi [Behiç ERKİN]
Ziraat Vekili	Mehmet Sabri [Mehmet Sabri TOPRAK]
Ticaret Vekili	Mustafa Rahmi [Mustafa Rahmi KÖKEN]
İçtimaiye vekili	Doktor Refik [Refik SAYDAM]

30 Kânunusani 1927¹⁶⁵

¹⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, XXXIII, 685.

2.2.1. Umumî Müfettişlik Kanun Tasarısının Dâhiliye Encümeni Tarafından Tâdili

Madde 1 – Birden fazla vilâyetler üzerinde atideki maddelerde muharrer salâhiyetleri haiz olmak üzere İcra Vekilleri Heyeti kararıyla umumî müfettişler Dâhiliye Vekâleti'ne merbut olup mıntıkaları dâhilinde asayiş ve inzibatın teminine nezaret ve kavanin ve nizamatin tamamii tatbik ve icrasına mütemadiyen takip ve murakabe ederler.

Madde 2 – Umumî müfettişler Dâhiliye Vekâleti'ne merbut olup mıntıkaları dâhilinde asayiş ve inzibatın teminine nezaret ve kavanin ve nizamatin tamamii tatbik ve icrasını mütemadiyen takip ve murakabe eder.

Madde 3 – İcra Vekilleri heyeti vekâletlerin kanunen haiz oldukları salâhiyetlerin bir kısmını umumî müfettişlere tevdi edebilir.

Madde 4 – Umumî müfettişlerin refakatlerine hükümetçe tensip edilecek vekâletlerden lüzumu kadar müşavir ve memur verilir.

Madde 5 – Umumî müfettişlik mıntıkası dâhilindeki bilumum müfettişler, umumî müfettiş tarafından kendilerine tevdi edilecek tahkikatı ifa ile mükelleftirler. Hitamı tahkikatta fezlekesinin aslı umumî müfettişlere verilmekle beraber bir sureti de ait olduğu vekâlete gönderilir.

Madde 6 – Umumî müfettişlerin tayinini müstelzim ihtiyacatın zail olmasıyle memuriyetlerine İcra Vekilleri Heyeti'nce nihayet verilir.

Madde 7 – Umumî müfettişliğin icap ettireceği masarif Dâhiliye bütçesine ithal olunur. Bütçe takarrür etmezden evvel teşkilâta lüzum görülürse işbu masraf muvakkaten masarifi gayri melhuza tertibinden tesviye olunur.

Madde 8 – İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 9 – İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur¹⁶⁶.

2.2.2. Umumî Müfettişlik Kanunu Tasarısının Bütçe Encümeni Tarafından Tadili

Birinci Madde – Müteaddit vilâyetleri alâkadar eden ve bu vilâyetlerin müşterek faaliyetiyle izalesi kabil olan ihtiyacat hususunda o vilâyetler üzerinde mevaddı atiyede muharrer salâhiyetleri haiz umumî müfettişlikler teşkiline ve ihtiyacatın zail olmasıyla bu müfettişliklerin ilgasına hükümet mezundur.

Umumî müfettişler İcra Vekilleri Heyeti kararıyla tayin olunur ve memuriyetlerine de aynı suretle nihayet verilir.

İkinci Madde – Umumî müfettişlik kadroları bütçelerle tayin olunur. Ancak sene-i maliye zarfında teşkiline lüzum görülecek umumî müfettişlik kadroları Dâhiliye Vekâleti'nce bittanzim İcra Vekilleri Heyeti kararıyla tatbik ve ertesi sene Meclis-i Âliye arz olunur.

Umumî müfettişlikler emrine hükümetçe tensip edilecek vekâletlerden lüzumu kadar müşavir vesaire de ayrıca tahsis olunabilir.

Üçüncü Madde – Umumî müfettişler Dâhiliye Vekâleti'ne merbut olup mıntıkları dâhilinde asayiş ve inzibatın teminine nezaret ve kavanin ve nizamatin tamamii tatbik ve icrasını mütemadiyen takip ve murakabe ve vekâletlerin kanunen haiz oldukları salâhiyetlerden İcra Vekilleri Heyeti'nce kendilerine tevdiine karar verilenleri istimal ederler.

Dördüncü Madde – Umumî müfettişlik mıntıkları dâhilindeki bilumum müfettişler umumî müfettişler tarafından kendilerine tevdi edilecek tahkikatı ifa ile mükelleftirler. Müfettişler hitamı tahkikatta fezlekelerinin asıllarını umumî müfettişlere ita ve suretlerini mensup oldukları vekâletlere irsal ederler.

Muvakkat Madde – 1927 senesi zarfında umumî müfettişlikler teşkiline lü-

¹⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, XXXIII, 685.

zum görüldüğü takdirde bu teşkilâtın icabettireceği maaşat ve masarif için masarifi gayri melhuza tertibinden azami seksen bin liranın Dâhiliye bütçesinde küşat edilecek bir faslı mahsusa naklen sarfına hükümet mezundur.

Beşinci Madde – Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Altıncı Madde – Bu kanunun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur¹⁶⁷.

Maddeler tek tek oylamaya sunulmuş beşinci madde hariç diğer maddeler kabul edilmiştir. Bütçe Encümeni ile Dâhiliye Encümeni de genel itibariyle aynı şeyler üzerinde durmuştur.

Yunus Nadi *Cumhuriyet Gazetesi*’nde “*Umumî Müfettişliklerin Memleket İdaresindeki Rolü*” başlıklı yazısında:

“Merkezi Diyarbakir olan Birinci Umumî Müfettişlik’ten sonra Trakya havalisinde ikinci umumî müfettişlik teşkil edildi ve idaresine de General Kâzım Dirige [Kâzım Dirik] tevdi edildi. İçişleri Bakanlığı’na bağlı vilâyetler varken bir de böyle Umumî Müfettişlikler teşkilinin neden icap ettiği üzerinde tevakkuf ve tereddüt edenler var mıdır bilmeyiz. Şurası muhakkaktır ki millî hükümetin Ankara’da kurulmuş olmasından itibaren uzak vilâyetlerin yakından idaresi hesabına bu şekilde bir idare tarzının takibi büyük bir ihtiyaç olarak takdir edildi. Buna göre Umumî Müfettişliklerin teşkil ve ihdası biraz geç kalmıştır bile diyebiliriz. Ancak unutulmamalıdır ki İstiklâl Harbi’nin bitmesinin üzerinden henüz on sene kadar bir zaman geçmiş olduğunu hesaba katmak gerektiği gibi ve başarılan işlerin büyüklüğünü ve çokluğunu da göz önünde tutmak gerekir,”¹⁶⁸ diyerek umumî müfettişlik teşkilâtı hakkındaki endişelerin yersiz olduğuna ve bu kurumun faydalarına yer verdi.

Gazetede ayrıca umumî müfettişliklerin gerekliliği üzerinde duruldu:

¹⁶⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, XXXIII, 685-686.

¹⁶⁸ *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1936 Cumartesi, Yıl: 11, Sayı: 4216, 1-6.

“Geçen yaz Başbakan İsmet İnönü’nün memleket içinde yaptığı uzun bir tetkik seyahati sonunda bilhassa şark vilâyetlerimizin iki yeni umumî müfettişlikle daha faal bir kalkınma yoluna sevk edilmesi lüzumu, artık daha fazla geciktirilmeyecek bir iş olarak kesin belirmiş ve kararlaştırılmış oldu. Bu iki yeni müfettişlikten biri şimdiki adı Tunceli olan Dersim vilâyeti işleriyle uğraşacaktır., diğeri de başına Tahsin Uzer’in memur edildiği üçüncü müfettişliktir. Her iki teşkil vücuda getirilmiş bulunuyor.

Umumî Müfettişler kâfi salâhiyetlerle teçhiz edilmiş olduklarından başka kâfi çalışma unsurlarıyla da takviye edildi. Umumî Müfettişler devlet idaresini terkip eden bütün vekâletlerin azamî yardımlarından emin bulunuyorlar. Kendilerinden beklenen iş ise emirlerine verilen vilâyetleri devlet merkezine en yakın yerler gibi, mesela tamamen göz önünde ve el altında bulunan Ankara’ya benzer bir vaziyette idare etmeleri ve yürütmeleridir. Filan yere yapılacak yolu ve o yol üzerinde vücuda getirilecek köprüleri, hele o yer uzakça bir vilâyet olursa, valinin ve hatta valilerin yazıp çizerek yaptıрмаğa imkân elde etmeleri başka bir şeydir, bütün vekâletlerin teşvik ve muavenetlerine mazhar bir umumî müfettişin o ihtiyaçları takdir ederek anlatması ve yaptırması başka şeydir.(...)”¹⁶⁹

Umumî müfettişlerin faydalarına değinilerek bunların gittikleri yerlere hükümeti de götürür derecesinde bir işleve sahip olduğuna vurgu yapıldı. Asıl amaçlarının da ülkenin en uzak yerlerine iktisadî kalkınmayı ve medeniyeti götürdüklerine dikkat çekildi.

¹⁶⁹ *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1936 Cumartesi, Yıl: 11, Sayı: 4216, 1-6.

2.2.3. 1946 Yılında Umumî Müfettişlik Teşkiline Dair Kanuna Bazı Hükümlerin Eklenmesi

71/688-6/2858 Genel Teftiş Başmüsavirliğine

Genel Müfettişlik teşkiline dair olan 1164 sayılı kanuna bazı hükümler eklenmesi hakkında olup İçişleri ve Bütçe Komisyonlarına havale edildiği Büyük Millet Meclisi Başkanlığının 28.11.1946 tarihli ve 574/251 sayılı yazısıyla bildirilen Antalya Milletvekili Rasih Kaplan¹⁷⁰’ın kanun teklifi sureti ilişik olarak sunulmuştur.

Başkanlıklara ve Genel Teftiş Başmüsavirliğine yazılmıştır.

07.12.1946¹⁷¹

2.2.4. 25/Haziran/1927 Tarih ve 1164 Numaralı Umumî Müfettişlik Hakkındaki Kanuna Bazı Hükümler Eklenmesine Dair Kanun Teklifi

Madde 1 - Umumî Müfettişlik hakkındaki kanunun 1’inci maddesine aşağıdaki fıkra eklenmiştir:

“Hükümet münhasıran teftiş, tetkik ve tahkik işleriyle uğraşmak üzere kurulacak bölge genel müfettişleri teşkiline de yetkilidir.”

Madde 2 – aynı kanunun 3’üncü maddesine de aşağıdaki fıkra eklenmiştir:

¹⁷⁰ Rasih Kaplan (d. 1883, Akseki - ö. 1952), Türk hukukçu ve siyasetçi. Antalya rüştiyesi'ni bitirdi, medreseden icazet aldı. Kahire Camiülezher'de içtimaiyat ve edebiyat öğrenimi gördü, arapça öğrendi. 1911 yılında İttihat ve Terakki fırkası üyesi olarak Antalya Liva meclisi'ne girdi. İlk Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Antalya'dan milletvekili seçilerek 1920-1943 yılları arasında görev yaptı. Eskişehir İstiklal mahkemesi üyeliği yaptı. 1921 yılında Antalya'da asker sevkıyatıyla görevlendirildi. Daha sonra yine mecliste 1943-1946 yılları arasında Maraş vekili olarak yer aldı. Daha sonra yeniden Antalya milletvekili ve CHP yöneticisi olarak 1946-1950 yılları arasında parlamentoda yer alan Rasih Kaplan 1952 yılında vefat etti. Bkz.: http://tr.wikipedia.org/wiki/Rasih_Kaplan. Erişim Tarihi: 19.01.2012.

¹⁷¹ BCA, 030-10- 4-22-31, 1.

“Yalnız teftiş, tetkik ve tahkik işleriyle uğraşmak üzere kurulacak bölge genel müfettişlerinin görevleri ve çalışma usul ve tarzları Bakanlar Kurulunca onanacak yönetmeliklerle belirtilir.”

Madde 3 – Bu kanun hükümleri, resmî gazete ile neşri tarihinde yürürlüğe başlar.

Madde 4 – Bu kanun hükümlerini Bakanlar Kurulu yürütür¹⁷².

26.11.1946 tarihinde Antalya Milletvekili Rasih Kaplan’ın umumî müfettişlik teşkilâtının faydalarına değinmekle beraber yetkilerinin biraz daha arttırılmasını ayrıntılı bir şekilde açıkladı. Merkezden uzak illerin denetlenmesinin güçlüklerine değindi. Bunun yanında bölge müfettişleri tarzı bir örgütlenmeden de bahsetti.

Yüksek malumları olduğu üzere Türkiye idarî bakımdan bugün 68 ile bölünmüş bulunmakta ve Anayasamızın 91. maddesi¹⁷³ uyarınca da yetki genişliği ve görev ayrımı esaslarına göre idare olunmaktadır. 800.000 kilometre kareye yaklaşan geniş bir sahayı kaplayan ve gerek genel idare ve gerekse mahallî idare bakımından ibraz ve iskar olunan faaliyetleri büyük bir yekûn tutan bu 68 ilin doğrudan doğruya başkentten denetlenmesindeki güçlükler meydandadır. Hâlbuki yakın ve sürekli bir teftişin lüzum ve önemi bir tartışma konusu yapılamayacak kadar açık ve herkesçe bilinen bir hakikattir.

Gerçekten idare cihazının iyi bir surette işlemesini ve halkın dilek ve şikâyetlerinin yerinde ve süratle dinlenip incelenmesini sağlayabilmek, idarenin yanı başında iyi bir teftiş cihazının kurulması ile mümkündür. Zaten bütün şikâyet ve dileklerin merkeze kadar getirilmesi ve bunların merkezden gönderilecek müfettişlerle soruşturulması bir taraftan merkez dairelerinde işlerin birikmesini ve birbiri üzerine yığılması sonucunu vermekte, diğer taraftan da yapılan müracaatların süratle tetkik ve tahkik olmasına meydan ve imkân bırakmamaktadır.

¹⁷² BCA, 030-10-4-22-31, 2.

¹⁷³ Madde 91- İllerin işleri, yetki genişliği ve görev ayrımı esaslarına göre idare olunur. Bkz.: <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm> Erişim Tarihi: 19.01.12.

Nitekim bu gerçekler daha evvel de lââyık oldukları dikkat ve ehemmiyetle göz önüne alınmış ve 1164 sayılı kanunla müteaddit illeri ilgilendiren ve bunların müşterek faaliyeti ile izalesi kabil olan ihtiyaçların giderilmesi konusunda o iller üzerinde belli yetkileri haiz olmak üzere genel müfettişlikler teşkili için hükümete salâhiyet verilmiş bulunmaktadır. Hükümet de kanundan aldığı bu yetkilere dayanarak muhtelif tarihlerde ve hissolan çeşitli lüzum ve sebeplerden dolayı yurdun bilhassa hudut bölgelerindeki muhtelif illeri teftiş ve murakabe bölgesi içine alan dört genel müfettişlik kurdu. Ancak kurulan bu genel müfettişliklere yine kanundan müştak salâhiyetlere istinaden icraî yetkiler de verilmiş ve bütün ülkeye şamil bir kuruluş haline de getirilmiş bulunduğu cihetle her yerde ve idare ile halkın yanı başında tam mânâsı ile bir teftiş cihazı kurulmuştur denilemez. Hâlbuki yukarıda da belirtildiği gibi teftiş cihazının idare cihazına takarrübü ve halkın şikâyet ve ihtiyaçlarının yerinde ve isabetle incelenmesi imkânlarını verebilmek için icraî salâhiyetlerle mücehhez umumî müfettişliklerden başka ve bunların mıntıkları dışında kalan illerde yalnız teftiş, tetkik ve tahkik işleriyle uğraşmak üzere bölge genel müfettişlikleri ihdasından da büyük faydalar elde edileceği şüphesizdir. Kanun ve tüzüklerin hakkıyla uygulanması, teşkilatın işlemesinin memurların faaliyetlerinin yakından denetlenmesi daha kolay bir suretle te'min edilmiş bulunacağı gibi hükümetçe alınan karar ve tedbirlerin netice ve tesirleri ve halkın umumî ihtiyaçları hakkında sıhhatli bilgi edinmek ve bunlara istinaden de bunların giderilmesi esbabına tevessül etmek kabil olacaktır. Hükümetçe bu tarzdaki bir kuruluşun gerçekleştirilebilmesi için ise umumî müfettişlik hakkındaki 1164 sayılı kanunun 1 ve 3. maddelerine birer fıkra eklenmek suretiyle kanuna daha sarîh bir vaziyet verilmesini zarurî görmekteyiz.

Bu mülahazalara müsteniden hazırlanmış bulunan ve bağı olarak sunulan kanun tekliflerinin ilgili komisyonlara havale buyrulmasını saygılarımla arz ve rica ederim.

Antalya Milletvekili

Rasih KAPLAN¹⁷⁴.

¹⁷⁴ BCA, 030-10-4-22-31, 3-4.

3. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİĞE YAPILAN ATAMALAR

3.1. İBRAHİM TALİ ÖNGÖREN (1928–1932)

İbrahim Tali, Basra Valisi Yusuf Tali Paşa'nın oğludur. 1875'te İstanbul'da Resime hanımdan dünyaya geldi. 1893'te Askerî Tıbbiye'den Doktor Yüzbaşı olarak mezun oldu¹⁷⁵. İbrahim Tali Bey, İmparatorluğun çeşitli yerlerinde ve savaşlarında, ordunun üst kademelerinde görev aldı. Atatürk'le beraber Trablusgarp Savaşı'nda, Yıldırım Orduları Grubu'nda bulundu. Birinci Dünya Savaşı sırasında iki kez Almanya'ya giderek Harp Cerrahisi üzerinde incelemeler yaptı. Ermenistan Harekâtı'nda Doğu cephesi Sıhhiye Reisliğine getirildi¹⁷⁶.

İbrahim Tali Öngören, Mustafa Kemâl Paşa'nın maiyetinde 19 Mayıs 1919 sabahı, Bandırma Vapuru'yla Samsun'a çıkan 18 subaydan biridir¹⁷⁷. Atatürk kendisinin siyaset alanındaki bilgilerinden yararlanmaya karar verince hizmetleri bu yöne çevrildi. 1920'de Moskova'ya giden Türk delegasyonunda siyâsî müşavir, Bakü Doğu Halkları Kongresi'nde Anadolu Hükümet Temsilcisi olarak görüldü. İki yıl süren Batum Konsoloslugu görevinden (1921-1923) sonra Cumhuriyet hükümetince Varşova'ya fevkalâde murahhas ve elçi olarak atandı (1924). İki yıl sonra görevi Yahya Kemâl'e bıraktı. Ayrıca çeşitli illerden milletvekili seçildi¹⁷⁸. İbrahim Tali, daha sonra Diyarbakır'da beş yıl Birinci Umumî Müfettiş olarak görev yaptı. Diyarbakır'da öncelikli olarak asayiş tesis ederek şehrin her alanda gelişmesine çalıştı.

Birinci Umumî Müfettişlik bölgesine dâhil olan Elâzığ ve Tunceli'de de önemli faaliyetlerde bulundu. Tarih boyunca bölgesi ve komşu illeri için bir şakavet yatağı olan Tunceli sükûnet bölgesi haline getirildi. Zaman zaman baş gösteren hâdi-

¹⁷⁵ Orhun Hayri-Celâl Kasaroğlu-Mehmet Belek-Kâzım Atakul, *Meşhur Valiler*, içişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları, Ankara, 1969, 485.

¹⁷⁶ Dündar Akunal, "Belge ve Resimlerle İbrahim Tali Öngören", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 40, İletişim Yayınları, İstanbul, Nisan 1987, 22.

¹⁷⁷ Fethi Tevetoglu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Atatürk ve Çevresi Yayınları, Ankara, 1971, 141.

¹⁷⁸ Dündar Akunal, *a.g.m.*, 22.

seler karşısında İbrahim Tali'nin uyguladığı usul, şiddet ve tenkil olmadı. O hiçbir zaman son çare olan bu usule, zorla ve silahla cezalandırmaya taraftar değildi. Halka karşı şefkati ve sevgisi sonsuzdu. Disiplini ve nizamı sever ve uygulardı. Ancak bunun tesisini şiddetle değil, adaletle arardı. Onun için beş yıl süren Birinci Umumî Müfettişlik devresi bölgeye, hükümete ve Cumhuriyet bütçesine hiçbir gaile ve külfet getirmedi¹⁷⁹.

Hüseyin Yayman ise İbrahim Tali'nin sertlik yanlısı bir politika güttüğünü dile getirir: *“Türkiye'nin doğu siyasetinin en önemli aktörlerinden biri olan Umumî Müfettiş İbrahim Tali Bey, İsmet İnönü ekolünden olup sorunun daha fazla güvenlik tedbiri ile çözüleceğine inanan, sertlik yanlısı bürokratlardan biridir”*... Tek parti dönemi boyunca bölge siyasetinin tek hâkimi ve uygulayıcısı olan İbrahim Tali, önce Birinci Umumî Müfettişliği'nde daha sonra ise İkinci Umumî Müfettişliği'nde üst üste iki defa umumî müfettişlik yapan tek isimdir¹⁸⁰.

Umumî Müfettişler sorumlu oldukları bölgelerde hemen hemen her alanla ilgilenip bölgenin asayişini temin ettikten sonra kalkınmasına çalışmışlardır. Zaman zaman sertlik yanlısı politika gütmüş olmaları bunların sertlik yanlısı olduklarını göstermez. Dönemin mevcut siyasî ve sosyal durumu umumî müfettişliklerin böyle bir politika gütmelerini zorunlu hale getirmiş olduğu da gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır.

1932'de İstanbul milletvekilliğine seçilmesi sebebiyle Diyarbakır Birinci Umumî Müfettişlik görevinden ayrılarak Büyük Millet Meclisi çalışmalarına katıldı. 1934 Nisanında ise, Trakya'da kurulan İkinci Umumî Müfettişliğe tayin edildiğinde mebusluktan çekildi ve merkezi Edirne'de olan Trakya Umumî Müfettişliği görevine başladı (22.04.1934)¹⁸¹.

Ali Rıza Erenler; *“Karerli Mehmet Efendi I. Dünya Savaşı, Koçgiri Şeyh Said ve Dersim'e Dair Yazılmayan Tarih ve Anılarım”* adlı kitabında umumî müfettişliğin kurulması ve Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali'nin icraatları üzerine şu açıklamayı yapar:

¹⁷⁹ Orhun Hayri, bşk., a.g.e., 491-492.

¹⁸⁰ Hüseyin Yayman, *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, Seta Yayınları, Ankara, 2011, 99.

¹⁸¹ Orhun Hayri, bşk., a.g.e., 486.

“1925 olayı sonrası, 1927 sonlarına doğru Umum Müfettişlik adı altında bölge valiliği kuruldu. Merkezi Diyarbakır’da olan I. Umumî Müfettişliğe Gazi’nin en yakın arkadaşı ve Dürzü¹⁸² asıllı İbrahim Tali Öngören atandı. Diyarbakır, Van, Bitlis, Muş, Mardin, Urfa, Siirt, Hakkâri, Elazığ ve Malatya’yı idarî kapsamına alan Müfettiş-i Umumî’ye geniş yetkiler verildi. Kısmen Bakanlar Kurulu yetkisiyle donatılmış bulunan Müfettiş-i Umumîler bölgelerinde Hükümet içi Hükümet olarak görev yapmaktaydılar.”¹⁸³

Birinci Umumî Müfettişliğin merkezi Diyarbakır’dı, ancak 1929 yılında Şark vilâyetleri müfettişliği muvakkaten Elâziz’e nakledildi. Birinci Umumî Müfettişlik, bütün müşavir ve memurları ile sıcaklardan dolayı bir ay için Elâziz’e nakledilmiştir. Eylül sonunda yine Diyarbakır’a avdet edecektir¹⁸⁴.

Bölgenin sağlanamayan güvenliği yanında doğu bölgelerimiz diğer bölgelere nazaran gerek coğrafi şartlar, gerekse son yüzyılda yapılan savaşlar, son Ermeni katliamları, Cumhuriyet dönemi ve öncesi meydana gelen dâhili isyanlar nedeniyle bölge iyice harap olmuştu. Bu nedenlerle bölgede öteden beri köklü ıslahatlar yapmak isteyen hükümet; Umumî Müfettişlik Teşkilâtı’nı uygulamaya koydu. Dokuz vilâyetin işlerini bir arada yürütmek maksadıyla Ocak 1928’de Birinci Umumî Müfettişlik fiilen faaliyete geçirildi ve 3. Ordu Müfettişliği’nin idarî işlerine de son verildi¹⁸⁵. Tali, geçmiş yıllarda oluşan hasarları onarmaya çalıştı. İyileştirme yalnızca yerli halkın aktif katılımıyla gerçekleştirilebilirdi. İşe başlar başlamaz kısmî af ilan etti. Nisanda zorunlu göçle batıya giden çoğu ortakçının geri dönmesine izin verildi ama hayatta olan ağa ve şeyhler bu izne dâhil edilmedi¹⁸⁶.

İbrahim Tali büyüme için bir altyapı oluşturmaya da çalıştı. Bölgenin geliş-

¹⁸² Dürzilik, Fatimî halifesi Hakım Biemrillah’i tanrı olarak kabul eden ezoterik bir inanç akımıdır. XI. yüzyılda Suriye’de ortaya çıkan bu akımın adını kurucularından Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail Anustegin ed-Derezi’den aldığı ileri sürülmektedir. Kimi araştırmacılar Dürziliğ İslâm’ın Batınî akımları arasında saymalarına karşın, Sünnî şeriatıyla olduğu kadar Şîî-Batınî anlayışıyla da çatışan tarafları vardır. Bkz.: <http://www.dunyadinleri.com/durzilik.html>. Erişim Tarihi: 29.07.2012.

¹⁸³ Belma Akçura, *Devletin Kürt Filmi (1925 – 2009 Raporları)*, New Age Yayınları, İstanbul, 2009, 63-64.

¹⁸⁴ *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1929 Cuma, Yıl: 6, No: 1914, 3.

¹⁸⁵ Koca, a.g.e., 213-214.

¹⁸⁶ David McDOWALL, *Modern Kürt Tarihi*, (Çev.: Neşenur Domaniç, Haz.: Selma Koçak), Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004, 278.

mesi için gerekli olan doktor, öğretmen ve diğer görevlileri bulmak zor olduysa da, bir yol yapım programı başlatmayı başardı ve zengin Kürtlerin mal varlıklarının halka dağıtılmasını önerdi. Haziran 1929'da çıkarılan bir yasa büyük ağaların mal varlıklarının köylülere dağıtılmasını sağladı, ama yasanın bütünüyle uygulanması mümkün olmadı. Bazı köylülere çelik sabanların nasıl kullanılacağı öğretildi¹⁸⁷.

Bu tespitlerin yanında bölgede görev yapan güvenlik kuvvetlerinin mevcut durumunun da yetersiz olduğunu raporunda belirten Tali Bey'in güvenlik kuvvetleri hakkındaki tespitleri ise şöyledir:

İki aydan beri şark vilâyetlerimizde teftişatta bulunan Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali Diyarbakır'a geri döndü. Diyarbakır gazetesine beyanatında yollar konusuna değinerek: "Memleketin her tarafında olduğu gibi Şark'ta büyük bir faaliyetle çalışılmaktadır. Hakkâri'ye büyük otomobillerle gidildi. Binlerce kilometrelik seyahatımda iki saat atla gezdim, buglon gediğinden sonraki seyahatımdır. O kısa mesafeyi de ertesi gün otomobillerin geçeceği hale getirilmiş gördüm. Yani Muş'tan Çapakçur'a otomobillerin geçeceği yol açılmış ve halen de bu yol üzerinde çalışılmaktadır." demiştir.

Ulaşımın daha rahat yapılabilmesi için yollar, köprüler yaptırdı. Özellikle Ağrı meselesine değinerek Umumî Müfettişliği en fazla ilgilendiren konulardan biri olduğunu belirtti. Bölgede görev yapan güvenlik güçlerinin yaptığı çalışmalarda hanımlarından yardım görmelerini gururla anlattı. İktisadî buhrandan köylerin de etkilendiğini ifade ederek hükümetin vergilerde bazı düzenlemeler yapmasının iyi sonuçlar doğurduğuna dikkat çekti¹⁸⁸.

*Akşam Gazetesi'nin, 21 Ocak 1929 tarihli nüshasında: "Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali Bey kendi memuriyetine ait işleri bitirmek üzeredir, yakında mahallî memuriyetine azimet edecektir."*¹⁸⁹ şeklindeki haberdan de umumî müfettişlerin farklı işlerle uğraştıkları gibi işlerinin yoğun olduğu da anlaşılmaktadır.

¹⁸⁷ McDOWALL, a.g.e., 279.

¹⁸⁸ *Yeni Mersin*, 24 Eylül 1931 Perşembe, Yıl: 3.

¹⁸⁹ *Akşam*, 21 Kânunusani 1929 Pazartesi, Yıl: 11, No: 3692, 3.

İbrahim Tali Bey'in gezileri devam etti. Bu geziler çerçevesinde İstanbul'da da incelemelerde bulundu. *Cumhuriyet Gazetesi'nin* 29 Ocak 1929 günlü sayısında geziyle ilgili olarak şunlara yer verildi: *"Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali dünkü trenle Ankara'dan şehrimize gelmiştir. İbrahim Tali Bey'i istikbal [Karşılama] için Vali ve Şehremini Muhittin Beyle Cumhuriyet Halk Fırkası müfettişi Hakkı Şinasi Paşa Haydarpaşa'ya gitmişler; trenin 1 buçuk saat teahhürle geleceği anlaşılması üzerine geri dönmüşlerdir... İbrahim Tali Bey dün yaverini vilâyete göndererek şehirde kaldıkları müddet zarfında kendisinin hem istirahat etmek hem de bölgesinin işlerini daha rahat yürütmek için oda talebinde bulunmuştur."*¹⁹⁰

Bugün Diyarbakır'e hareketi mukarrer olan Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali Bey hareketini bir müddet daha tehir etmiştir¹⁹¹. İbrahim Tali bugün şehrimizden Diyarbakır'a müteveccihen hareket edecektir¹⁹². Gazetelerdeki haberlerden de anlaşılacağı üzere müfettişlerin yakından takip edildiğini görmekteyiz.

İbrahim Tali'nin şarktaki teftişleri devam edecek ve bu teftişler esnasında Bitlis'e de uğrayacaktır. İbrahim Tali, Beşiri'de halkın, Cumhuriyet'e karşı muhabbetkârane tezahüratı arasında iki saat kadar resmî işlerle meşgul olduktan sonra Garzan'a gitmiş, geçen seneden beri dehâlet ederek iş ve güçleriyle uğraşan halkın vaziyetiyle alâkadar olmuştur¹⁹³.

İbrahim Tali'nin Birinci Umumî Müfettişlik görevinden ayrılmasından dolayı Başbakan İsmet İnönü duygularını şöyle dile getirdi:

"Senelerden beri büyük bir dirayetle ifa buyurduğunuz büyük vazifeden ayrılacağınız günlerde size teşekkürat ve takdiratımızı hürmetle ifa etmek isterim. Birinci Umumî Müfettişliğe geldiğiniz günle bu büyük vazifeyi bıraktığınız gün arasındaki fark siyasî ve idarî hayatta büyük muvaffakiyet ve çok ileri bir salâhın meydana olmasıdır. Memlekete yaptıklarınızdan daha mühim hizmetler yapmanız mukadder olduğu için sıhhatınızın sıyaneti mecburiyeti yorucu işlerinize fasıla vermeğe büyük şefimizi ve beni mecbur etti. Büyük Millet Meclisinde ve ev-

¹⁹⁰ *Cumhuriyet*, 29 Kânunusani 1929 Salı, Yıl: 5, No: 1699, 1.

¹⁹¹ *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1929 Çarşamba, Yıl: 5, No: 1721, 5.

¹⁹² *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1929 Cuma, Yıl: 5, No: 1723, 2.

¹⁹³ *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1929 Pazar, Yıl: 6, No: 1839, 2.

velce de faal olarak birinci derecede mesuliyetinin taşıdığınız Cumhuriyet Halk Fırkası'nda büyük vazifeler sizi bekliyor. Bu ifadelerimin Birinci Umumî Müfettişlik dahilinde bulunan bilcümle makamata da bildirilmesini rica ederim.

Başvekil

İsmet"¹⁹⁴

Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali'nin 04.12.1932 tarihinde vermiş olduğu cevap ise şöyledir:

"İstanbul Meb'usluğuma seçildiğimi tebelluğ ettim. Mübeccel Fırkamın ve bilhassa temiz kalbinizin bu şekilde de hakkımda tecelli eden sıyanet ve lütufkârlıklarına karşı ebediyen müftehir ve minnettarım.

Vazifemin şeklen değiştiği şu anda Büyük Türk inkılâbının mübdii, Milletin Ulu müncisinin fikir ve iman yolunda en küçük bir cüz'ü ferdi olduğumu hissetmekle bahtiyarım. Kalbimi aydınlatan bir meşale gibi duyduğum merbutiyet ve tazimlerimi bir kere daha büyük varlığınıza yükseltirim. Efendim Hazretleri.

Birinci Umumî Müfettiş

Tali"¹⁹⁵

Cumhuriyet Gazetesi, 13 Kanunîsani 1933 tarihli nüshasında: *"İbrahim Tali'den sonra Birinci Umumî Müfettişliğe, daha geniş salahiyetlerle Meclis İktisat Encümeni Reisi Edirne mebusu Şakir Bey'in tayin edileceği haberini vermektedir. Esbak İktisat Vekilinin şarkta sanayi hayatını tekrar canlandırmaya çalışacağı ve önemli faaliyetlerde bulunacağı ümit edilmektedir."*¹⁹⁶

¹⁹⁴ Bkz.: Ek: 2, BCA, 030-10-69-457-13, 1.

¹⁹⁵ BCA, 030-10-69-457-13, 2.

¹⁹⁶ Cumhuriyet, 13 Kânunusani 1933 Pazar, Yıl: 9, No: 3122, 1.

3.2. HİLMİ ERGENELİ (1933-1935)

1306 [1890] yılında Uzunköprü’de doğdu. İstanbul’da ilk ve orta tahsili ikmâl ile 1326 [1910] yılında Siyasal Bilgiler Okulu’ndan mezun oldu. 01.08.1327 [1911]’de Devlet hizmetine girerek muhtelif memuriyetlerde, valiliklerde ve Devlet Şûrası azalığında bulundu. En son bulunduğu Dâhiliye Vekâleti müsteşarlığından 12.01.1933 tarihinde Birinci Umumî Müfettişliğe tayin oldu (28.02.1933)¹⁹⁷.

Hilmi Ergeneli’nin Birinci Umumî Müfettişliğe atandığı Cumhuriyet Gazetesi’nin 17 Kânunusani 1933 Salı günlü sayısında haber konusu edilmiştir: “*Dâhiliye müsteşarı Hilmi Bey’in Birinci Umumî Müfettişliğe tayin edildiği Ankara’dan haber verilmektedir. Şehrimizden evvelki gün Ankara’ya avdet eden Hilmi Bey’e yeni vazifesi tebliğ edilmiştir.*”¹⁹⁸

İki yıl kadar bu vazifede kaldıktan sonra Çanakkale milletvekilliğine seçilmesi üzerine 23.03.1935 tarihinde umumî müfettişlikten ayrıldı¹⁹⁹. Ergeneli’nin gerek bu göreve atanmadan önceki görevi ve gerekse bu görevden hemen sonra milletvekili olması, Birinci Umumî Müfettişliğe verilen önemi bize bir kez daha göstermektedir. Nitekim Ergeneli, TBMM’nin beşinci, altıncı ve sekizinci dönemlerinde Çanakkale milletvekili olarak görev yaptı. 1950 seçimlerinden sonra siyasî yaşamı son buldu²⁰⁰.

3.3. ABİDİN ÖZMEN (1935-1943)

Zeynel Abidin Özmen 1890 tarihinde Niğde’de dünyaya geldi. Güllü Ahmed Oğullarından Hasan Efendinin oğludur. Annesi Niğde Sungurbey Camii’nin banisi Sungur Bey sülalesine mensuptur. İlköğrenimini Niğde’de, orta öğrenimini İstanbul’da tamamladıktan sonra girdiği Mülkiye Mektebi’nden 1910 yılında mezun oldu. 6 Aralık 1910 tarihinde Maliye Bakanlığı Varidat Umum Müdürlüğü 4. sınıf kâtipli-

¹⁹⁷ Koçak, *a.g.e.*, 83.

¹⁹⁸ *Cumhuriyet*, 17 Kânunusani 1933 Salı, Yıl: 9, No: 3126, 1.

¹⁹⁹ Birinci Genel Müfettişlik, *Birin Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, 89.

²⁰⁰ Koçak, *a.g.e.*, 83.

ğine tayin edildi. 1911’de Konya Maiyet Memurluğu’na, daha sonra ise Niğde Mutasarrıflığı Maiyet memurluğuna gönderildi. Birinci Dünya Savaşı’nın çıkması üzerine yedek subay olarak askere alındı²⁰¹.

Abidin Özmen, 1919’da askerlikten terhis olduktan sonra ilk önce Malkara Kaymakamlığı’na tayin edildi. Aynı yıl Bursa vilâyeti Polis Müdürlüğü’nde çalıştırıldı. 1920’de bir ara Bursa Evkaf Müdürlüğü’nde bulundu ve Mudanya Kaymakamı iken Yunanlılar tarafından casusluk suçuyla yakalanarak İzmir İşgal Kuvvetleri Divanı Harbi’ne verildi. Ölünceye kadar hapis cezasına mahkûm edilerek Yunanistan’a gönderildi ve Atina Sığırı Cezaevi’nde serbest bırakıldığı 14 Şubat 1923 tarihine kadar alıkonuldu. Yunanlılar savaşı kaybedince yapılan anlaşma gereği birçok esir gibi serbest kalan Abidin Özmen 1927 yılında Bitlis, 1929 yılında Muş, 1931 yılında Antalya ve 1933 yılında da Bursa Valiliklerinde bulundu²⁰². Bu görevde iken Aydın Milletvekili olarak TBMM’ye girdi. IV. ve V. dönem TBMM’de Aydın’ı temsil ederken, 9 Temmuz 1934-11 Haziran 1935 tarihleri arasında Maarif Vekilliği (Millî Eğitim Bakanlığı) yaptı. 1935’te milletvekilliğinden ayrıldı²⁰³.

Abidin Özmen’in Birinci Umumî Müfettişliğe getirilmesi ile ilgili kararnâme şudur: *“Açık olan Birinci Umumî Müfettişliğe Aydın Milletvekili Abidin Özmen’in tayini; Dâhiliye Vekilliğinin 11.06.1935 tarih ve 5159 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 11.06.1935’te onandı.”*²⁰⁴

Abidin Özmen, 1943 yılına kadar Diyarbakır’da Birinci Umumî Müfettiş olarak görev yaptı²⁰⁵. 1943’te Trakya Bölgesi Umumî Müfettişi oldu, bir süre bu görevde kaldı. 1948’de Afyon Valiliğine tayin edildi. 14.05.1950 tarihine kadar bu vilâyet valiliğinde çalıştı. İktidar değişikliği üzerine de 09.06.1950 tarihinde emekliye ayrıldı²⁰⁶. Özmen, 20 Ağustos 1966 tarihinde Mudanya’da vefat etti²⁰⁷.

²⁰¹ http://www.yasamoykusu.com/biyografi-3199-Zeynel_Abidin_Ozmen. Erişim Tarihi: 06.10.2011.

²⁰² Orhun Hayri, bşk., *a.g.e.*, 450.

²⁰³ http://www.yasamoykusu.com/biyografi-3199-Zeynel_Abidin_Ozmen. 06.10.2011.

²⁰⁴ Bkz.: Ek: 3, BCA, 030-18-01-02-55-48-2.

²⁰⁵ http://www.yasamoykusu.com/biyografi-3199-Zeynel_Abidin_Ozmen. Erişim Tarihi: 06.10.2011.

²⁰⁶ Orhun Hayri, bşk., *a.g.e.*, 452-453.

²⁰⁷ http://www.yasamoykusu.com/biyografi-3199-Zeynel_Abidin_Ozmen. Erişim Tarihi: 06.10.2011.

3.3.1. Abidin Özmen'in Bölgede Yaptığı Teftişler

Umumî müfettiş olarak atanan Abidin Özmen, bölgeyi sık sık teftiş ederek gerekli tedbirlerin alınmasını da söyledi. *Van Gazetesi*'nin 25.07.1939 tarihinde konuyla ilgili olarak: “*Sayın Umumî Müfettişimizin Tetkikleri*” başlıklı yazısında: “*Umumî Müfettişimiz Abidin Özmen Perşembe günü öğleye kadar resmî daireleri gezerek her dairede ayrı ayrı meşgul olmuş ve daire işleri üzerinde yakından alâka göstermişler ve izahat istemişlerdir. Öğleden sonra şehir harici tetkikte bulundu bu meyanda kaleciğe [Kalecik] giderek kazılar üzerinde tetkikatta bulundu. Dönüşte kaleye [Van Kalesi] de uğrayarak eski eserler üzerinde incelemeler yaptı Daha sonra Cumhuriyet Okulu'na giderek biraz istirahat etti,*”²⁰⁸ şeklinde bilgilere yer verildi. Bu cümlelerden de Özmen'in bölgedeki faaliyetleri takip ettiğini ve aynı zamanda umumî müfettişlerin bölge işleriyle yakından ilgilendiğini anlıyoruz.

Abidin Özmen'in bölgede yaptığı tetkikleri Yeni Yurd Gazetesi'nin, 01.01.1940 tarihli nüshasında ise şöyle ifade edildi: “*Birinci umumî müfettişimiz Bay Abidin Özmen müfettişlik teşkilâtının muhit ve bölge üzerinde senelerden beri yaptığı tetkiklere müstenit olarak müfettişlik muntikasını teşkil eden sekiz vilâyet çevresinin ayrı ayrı tabiî, coğrafî, tarihî, iktisadî, bakımlardan yapılan tetkiklerin vardığı neticeleri ve bölgenin sıhhat, kültür, imar, ziraat, hayvancılık bakımlarından bugün kavuştuğu yenilikleri, servet kaynaklarını gösteren bir kitap neşretti. Kitabın ismi **Güney Doğu**'dur. Yurd bilgimize yeni ve faydalı birçok malumat katan ve millî eserlerimiz namına bir kazanç teşkil eden bu kitabın ortaya çıkarılmasından dolayı sayın umumî müfettişimize şükran duygularımızı sunarız.*”²⁰⁹

Zeki Salış'ın *Siirt Gazetesi*'nde çıkan yazısında gerek Birinci Umumî Müfettişlikle ve gerekse umumî müfettiş olan Abidin Özmen'in yaptığı teftişlerle ilgili önemli bilgilere yer verildi:

²⁰⁸ *Van Gazetesi*, 25.7.1939 Cumartesi, Yıl: 1, No: 11.

²⁰⁹ *Yeni Yurd Gazetesi*, 01.01.1940, 2. Teftişlerle ilgili haberler için ayrıca bkz.: Ek: 9.

“Bundan on yıl önce dokuz vilayete şamil Diyarbekir’de kurulan Birinci Umumî Müfettişlik hakikaten Cumhuriyet Hükümetinin en isabetli bir kararı olduğunu belirtmektedir.

Birinci Umumî Müfettişlik bölgede hükümet namına gerek sıhhi, gerek iktisadî, gerek içtimai ve gerekse kültürel yenilikleri layiki vecihle yapmış, umumunda da muvaffak olmuş ve verimli neticeler elde etmiştir. Bu teşkilât kurulduğundan beri bölgede millî kültürün yükseldiği inkâr kabul etmez bir mahiyettedir. Bu itibarla bu teşkilâtın yüksek mesaisinden doğup parlak neticeler gösteren işleri tebarüz ettirmek için ciltler lâzımdır,”²¹⁰ şeklinde devam eden yazıda ayrıca müfettişlik teşkilâtının önemine değinilerek Abidin Özmen’in bölge için çok önemli bir değer olduğuna vurgu yapıldı.

Bu teftişler meyanında 24 Temmuz 1937 tarihinde Van’daki gezileri devam edip Halkevi, Vilâyet Konağı ve ilkokulları ziyaret etti²¹¹.

Umumî müfettişlerin Ankara toplantısına katılan Abidin Özmen bölge hakkında detaylı bir değerlendirmede bulunarak bölgede yapılan çalışmalarla ilgili önemli bilgiler verildiği ve bu haberlerin Anadolu Ajansından edinildiği Diyarbakır’da çıkan *Yeni Yurd Gazetesi* sütunlarına taşımıştır²¹².

Bu iyi haberlerin yanında bölgede bir takım faili meçhul olaylardan sorumlu tutulan Abidin Özmen’in yargılanacağı yönünde *Şark Postası Gazetesi*’nin 27 Kasım 1952 Perşembe günlü sayısında şöyle heber edildi: “*Karaköprü Hâdisesinden Dolayı Hakkında Diyarbakır Cumhuriyet Savcılığınca Hazırlanan Dosya Adalet Bakanlığı’na Gönderildi.*” başlıklı haberde:

“1936 yılında ? yapmak suçundan sanık olarak yakalanarak nezaret altında sevk edilirken jandarmalar tarafından kurşuna dizilen vatandaşlardan yedisinin ailelerinin resmî makamlara müracaatı üzerine tahkikata tevessül olunmuştur.

²¹⁰ *Sürt Gazetesi*, 6- 2. Teşrin 1937 Cumartesi, No: 14.

²¹¹ *Van Gazetesi*, 27.07.1939 Perşembe, Yıl: 1, No: 10, 2. Bu geziler için ayrıca bkz.: Van (Gazetesi), 01.08.1939 Salı, Yıl: 1, No: 12, 1.

²¹² *Yeni Yurd Gazetesi (Diyarbakır)*, 18 İkinci Kanun 1937 Pazartesi, Sayı: 221, Yıl: 1.

Hâdise 1936 yılında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Orbay ve Umumî Müfettiş Abidin Özmen zamanında meydana gelmiştir. Kurşuna dizme emri veren Umumî Müfettiş Abidin Özmen'dir. Diyarbakır Cumhuriyet Savcılığı'nca yapılan tahkikat sonunda Abidin Özmen mesul görülmüş ve tanzim edilen dosya Adalet Bakanlığı'na sevk edilmiştir. İçişleri ve Adalet Bakanlıklarınca yapılan soruşturmada Şükrü Kaya ile Kâzım Orbay'ın hâdise ile ilgili bulunmadıkları anlaşılmıştır. Abidin Özmen hakkında pek yakında Yargıtay veya Danıştay'da dava ikame edilecektir."²¹³

Diyarbakır Milletvekili Mustafa Ekinci'nin, 1936 senesinde öldürülen vatandaşlar dolayısıyla müsebbipleri hakkında yapılan tahkikatın ne safhada olduğuna ve hükümetin bu hususta ne düşündüğüne dair adalet ve içişleri bakanlıklarından sorusuna Adalet Bakanı Osman Şevki Çiçekdağ'ın sözlü cevabı şöyledir:

" Başkan – sözlü soruyu okutuyorum. Büyük Millet Meclisi Başkanlığına devrisabıkta şark vilâyetlerinde yaşayan insanları kapkara göstermek arzu ve gayesiyle takip edilen kötü ve sakim siyaset icabı olarak zamanın umumî müfettişi Abidin Özmen'in 1936 senesinde öldürttüğü vatandaşlar için hükümetin ne düşündüğünü öğrenmek isterim," daha sonra sekiz maddeden oluşan soruları sıralamaktadır. Sorular da özetle birkaç noktaya değinmekte fayda vardır.

Bir seneden beri tahkikat yapılmasına ve yüzlerce şahidin ifade vermesine rağmen henüz fiilî bir hareketin olmadığı,

Öldürüldüğü iddia edilen vatandaşlar hakkında bir suç isnadı var mıdır? Varsa neler olduğu,

Muhtelif yerlerde her gün sürü halinde öldürülmüş olan vatandaşlar için zamanın iktidarının bir mesuliyet payı yok mudur?

²¹³ *Şark Postası*, 27 Kasım 1952 Perşembe, Sayı: 47, Yıl: 1, 1.

Hakkında tahkikat yapılmakta olan Abidin Özmen'in ve refiki cürümlerinin harice kaçmamaları için bir tertibatın alınıp alınmadığı, şeklinde Diyarbakır Milletvekili Mustafa Ekinci bir takım sorular yöneltti.

Dönemin Adalet Bakanı Osman Şevki Çiçekdağ ise konu hakkında 1937 yılında Diyarbakır Karaköprü mevkiinde meydana gelen olayda bazı vatandaşların kanunsuz olarak öldürüldüklerini belirtti. Ayrıca Mustafa Ekinci tarafından bakanlığa verilen ihbar mektubu üzerine durumun daha iyi incelenmesi için Diyarbakır Cumhuriyet Savcılığı'na gerekli talimatın verildiğini beyan etti. Savcı tarafından yapılan tahkikatta; hâdiseyi müteakip Diyarbakır'a gelen dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın, beraberinde bulunan Birinci Ordu Müfettişi Org. Kâzım Orbay, Birinci Umumî Müfettiş Abidin Özmen, Diyarbakır ve Mardin valileriyle Yedinci Kolordu Komutanının iştirakiyle bir toplantı yaparak Diyarbakır, Mardin ve Urfa mntıkalarında askerî harekât icrasına emir verdiği ve harekâtın adı geçen bakanın direktifi dairesinde icra edildiği tespit edildi²¹⁴.

Mustafa Ekinci, 1926 ve 1937 yılları arasında bölgede bir takım faili meçhul cinayetlerin işlendiğini de ifade etti. Bunların da bazı kanunlara isnat ettirilerek suç sayılmadığını belirtti. Aynı zamanda bölge insanının bu durumdan dolayı muzdarip olduğuna vurgu yaptı.

3.4. AVNİ DOĞAN DÖNEMİ (1943-1947)

Birinci Umumî Müfettişliğe, Abidin Özmen'in yerine, 18 Haziran 1943 tarihinde, Avni Doğan atandı ve 12 Temmuz 1943 tarihinde de göreve başladı. 31 Aralık 1947 tarihine, yani umumî müfettişlikler fiilen kaldırılncaya kadar bu görevde kaldı. Avni Doğan, TBMM'nin ikinci döneminde Bozok milletvekiliydi. Ayrıca Şark İstiklâl Mahkemesi üyeliği yaptı. Kastamonu ve Samsun'da valilik görevlerinde de bulundu. Umumî Müfettişliğe atandığında TBMM'nin altıncı döneminde Çankırı milletvekiliydi.(...) Umumî müfettişlik görevinden ayrılmasından hemen sonra, 1948 yı-

²¹⁴ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 9, C.: XVIII, Toplantı: 3, 22. Birleşim, (26.12.1952 Cuma), 432-433.

linda Ankara valisi oldu. 1950 seçimlerinde CHP'den Yozgat ve 1957 yılında da CHP Ankara milletvekilliği yaptı²¹⁵.

Avni Doğan sorumlu olduğu bölgede daha önceki müfettişler gibi görevini devam ettirdi. Avni Doğan döneminde bölgedeki en şiddetli ve en önemli olay “33 Kurşun, Orgeneral Mustafa Muğlalı Olayı”dır. Adı geçen olay Avni Doğan’ın görev aldığı ilk günlere rastlamaktadır. Van ili Özalp ilçesi Arapşorik sınır köyünde 33 köylünün kurşuna dizilmesi ve yıllar sonra olaydan sorumlu tutulan dönemin Ordu Müfettişi Orgeneral Mustafa Muğlalı’nın idam kararı ile noktalandı. Kurşuna dizilen Arapşorik Köylü 33 kişi XIX. yüzyıl sonlarına doğru Urfa civarından kuzeye göç ederek Özalp ilçesi civarına yerleşen Milan aşireti mensuplarıydı. Olayın bölgede yapılan kaçakçılık faaliyetlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır²¹⁶.

Umumî Müfettişlerin yaptığı teftişler gazetelere de yansdı. Birinci Umumî Müfettiş Avni Doğan’ın Siirt’e yaptığı ziyaret haftada bir gün çıkan *Siirt Gazetesi*’ne şöyle yer aldı: “Şehrimize Gelen Birinci Umumî Müfettişimiz Sayın Avni Doğan Aziz Millî Şef İnönü’nün Siirtlilere Selâmlarını Tebliğ Etti.” başlıklı yazıda: “Birinci Umumî Müfettişimiz Avni Doğan 18.10.1943 Pazartesi günü şehrimize teşrif buyurmuşlardır. Kıymetli büyüğümüz Halkevi’nde sayın mebusların hazır bulundukları halde orada toplanan Siirt halkıyla muhtelif mevzular üzerinde konuşmalarda bulunarak, dileklerini sormuş ve beliğ bir ifade ile bazı direktifler vermişlerdir.”²¹⁷

Birinci Umumî Müfettişliğe atanan üç idarecinin de ortak noktaları milletvekili olmalarıydı. İlki asker, diğer ikisi sivil kökenliydi. Bir diğer ortak nokta, görevlerindeki sürekliliktir. Birinci Umumî Müfettişlik’te yirmi yıl boyunca yalnızca üç idareci bulunmuştur²¹⁸. Yaklaşık 20 yıl boyunca devam eden Birinci Umumî Müfettişlik’te süreklilik esastır. Bundan dolayı da sık sık değişiklik yapılmamıştır.

²¹⁵ Koçak, a.g.e., 86.

²¹⁶ Koca, a.g.e., 501-502.

²¹⁷ *Siirt Gazetesi*, 23 I. Teşrin (Ekim) 1943, Yıl: 8, No: 280.

²¹⁸ Koçak, a.g.e., 87.

4. UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERİN YENİDEN İHDASI KADRO VE TEŞKİLÂT YAPISI

İdarî ve hükûmî istiklâlini ilân eden TBMM, yeni bir Türk devletinin temelini kurarken, eski vilâyet – liva – kaza ve nahiyeden müteşekkil dört derecelik idare tarzını değiştirdi. Devlet teşkilâtında hükûmî şahsiyeti haiz olmayan ve kaza ile vilâyet arasında lüzumsuz bir vasıta olan mutasarrıflıkları²¹⁹ lâğvederek, livaları da vilâyet saydı.

Teşkilâtı Esasiye Kanunu’nun 89. maddesinde de tasrih edildiği üzere mülkî idare taksimatı vilâyet – kaza – nahiyeden müteşekkil üç kademelik esas üzerine kuruldu ve bu suretle Türkiye Cumhuriyeti 74 vilâyete bölündü. Fakat bütçe, nüfus ve coğrafi durum bakımından vilâyetlerden birçoğunun vilâyet halinde kalmasına imkân olmadığı anlaşıldı. Bunun için mülkiye heyetleri teşkil edilerek incelemeler yaptırıldı ve 1926 yılında 977 sayılı Teşkilât-ı Mülkiye Kanunu hazırlandı. 11 vilâyet (Üsküdar, Gelibolu, Ardahan, Muş, Dersim, Beyoğlu, Genç, Siverek, Çatalca, Ergani, Kozan) lâğvedildi. Mülkî teşkilât 63 vilâyet, 343 kaza ve 681 nahiye olarak değiştirildi.

Ocak 1928’de Diyarbakır’da işe başlayan Birinci Umumî Müfettişliğe sonradan Ağrı vilâyeti ilâve edildi. 1929 yılında 1509 numaralı kanunla Bitlis vilâyeti Muş vilâyeti kurularak Bitlis, Muş’a bağlandı. 1933 yılında 2197 sayılı kanunla tekrar 6 vilâyet daha (Aksaray, Cebelibereket²²⁰, Artvin, İçel, Şebinkarahisar, Hakkâri) lâğvedildi ve vilâyetlerin sayısı 57’ye indi (...) ²²¹.

Umumî müfettişlik kadroları bütçe ile tespit ediliyordu. Ancak malî yıl içinde oluşturulmasına gerek görülen umumî müfettişlik kadroları, Dâhiliye Vekâleti’nce

²¹⁹ XVIII. ve XIX. yüzyılda sancaklara “Mutasarrıf”lar tayin edilmeye başlanmıştır. Böylece “Mutasarrıf” sancağın en yüksek amiri mânâsını kazanmıştır. Mutasarrıfın idaresinde olan sancaklara, bazen “mutasarrıflık denmeye de başlandı. Cumhuriyet döneminde “Mutasarrıflıklar, Vilâyet”, Mutasarrıflar da “Vali” adını aldılar. <http://www.belgeler.com/blg/2pp6/son-donem-osmanliidari>. Erişim Tarihi: 08.05.2012.

²²⁰ Çukurova’nın doğu bölgesinde yer alan Osmaniye yakınlarında bir yerdir. Arapça olan “Cebel-i Bereket”, “*bereket* *dağı*” anlamına gelir. Bkz.: http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_1/onder_2.pdf. 25.04.2012.

²²¹ Birinci Genel Müfettişlik, *a.g.e.*, 65-66.

tanzim edilerek, hükümet kararı ile uygulanabilir ve bir sonraki yıl da meclise sunulabilirdi. Ayrıca vekâletlerden de diğer memur kadrolarının tahsis edilmesi mümkündü²²². Yasanın geçici maddesine göre de, 1927 yılı içinde umumî müfettişliklerin maaş ve masrafları için, öngörülemeyen masraflar kısmından âzamî 80.000 TL'nin Dâhiliye Vekâleti bütçesinden karşılanmasına hükümet yetkili kılındı²²³.

Birinci Umumî Müfettişlik Teşkilâtının 28.01.1931 tarihli 206 nolu Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine diye başlayan yazısında umumî müfettişliklerin kadro yapısının sınırlı tutulması ve diğer müfettişliklerle kadrolarının aynı olmaması gerektiğine şöyle yer verildi:

“Yeniden umumî müfettişlikler ihdası düşünüldüğü şu sırada üç sene böyle bir kurumun başında bulunmuş olduğumdan dolayı bazı kanaat ve eleştirilerimi söylemekte fayda vardır diye düşünüyorum. Birinci Umumî Müfettişlikle muntaka itibariyle az çok ona benzeyen Erzurum ve çevresinde kurulacak müfettişliğin bazı kadro ve teşkilâtının diğer mahallerde teşkil olunacak umumî müfettişlikle aynı olmasına gerek yoktur.

Erzurum ve Diyarbakır bölgeleri dışındaki umumî müfettişliklerde bölgenin asayiş, düzen ve istihbaratla ilgili olarak bu işleri yerine getirebilmek için güçlü bir kalem kadrosu ile bir müdür ve üç memurdan oluşacak bir bürodan başka her hangi bir büroya da ihtiyaç kalmayacaktır.

*Umumî müfettişliklerin esas kadrosu ise başta umumî müfettiş ve bunun muavini olan Başmüsavirden başka bütün vekillerle devlet inhisarları da dâhil olduğu umumî idarelerin teftiş gruplarından müteşekkil bulunması, umumî müfettişlik kanun ve talimatnâmesi veçhile devlet işlerinin nazımı ve âmiri ve devamlı bir murakaba gayesini amaç edinen umumî müfettişlikler teşkilâtı için yeterlidir.”*²²⁴

²²² Koçak, a.g.e., 63-64.

²²³ Koçak, a.g.e., 64

²²⁴ BCA, 030-10-69-455-1,1-2.

Umumî müfettişliklerin yukarıda işaret olunan asıl gayelerine bakarak emirlerine verilecek vekiller ve umumî idareler teftiş gruplarının çok kuvvetli olması da zarurî görülmektedir. Umumî müfettişlik emrindeki müfettişlerden gelecek lâyiha ve raporların icabatını takibe kâfi bir iki müfettişten başka emirlerindeki bütün teftiş kadrolarını umumî müfettişlikler emrine taksim etmeleri de gerekmektedir.

Bölgede yapılan teftişleri umumî müfettişler vasıtasıyla yürütülmesinin gerekliliğine dikkat çekilirken, aynı zamanda emirlerine verilecek müfettişlerin de beşten fazla olması istenmiştir. Müfettişlerin daimi olması gerektiği, değişikliklerinin ise yerlerine yenisinin gelmesiyle mümkün olacağı vurgulandı. Umumî müfettişlerin asıl vazifelerinin dışında farklı işlerle uğraşmalarının esas vazifelerini zaafa uğratacağına değinildi²²⁵.

Bizce üzerinde önemle durulan konu: *“Umumî müfettişlik bölgesinde bulunan vilâyetlerin bütün haberleşmelerinin müfettişlik vasıtasıyla yapılması uygun ve faydalı görünse de aslında asıl vazifelerinin asayiş, inzibat, teftiş, kontrol, tanzim ve ıslahtan ibarettir. Diğer işlerle meşgul olmaları asıl vazifelerini zaafa uğratacaktır. Bundan dolayı sadece kendi uğraş alanları ile merkeze haber vermeleri uygun olur.”*

4.1. Adliye İşleri

Suç işlediği anlaşılan bir hâkim hakkında adliye müfettişleri marifetiyle tahkikat icrası hâkimler kanunu gereğince Adliye Vekâleti’nden verilecek emre mütevakkıftır. Gerçi adliye müfettişleri teftiş kanalıyla bilâ emir tahkikat icrasına da salâhiyattar iseler de bütün tahkikat mevzularının teftiş neticesinden tevellüt etmeyeceğine ve acil ve zarurî müstakil bazı tahkikat mevzularının merkezden emir istihsali merasimine tahammülü olamayacağına göre Adliye Vekâleti bu tahkikata mezuniyet selâhiyetini umumî müfettişlere vermelidir.

Yine aynı derecede mühim olarak zanlının tutuklu veya tutuksuz olarak muhakemesinin icrası hakkındaki salâhiyetin istimalinde valinin ve o vasıta ile umumî

²²⁵ BCA, 030-10-69-455-1, 3.

müfettişin idareten mütalâasının istihsali usul ittihaz olunmalıdır. Çünkü mesağî kanunî dairesinde gayrı mevkuf olarak tahkikat ve muhakemesi icra edilecek bir maznunun hasis emeller neticesi olarak tevkif olunması defeatla arzedilen siyasî bazı mahzurları daî olduğu gibi bunun aksi olarak birkaç sene takip neticesi elde edilen bir şakinin tutuksuz olarak tahkikat ve muhakemesinin icrasına karar verilerek tekrar firari teshil edilmiş oluyor. Bu hususta umumî müfettişlerin mütalâalarının istihsaline bilhassa bu havalı için şiddetle lüzum vardır. Nakli dava taleplerinde de aynı esbap ve mahzurlara mebni her halde umumî müfettişlerden mütalâa sorulması aynı derecede lüzumlu ve faydalıdır²²⁶.

4.2. Maliye İşleri

Birinci Umumî Müfettişlik mıntıkasında maliye işlerine karşı üç seneden beri gösterilen ve muhasebe kayıtlarının tedahülde bırakılmaması başlıca vergilerin tahakkukatına ait safahattan en mühimlerinin miadında ifa ve ikmalinin takip ve temini, tahsilâtın ve bakaya takibatının ciddiyet ve istimrarla yaptırılması, malsandıklarının istitaat ve vaziyetleri itibariyle tediye ve alel'umum hazine muamelâtının yolunda cereyanının tanzimi gibi maliye işlerinin en esaslı dört cephesine tevcih edilmiş olup faydası görüldüğü tahmin olunan alâkanın diğer umumî müfettişliklerce de daimiyetle gösterilmesi hem işlerin tahrik ve tanzimi, hem de malî teftişin bilhassa tediye hususâtında mahsus bir selâh vücuda getirilebilmiştir. Bu cümleden olarak Umumî Müfettişlerin gümrükler ve inhisar idareleri ahvali umumiyesi ile de bu idarelerin emrine verecekleri müfettişler vasıtasıyla // ciddî surette iştigalleri faydalı olur.

Umumî üfettişliklerin teşkilinden matlup olan gaye ve faide temamilen istihsal edilebilmek ve kuvvetli teftiş ve mürakabadan müsmir faideler istihsal olunabilmek için vilâyetlerin ahvali umumiyesine de bir nebze temas etmek isterim:

Teşkilâtı Esasiye Kanunu ademî merkeziyet ve tevsii mezuniyet esasatını kabul etmiştir. Hâlbuki müteaddit mevzuat ile gayrı mahsus ve fakat devamlı bir şekil-

²²⁶ BCA, 030-10-69-455-1, 3.

de bütün muamelât zamanla merkeziyete doğru gitmiş ve vilâyetlerin selâhiyeti birçok sahada nazârî ve mefluç kalmıştır²²⁷. Bilhassa idare-i mahalliyyede o kadar kayıtlar vaz olunmuştur ki bu günkü meclisi umumiler bütçeyi muhtelif vekâletlerin koydukları formüller ve bunlara ait birçok kayıtların altında tertipte mecbur kalıp o vilâyetin hakikî ihtiyaclarına karşı kudretli ve tesirli bir alâka gösterememekte ve vilâyetin bütçesini adeta merasim kabilinden alel'usul tanzim ve tasdik etmektedirler.

Vilâyet bütçeleri üzerinde umumî müfettişlerin dar bir selâhiyetle harekete mecbur kalmalarına, mukaddema esbap ile vilâyetler adedinin çoğaltılmış bulunması neticesi olarak bazı vilâyetlerin bütçe menabîinin o nisbette küçülmüş olması diğer bir sebep olarak gösterilebilir. Binaenaleyh vilâyetlerin adedinin tenkisi hem teftiş ve mürakaba itibariyle, hem kalacakları takviye noktasından da mahallî ve umumî bütçe mülâhazalarıyla faideli olacaktır.

Vilâyetler adedinin tenkisi ve dolayısıyla selâhiyetlerinin tevsii merkezin iştigalâtını azaltmakla beraber umumî müfettişliklerin iştigal sahalarını – fakat yine teftiş ve tahrik mefhum ve mevzuları dâhilinde – genişletmiş olacaktır.

Mülhakat idaresi umumiyesinin her şubesinde ve her işin idarî cephesinde alâka ve amiriyeti – esas mevzuatımızın ruhuna pek uygun olarak – bilfiil tesis edilecek olan yüksek selâhiyetli valiler daha serbest ve muktedir birer nazım olabilecekleri gibi bunların başında bulunacak olan umumî müfettişler ise bu yüksek selâhiyetli valilerin umumî ve mahallî bütün icraatını mürakabaya daha çok imkân bulabileceklerdir²²⁸.

Yukarıdaki kısımdan da anlaşılacağı üzere umumî müfettişlerin valilerden daha fazla yetkiye sahip ve umumî müfettişlerin icraat alanlarının hayli geniş olduğunu görmekteyiz.

Umumî Müfettiş İbrahim Tali, merkezle vilâyetler arasındaki münasebetler ve haberleşmeler merkezi ilgilendiren zaruri işler merkez vasıtasıyla yürütülecek. Bu-

²²⁷ BCA, 030-10-69-455-1, 4.

²²⁸ BCA, 030-10-69-455-1, 5.

nun dışında kalan ve mahallî dediğimiz işler ise umumî müfettiş vasıtasıyla yürütülürse yetki paylaşımı konusunda sorunun giderileceğini belirtti²²⁹.

Umumî müfettişliklerin faydalarını ve iki umumî müfettişliğin daha ihdas edileceğini *Cumhuriyet Gazetesi*, 14 Eylül 1936 tarihli nüshasında okuyucularına şöyle duyurdu: “İki umumî müfettişlik daha ihdas edileceği haber veriliyor,” başlıklı yazıda: “Gelecek yıl mülkî teşkilâtta önemli değişiklikler olacağı öngörülmektedir. Bu değişiklikler kapsamında biri Ege, diğeri güney vilâyetlerimizde olmak üzere iki umumî müfettişliğin daha ihdas edileceği söylenilmektedir. Ege bölgesinde dördüncü umumî müfettişliğinin merkezi İzmir olacak ve Aydın, Denizli, Isparta, Muğla, İzmir, Manisa ve Balıkesir vilâyetleri bu müfettişlik muntikasına dâhil olacaktır.

İkinci umumî müfettişliğin merkezi ise Adana’da bulunacaktır. Bu müfettişliklerin ihdasıyla beraber valilerin salâhiyetleri de çoğaltılacaktır,” şeklinde devam eden haberde her vilâyette birer vali muavinliğinin de düşünüldüğü, vilâyet adedinin düşürüleceği ve vilâyet ile kaza arasında üçüncü bir teşkilâtın gerekliliği aktarılmaktadır²³⁰.

4.3. Umumî Müfettişlerin Yetki ve Görevleri

Abidin Özmen, umumî müfettişlerin yetki ve görevleri bakımından daha çok valiliklerle bakanlıklar arasında bir yerde bulunduğunu söyler. Özmen, umumî müfettişlikle ilgili olarak: “Bazı bölgelerde kurulmuş olan ve etki ve eylemleri bakanlıklarla valilikler arasında bir kademe olmaktan ziyade tenvir ve ikazda irşat ve teklifte toplanan genel müfettişlikler hesaba alınmazsa idare kurulunda üç derece kabul edilmiştir. Bunun dört dereceye çıkarılmasını idare tarzımız itibariyle faydalı görmemekteyim. Bugünkü valiliklerimizin idare tarzı iki yönden gözden geçirilebilir. Genel eğitim bakımından çok sıkı bir merkeziyetçilik güdülmekte olduğu söz götür-

²²⁹ BCA, 030-10-69-455-1, 6.

²³⁰ *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1936 Pazartesi, Yıl: 11, Sayı: 4432, 5.

mez ve tartışma konusu olamaz, bunun için örnek sıralamağa yer yoktur,”²³¹ diyerek bu konudaki düşüncelerini dile getirdi.

Daha önce de İbrahim Tali'nin üzerinde durduğu yetki karmaşası Abidin Özmen tarafından da dile getirildi. Abidin Özmen, yeni teşkilât kanunu ile umumî müfettişlik kadrolarındaki memurların tayinlerinde bakanlıklarla birtakım ihtilâflar çıktığını dolayısıyla umumî müfettişlerin yetkilerinin bu noktada arttırılması gerektiğini istemektedir. Bunu da 31.01.1936 tarihli raporunda şöyle ifade eder:

“Umumî Müfettişliklerin vazife ve salâhiyetlerini gösteren 1926 senesinde çıkmış bir talimatnâmesi bulunmaktadır.

Yeni teşkilât kanunu ile kadroya ilâve edilen bazı memurların tayinlerinde vekâletlerle noktayı nazar ihtilâfları çıkmakta ve vekâletlerin teşkilât kanunlarıyla bu talimatnâme arasında görülen mübâyetler dolayısıyla halli mümkün olmamaktadır. İlerde bu gibi hallere mahal kalmamak için yeni çıkacak (Umumî Müfettişliklerin salâhiyeti) kanununa yeni kadromuzdaki memurların tayini usulüne dair bir madde eklenmesine yüksek buyruklarını arzeylerim.

Birinci Umumî Müfettiş

Abidin Özmen”²³²

Araştırmamızın konusu olan umumî müfettişlik teşkilâtının kuruluşunda, görev ve yetkilerin yüklenmesinde genel olarak sorumluluk bölgesinin asayiş ve emniyetinin sağlanması, ümranî ve sosyal hizmetlerin ifası, tüm daire ve dairelerde görev yapan personelin teftiş prensipleri olarak 1913 yılında hazırlanan fakat uygulamaya konulamayan kanunla aynı özellikler taşımaktadır. Ancak, 1913'te hazırlanan Umumî Müfettişlik Kanunu'nda ihtisas sahibi ecnebilerden faydalanılacağı maddesi konulmasına rağmen Cumhuriyet Dönemi Umumî Müfettişlikler Kanunu ve Talimatnâmesi'nde böyle bir hüküm mevcut değildir²³³. Umumî üfettişlerin oldukça geniş yetkilere sahip olduğunu aşağıda değindiğimiz maddelerden de anlıyoruz:

²³¹ Özmen. *a.g.m.*, 176.

²³² Bkz.: Ek: 4, BCA, 030-10-70-458-2.

²³³ Koca, *a.g.e.*, 198.

“1- Umumî müfettişler, bölgesinde hükümetin vekili ve bütün memurların temsilcisidirler. Bu sıfatla, başta valiler olmak üzere bölgelerindeki bütün memurların çalışmalarını gözetmek ve hizmetlerin yapılış tarzını denetlemekle görevlidirler.

Bölgelerindeki valilerle yargıçlar ve bakanlık müfettişlerinin haricindeki memurlara lüzumuna göre takdirnâme, ihtar ve tenbih cezaları vermeye yetkilidirler. İcabında tayinlerindeki usule göre herhangi bir memurun mensup olduğu bakanlık veya genel müdürlük emrine alınmasını ilgili makamlara teklif ederler.

2- Umumî müfettişler, mahiyetlerinde görevli personelin gizli sicil raporlarını tanzim etmeye yetkilidirler. Emrindeki valilerle bölgelerindeki iller idare şube başkanlıkları haklarında her yıl gizli sicil raporlarını tanzim ederek ilgili bakanlıklara gönderirler.

3- Umumî müfettişler, bölgelerindeki valilerle bütün memurların üstü, umumî ve mahallî hükümet işlerinin düzenleyicisi ve denetleyicisi sıfatı ile memurun kanunu çerçevesinde işbaşında kalmalarını veya görevde sakıncalı göreceği valilerle memurların lüzumu halinde haklarında Muhakemat Kanunu’na göre soruşturma yapılan bütün memurları görevden uzaklaştırabilirler.

4- Valiler de dâhil olmak üzere idare şube başkanları ve kaymakamlar, umumî müfettiş emirlerinin kanun ve tüzüklere uygun olmadığı kanaatinde bulunduklarında durumu umumî müfettişlere bildirebilirler.

5- Umumî müfettişler emirlerinin kanun ve tüzüklere uygun olmadığını yazı ile bildirirlerse, bu makamlar verilen emri, sorumluluğu umumî müfettişe ait olacak şekilde uygularlar. Umumî müfettişler konuyu ilgili bakanlığa yazılı olarak bildirirler.

6- Umumî müfettişler, bölgelerindeki devlet dairelerinin genel hizmetlerden dolayı yapılacak şikâyetlerini incelerler ve gereğini ilgili valiye bildirirler.

7- Umumî müfettişler, memurların kanun, tüzük tâlimat ve emirlere aykırı işlerine veya kendilerine kanunla verilen yetkiler o mahiyetteki fiillerine doğrudan doğruya veya şikâyet yolu ile vâkıf olduklarında bunların düzeltilmesini ilgili valilere bildirirler. Bu hareketlerin bir kasıt ile yapıldığı ve cezayı gerektirdiği tespit edilirse yapanlar hakkında kanun takibatına girilir.

8- Umumî müfettişler; bölgelerindeki mahkemelerden birinde bakılmasını emniyet ve güvenlik yönünden sakıncalı gördüğü bir davanın konu gereğince başka bir yere naklini sağlamak için adliye vekâletinden yazılı talepte bulunabilirler.

9- Umumî müfettişler; bölgelerinin, güvenlik, yönetim, ekonomi, sağlık-sosyal, kültür, bayındırlık vb. çalışmalarını takip ederler. Bu işlerle ilgili hizmetlerin uyumlu olarak yürütülmesi için alınması gereken en uygun tedbirlerin görüşülmesi ve bir çalışma birliği plânı yapılması için bölgelerindeki valileri yılda bir defa uygun gördükleri yerde toplantıya çağırırlar.

10- Umumî müfettişler; bu toplantıda alınan kararlardan yetkileri içinde bulunanları valiler, bakanlıklarda yapılması gerekenleri bakanlıklar nezdinde takip ederler.

11- Umumî müfettişler; bölgelerine ayrılacak ve gönderilecek göçmenlerin ve halkın iskân ve terfihi ve köylülerin, çiftçilerin topraklandırılmaları hususlarını ilgili bakanlıklara valiler nezdinde takip ve bunların yerli yerinde uygulanışını düzenlerler ve valilere gerekli talimat ve emirleri verirler.

12- Umumî müfettişler; bölgelerindeki olağanüstü hallerle, seferberlikte memleketin ve halkın teşkilâtlanmasına ait kanun ve tüzüklerin uygulanışını takip eder ve onları ilgili bakanlıkların emir talimatına göre düzenler ve yaparlar.

13- Umumî müfettişler; herhangi bir iş için gerekli gördükleri zamanlarda gönderebilecekleri raporlar dışında Temmuz veya Ağustos aylarında bölgenin yönetim, öğretim, ekonomi, sosyal ve genel durumu hakkında İçişleri Bakanlığı'na ve ilgili bakanlıklara da ayrı ayrı faaliyet raporu gönderirler²³⁴.

Cumhuriyet Gazetesi'nin 9 Şubat 1936 Pazar günlü nüshasında umumî müfettişlerin yetkileri konusunda:

“Bugünlerde et biraz daha fazla para etmeğe başladı, ayakta satış yirmi beş kuruşu buldu! Demekte olduğunu gördük. Demek ki bu idare adamı çevirmeğe gitmek üzere olduğu muhitin her şeyden önce ekonomik hayatıyla meşgul olmağı ilk plana koymuştur. Şark vilâyetlerinin geniş ovalarında öteden beri bilhassa hayvan

²³⁴ Koca, a.g.e., 203-205.

yetiştiriciliğinin ileri götürülmüş olduğu malumdur. Bu hayvan meselesi o muhitin ilk meselesi olmadığı halde umumî müfettişin pek tabîi bir bakışla onu en yakın bir alâka ile göz önüne almış olması, kendisinin yalnız bir asayiş memuru değil, aynı zamanda bir ekonomi âmiri olduğunu anlayarak işbaşına gitmekte olduğunu gösterir. Mademki hayvan yetiştiricilik şark vilâyetlerimizin başlıca işlerinden biridir, bu işin haliyle mümkün olan kazancın azamisini temin etmesi lâzımdır. Zaten hakiki asayiş jandarma silahından ziyade güzel idarenin hazırladığı refahla belki daha iyi temin olunur,"²³⁵ gibi bilgilere yer vererek umumî müfettişlerin her alanla ilgilendiklerine dikkat çekildi.

Müfettişlerin yetkileri konusunda III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer'in kendi bölgesi hakkında yapmış olduğu faaliyetler ve yorumları bizim için önemli bir yere sahiptir. III. umumî müfettişlik merkezi Erzurum idi. Müfettişlik programına göre mıntikanın topyekün kalkındırılması ve bölgeler arasındaki kalkınmışlık farkını asgariye indirgeyebilmek için ekonomik, bayındırlık, eğitim ve sağlık gibi önemli alanlarda çalışmalar en kısa zamanda başlatılmalıydı. Dahası cumhuriyetin birçok nimetlerinden biri olan yaratıcılık ve yapıcılık kudretini bu mıntika halkına tattırmak, bölgenin kalkındırılması için yerel idareler başta olmak üzere sivil örgütleri canlandırmak, halka rehber ve önyak olmak, çalışmak isteyen fakir bölge insanına iş sahası temin ve doğu vilâyetlerinde görev yapacak memurların yaşam standardını arttırmak programın esasını oluşturmaktaydı²³⁶.

29 Mayıs 1939'da CHP'nin Beşinci Olağan Kurultayı toplandı. Bu kurultayda parti tüzük ve programında bazı değişiklikler yapıldı. Tüzükte yapılan değişiklikler değişmez genel başkan ve millî şefin partiyi kontrol etme açısından yetkilerini arttırıyordu. Parti genel başkanvekili ve genel sekreter doğrudan doğruya değişmez genel başkan tarafından atanma şeklinde belirlenecekti. Genel başkan, genel başkan vekili ve genel sekreter üçlüsü başkanlık divanını oluşturuyordu. İnönü ayrıca genel idare heyeti, başkanlık divanı ve müstakil grup²³⁷ üyeliklerinden birinin boşalması halinde

²³⁵ *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1936 Pazar, Yıl: 11, Sayı: 4217, 1.

²³⁶ Erdal Aydoğan, "Üçüncü Umumî Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 33-34, 6.

²³⁷ 5. Kurultay kararlarından belki de en önemlisi "Müstakil Grup"un oluşturulmasıdır. İnönü kurultayı açış konuşmasında bu konuya şöyle değinmiştir: "Büyük kurultaya sunduğumuz tüzük tasarısında,

yeni üyeleri doğrudan seçme yetkisine de sahipti. Böylece parti-devlet birliğinin devam ettiğini söyleyebiliriz. Gerçi valiler ile parti başkanlığı ayrılmışsa da, yeni parti başkanı valilerin ilk yönetim kurulu üyelerinden birini kendine vekil tayin etmesi biçiminde belirleyeceklerdir. Bu atama konusunda yirmi bölgede kurulan müfettişlikler de söz sahibidirler²³⁸.

4.3.1. Umumî Müfettişliğin Asayiş ve Güvenlik Görevleri

1- Umumî müfettişler, İçişleri Bakanı'nın temsilcisi sıfatı ile bölgeleri içinde kamunun-düzen ve emniyetini korur, gerekli tedbirlerin alınması hususunda valilere emir ve talimat verirler. Bunlar, aldıkları emirleri yerine getirmekle görevlidir.

Umumî müfettişler, polis ve jandarma kıtaları gibi silahlı kolluk kuvvetlerini de yürütme aracı olarak kullanabilirler.

2- Umumî müfettişler, silahlı-silahsız ayaklanma veya yürürlükte bulunan kanun ve tüzüklerin uygulanmasına toplu bir halde karşı koyma veya kamu düzenini tehdit eden hâdiseler gibi haller karşısında kolluk kuvvetleri kâfi gelmezse en yakın ordu veya kolordu komutanlarından yardım isteyebilirler.

Böyle hallerde hemen içişleri ve millî savunma bakanlıkları ile genelkurmay başkanlığına haber verirler. Komutanlar başkaca bir emir beklemeksizin umumî müfettişlerin yardım istemelerini derhal yerine getirmekle görevlidirler.

3- Umumî müfettişler, acele hallerde bölgesindeki valilerin de görüşlerini almak suretiyle jandarma ve polis kuvvetlerinin yerlerini geçici olarak değiştirmeye ve bu kuvvetleri başka bir yere nakle yetkilidirler. Bu yetkilerini valilerin teklifi üzerine de kullanabilirler. Umumî müfettişler, böyle bir halde ve icraat akabinde içişleri ba-

Büyük Millet Meclisi'nde Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir de müstakil grubunu düşündük. Büyük kurtaydan görev alan ve parti genel başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan, inzibat ve intizam içinde bilinçli ve çalışkan bir bağımsız grubun yürütme yerinde olan milletvekilleri çoğunluğuna ve hükümete esaslı bir yardım sağlarken, milletimize de, kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını umuyoruz" ... Her yönüyle yapay olan bu uygulama CHP'nin tek parti yönetiminin güdümlü çok seslilik yaratmadaki girişimlerinden biri olarak bilinir. Geniş bilgi için bkz.: Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, 398-399.

²³⁸ Çavdar, a.g.e., 398.

kanlığına derhal haber verirler.

Jandarma erat ve subayları ile polis mensuplarından görevli bulundukları yerlerde kalmalarında mazur gördüklerini, bölgeleri içinde veya dışında başka yerlere atama ve nakillerini gerekçeleri ile içişleri bakanlığına teklif ederler.

4- Umumî müfettişlik bölgelerindeki gümrük muhafaza konuları umumî müfettişlerin görüşleri alındıktan sonra içişleri bakanlığınca yapılır.

5- Umumî müfettişler bölgelerindeki kaçakçılığın önlenmesine, kıyı ve sınır üzerindeki iç emniyet işlerine ilişkin hususlarda alınmasını gerekli gördükleri tedbirleri bölgelerindeki asker ve sivil gümrük teşkilâtlarına bildirirler. Bu teşkilâtlar, aldıkları emirleri yapmak zorundadırlar.

6- Umumî müfettişler, bizzat veya müfettişler veya amirleri vasıtasıyla asker veya sivil gümrük teşkilâtlarını denetlemek ve bu teşkilâtlara mensup askerî şahıslarla sivil memurların kaçakçılık, kıyı ve sınır üzerindeki iç emniyet işlerinde işledikleri suçlardan dolayı haklarında soruşturma yaptırmaya yetkilidirler ve işten el çektirirken ilgili bakanlığa bilgi verirler (madde 22).

7- Umumî müfettişler; bölgelerindeki bu kurumlara mensup subay ve memurlardan yerlerinde kalmalarını mazurlu gördüklerinin, bölgeleri içinde başka bir yere veya bölgeleri dışına nakillerini gerekçeleriyle ilgili bakanlığa teklif ederler (madde 23)²³⁹.

Asayiş bölgenin en önemli meselelerinden biriydi. *Yeni Yurd Gazetesi* 27 Ekim 1938’de bununla ilgili olarak: “Dördüncü Müfettişlik dairesi olan Tunceline dokunacak bir noktayı burada zikretmekliğimiz yersiz olmaz. Halkın cümlesi Türk olan eski Dersim vilâyetinin dillere destan asayişsizliğine nihayet vermek istiyoruz. Dersim dağlarının meşe ormanları inşa edilmekte olan şimendiferlerin traverslerini temin edecek olduğu takdirde o halkın bu işle işgali bile Dersim derdini en iyi bir surette kökünden koparıp atacağı hatıra geliyor. Cumhuriyet hükümetinin tuttuğu sisteme göre doğru yolu kabul etmeyenlere karşı otorite kuvvet ve satvetinin gösterilmesi daima elde bir olmakla beraber halkın kendilerine ve umuma faydalı işlerle işgali sayesinde terfiyelerinin en tesirli teskin ve temdin silahı teşkil edeceğine de şüphe

²³⁹ Koca, a.g.e., 205-207.

yoktur. Bu mühim işin bu yollarla halledildiğini gördüğümüz zaman cumhuriyet rejiminin mucizeye benzeyen en büyük muvaffakiyetlerinden biri karşısında bulunacağımızı şimdiden kaydetmiş bulunalım."²⁴⁰ diyerek asayiş konusuna farklı bir açıdan yaklaşmaktadır.

Cumhuriyet yönetimi, Doğu işini hiçbir zaman sadece bir *"tedip işi"* olarak görmedi. Olaya, *"bir damla kan yerine bir parça daha kurtarma"* olarak bakıldı."²⁴¹

4.3.2. Umumî Müfettişlerin Teftiş Görevleri

1- Umumî müfettişler, genel ve mahallî yönetim işlerinde denetleme yetkisine sahiptirler. Bu kurumlara mensup bütün memurlar gördükleri ve yaptıkları işlerden gerekli gördüğünde umumî müfettişe izahat vermek zorundadırlar (madde 24).

2- Umumî müfettişler; bölgeleri içine giren illerin genel, katma-özel bütçelerle idare olunan bütün dairelerle bunlara bağlı kurumlara ait her türlü işlemleri denetlemek ve soruşturmakla yetkilidirler. Denetleme ve soruşturmaları bizzat yapabilecekleri gibi, işin aidiyetine göre müşavirlere veya yanlarına verilmiş olan ilgili bakanlık müfettişlerine de yaptırabilirler.

Umumî Müfettişler valiler hakkındaki soruşturmayı içişleri bakanlığı, yargıçlar hakkındaki soruşturmayı da adalet bakanlığı iznine bağlıdır (madde 25).

3- Bakanlıklar veya genel müdürlerin umumî müfettişlik bölgelerine ayrıca gönderecekleri müfettişler, denetleme ve soruşturma sonunda hazırlayacakları rapor ve fezlekelerin birer özetini ilgili umumî müfettişliğe verirler (madde 26).

4- Valiler il araçları ile soruşturmasını uygun ve mümkün görmedikleri hususların müfettişlerce soruşturmasını istedikleri takdirde işi, gerekçeleri ile umumî müfettişe teklif ederler (madde 27).

5- Umumî müfettiş emrinde vazife gören müfettişler, her ay sonunda ilgili bakanlığa veya genel müdürlüğe verecekleri hesap ve çalışma cetvelinden ayrı ola-

²⁴⁰ *Yeni Yurd Gazetesi (Van)*, 27 Birinci Teşrin 1938 Perşembe, Sayı: 160, Yıl: 2.

²⁴¹ Baki Öz, *Dersim Olayı*, Can Yayınları, İstanbul, 2004, 148.

rak, günlük çalışmalarını gösterir aylık bir çalışma çizelgesini de umumî müfettişe verirler (madde 28)²⁴².

Üçüncü Umumî Müfettiş Tahsin Özer: “*Gençliğin şark vilâyetlerini yakından görmelerini, halkla yakından tanışmalarını ve onları irşad etmelerini temin için yüksek tahsil gençliğini tatil devresinde şarka davet etmeğe karar vermiştir. Umumî müfettiş bunun için ticaret odasına da bir mektup yazarak yüksek iktisat mektebi talebelerini memleketin bu verimli kısmını görmeğe çağırmıştır,*”²⁴³ şeklinde özellikle doğu vilâyetlerine gençlerin, gitmelerini tavsiye etmektedir.

²⁴² Koca, *a.g.e.*, 207-208.

²⁴³ *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1936 Cuma, Yıl: 11, Sayı: 4359, 5.

4.4. BİRİNCİ, ÜÇÜNCÜ VE DÖRDÜNCÜ UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERLE MÜŞAVİRLİKLERİNİN TEŞKİLÂT KADROLARI HAKKINDA KANUN

Neşir tarihi: 21 Kânunuevvel 1935

Kanun No: 2865

Madde 1- 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 numaralı kanunun verdiği salâhiyete binaen hükümetçe teşkil edilmiş olan Birinci Umumî Müfettişlikle bu defa yeniden teşkil olunan Üçüncü ve Dördüncü Umumî Müfettişliklerin ve bu müfettişlikler emrinde bulunacak kadroları 1 numaralı cetvelde gösterilmiştir.

Madde 2- Müşavirliklere icabında müfettişler de tayin olunabilir. Bu takdirde emrinde oldukları umumî müfettişliğin merkezi, bu müfettişlerin mıntika merkezleri sayılır.

Müşavirliklere ait dereceler azami olup icabettiği takdirde bu vazifelere kadrodaki maaşları karşılık gösterilmek suretiyle daha aşağı derecelerden memur tayini caizdir. Bu takdirde kendilerine 1452 numaralı kanunun müsait olduğu derece maaşı verilir.

Madde 3- 1452 sayılı kanuna bağlı 2 numaralı cetvelin dâhiliye vekâleti kısmı ile adliye teşkilât ve kadrolarında yapılacak tadilâta dair olan 2474 sayılı kanuna bağlı cetvelden ve iskân işlerinin sıhhat ve içtimai muavenet vekilliğine devrine ve ayrı bir bütçe ile idare olunmasına dair olan 2849 sayılı kanuna bağlı B cetvelinden derece, adet ve maaşları 2 numaralı cetvelde yazılı memuriyetler çıkarılmıştır.

Muvakkat madde 1- Birinci maddede yazılı umumî müfettişlikler ile müşavirliklerin bağlı 3 numaralı cetvelde gösterilen ücretli müstahdemleri, 1935 malî yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun beşinci maddesine bağlı D cetvelinde ait olduğu vekâlet kadrolarına eklenmiştir.

Muvakkat Madde 2- Birinci ve muvakkat birinci maddelerde gösterilen kadroların 1935 malî yılı maaş ve ücretleri ile üçüncü ve dördüncü umumî müfettişliklerin masrafları karşılığı olarak 1935 malî yılı umumî muvazenesine giren bir kısım daire bütçelerinin bağlı 4 numaralı cetvelde gösterilen fasıllarına 110,250 lira munzam

ve dâhiliye vekâleti bütçesinde yeniden açılan ve bağlı 5 numaralı cetvelde gösterilen fasıllara da 93.760 lira fevkalâde tahsisat konmuştur. Bu tahsisatın karşılığı 2466 ve 2643 sayılı kanunlar mucibince toplanacak paralardan temin olunur. 341 ve 342. fasıllara konulmuş olan tahsisatın nerelere sarfedileceği icra vekilleri heyeti kararıyla tespit olunur.

Yukarıda yazılı 204.010 lira 1935 malî yılı varidat bütçesinde açılan fevkalâde varidat tertibine başkaca irat kaydolunur.

Muvakkat Madde 3- 1935 malî yılı umumî muvazene kanununa bağlı D cetvelinin Dâhiliye Vekâleti kısmından, sayı ve ücretleri bağlı 6 numaralı cetvelde gösterilen müstahdemler kaldırılmıştır.

Madde 4- Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 5- Bu kanun hükümlerini icraya İcra Vekilleri Hey’eti memurdur²⁴⁴.

4.4.1. Teşkilât Kadrolarında Müşavirler ve Müşavir Muavinleri

Sıhhat ve Muavenet Vekâleti 30 Ocak 1936 tarihli Ulu Başvekâlet Katına diye başlayan yazıda:

“Umumî müfettişliklerin 2865 ve 2883 sayılı kanunlarla kabul olunan teşkilât kadrolarında müşavirler ve müşavir muavinleri mevcuttur.

İcra Vekilleri Heyetinin 27 Ekim 1927 tarihli içtimaında tasvib olunarak 5858 sayılı kararnâme ile mer’iyete giren umumî müfettişlik vazife ve salâhiyetlerine dair olan talimatnâmenin ikinci maddesinin B fıkrasında müşavirler yazılı ve müşavir muavinleri sayılı olmadığından dolayı müşavir muavinlerinin de bu maddenin H fıkrasında yazılı memurlar ve müstahdemler gibi doğrudan umumî müfettişliklerce tayin olunacağı hakkında Birinci Umumî Müfettişlikçe bir zehab [yanlış dü-

²⁴⁴ Birinci Umumî Müfettişlik, a.g.e., 74-75.

şünce] hâsıl olduğu bu hususa ait vekâletimizle geçen muhabereleden anlaşılmaktadır.

Müşavir muavinleri, müşavirlerin yardımcısı ve bu gruba dâhil memurlardan olduğu cihetle tayinlerinin de müşterek kararnâme ile yapılması lâzım geldiği kanaatindeyim. 1927 tarihinde mer'iyete giren talimatnâmenin hazırlandığı sırada umumî müfettişlik kadrosunda müşavir muavinleri olmadığından yalnız müşavirler kaydolunmuştur.

Bundan dolayı müşavir muavinlerinin de müşavirler gibi umumî müfettişin muvafakatı alınmak üzere müşterek 1 kararnâme ile tayinleri için adı geçen talimatnâmenin ikinci maddesinin B fıkrasındaki müşavirlerden sonra müşavir muavinlerinin de ilavesi suretile talimatnamenin ikinci maddesinin B fıkrasının bu suretle tadilini veya Ulu Makamlarca umumî müfettişliklere bu hususun taminen temin buyurulmasını saygılarımla dilerim.

Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili

*Refik Saydam.*²⁴⁵

Umumî Müfettişlikler Teşkilât Kanunu vilâyete tebliğ edilmiştir. Yakında bu müfettişlikler kadrosundaki münhal başmüşavirliklerle müşavirliklere icap eden memurlar tayin edileceklerdir. Bu meyanda eski İstanbul vali muavini ve Gaziantep valisi Ali Rıza'nın üçüncü veya dördüncü müfettişlik başmüşavirliğine tayin edileceği söylenmektedir²⁴⁶.

Cumhuriyet Gazetesi'nin Ocak 1936 Perşembe günü sayısında şunlara yer verildi: "*Haber aldığımıza göre İstanbul Maliye erkânından bir kısmı mühimi Umumî Müfettişlikler Maliye müşavirliklerine tayin edilmişlerdir. Bunlardan Beyoğlu Maliye murakıbbı Hüsnü'nün Üçüncü Umumî Müfettişlik müşavirliğine, Maliye müfettişlerinden Saffet'in Trakya Umumî Müfettişliği müşavirliğine, İstanbul Tahakkuk*

²⁴⁵ Bkz.: Ek: 8, BCA, 030-10-68-452-1 1-2.

²⁴⁶ Cumhuriyet, 10 İkincikânun 1936 Cuma, Yıl: 11, Sayı: 4200, 2.

müdürü Talat'ın Birinci Umumî Müfettişlik müşavirliğine, Üsküdar Tahsil müdürü Âmir'in Dördüncü Umumî Müfettişlik müşavirliğine tayinleri tahakkuk etmiştir."²⁴⁷

²⁴⁷ *Cumhuriyet*, 23 İkincikânun 1936 Perşembe, Yıl: 11, Sayı: 4187, 2.

4.4.2. Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Umumî Müfettişliklerle Müşavirliklerinin Teşkilât Kadrolarında Değişiklik Yapılması İçin Hazırlanmış Olan Kanun Lâyihası Hakkında

Ankara: 17.02.1937 Başvekâlet Yüksek Makamına

Birinci, Üçüncü, Dördüncü ve Trakya Umumî Müfettişliklerin teşkilât kadrolarına dair olan 2865 ve 2883 sayılı kanunlarda bazı değişiklikler yapılması hakkında olup Dâhiliye Vekilliği'nden yüksek makamınıza [Başbakanlığa] sunulan mütalâamızın arzı için maliyeye tevdi buyurulan 25.01.1937 tarihli ve 440 sayılı yazıda, bu husustaki kanun lâyihasının birer suretlerinin diğer vekâletlere de gönderilmiş olduğuna işaret edilmiş ve aynı iş hakkında müşarünileyh vekâletten doğrudan doğruya vekâletime gelen 25.01.1937 tarihli ve 439 sayılı yazıda da, vekâletimi ilgilendiren kısımlarına ait gereğinin yapılması istenilmiştir.

Bu vaziyete göre mezkûr kanun lâyihası hakkında diğer vekâletlerin de dermeyan edecekleri teklifler mevcut olacağından, bütün tekliflerin bir arada toplanarak tetkikâtın hey'eti umumiye üzerinde icrasını teminen, diğer vekâletlerden yüksek makamınıza sunulacak tekliflere ait evrakın da vekâletime gönderilmesine yüksek müsaadelerinizi dilerim.

Maliye Vekili

Fuat Ağralı²⁴⁸

Umumî Müfettişlikler kanununun tadili; Birinci, Üçüncü ve Dördüncü Müfettişliklerle müşavirliklerinin teşkilât kadroları hakkındaki kanunun ikinci maddesini değiştiren bir lâyiha hazırlanarak meclise verildi. Lâyiha, maddeyi şu şekilde değiştirmektedir:

“Müşavirliklere, icabında müfettişler de tayin olunabilir. Bu takdirde emrinde oldukları umumî müfettişliğin merkezi, bu müfettişlerin muntika merkezi sayılır. Umumî Müfettişler teşkilâtına dâhil maaşlı memuriyetler için tespit olunan dereceler azami olup icap ettiği takdirde bu vaziy-

²⁴⁸ BCA, 030-10-69-453-6, 8.

felere kadrodaki maaşlar karşılık gösterilmek suretiyle daha aşağı derecelerden memur tayini caizdir. Bu takdirde kendilerine 1452 numaralı kanunun müsait olduğu derece maaş verilir.”²⁴⁹

4.4.3. Nafia Müşavirleri Kadrolarında Yapılacak Tadilat Hakkında

Dâhiliye Vekâletinden gelen 25.01.1937 tarih ve 439 sayılı yazıda Umumî Müfettişliklerin kadrolarında yapılacak bazı değişiklikler belirtildi:

“Umumî Müfettişliklerin kadrolarında bazı değişiklikler yapılması hakkında teklif cetvelleriyle kanun lâyihasının ihzâr ve yüksek makamlarına arz edildiği bildirilmektedir.

Bu teklif cetvellerine nazaran Üçüncü Umumî Müfettişliğin nafiyayı ilgilendiren kısmında ezcümle Nafia Müşavirliği kadrosunun 90 lira maaşa çıkarılması istenilmektedir ki bidayeten umumî müfettişliklerin teşkiliyle kadrolarına dair kanun lâyihası üzerine bildirilen mütalâada da arz ettiğimiz veçhile vilâyetler nafia müdürlerinin maaşları 80'er lira olduğuna göre; umumî müfettişlikler kadrolarında nafia müşavirlerinin maaşlarının 90'ar lira olması çok lüzumlu görülmektedir.”

Dördüncü Umumî Müfettişlikten alınan 30 Ocak 1937 tarih ve 514 sayılı bir yazıda ise: “Mıntıkları dâhilinde kurulacak mühim köprülerle yapılacak şoselerden bahsedilerek bir nafia müşaviri ile 70 lira maaşlı nafia müşavir muavinine ve 100 lira ücretli bir kâtibe ihtiyaç gösterildiğinden yukarıda arz edildiği veçhile umumî müfettişlikler nafia müşavirleri kadrolarının 90'ar liraya çıkarılmasını ve Dördüncü Umumî Müfettişliğin teklifi veçhile nafia müşavirliği teşkilâtı yapılmasına müsaadelerini diler ve kanun lâyihasında nafiaya müteallik diğer hususatin muvafık bulunduğunu saygılarımla bildiririm.

Nafia Vekili

Ali Çetinkaya”²⁵⁰

²⁴⁹ Cumhuriyet, 7 Şubat 1936 Cuma, Yıl: 11, Sayı: 4215, 7.

4.5. İSTATİSTİK MÜDÜRLÜĞÜ KADROSU HAKKINDA

Yüksek Başvekâlete diye başlayan 02.02.1937 tarih ve yazı işleri müdürlüğü 6/596 sayılı tahrirata cevaptır şeklindeki raporda Umumî Müfettiş Abidin Özmen:

Dâhiliye Vekâletinin 27.01.1937 tarih ve 440 sayılı tahriratıyla yüksek katınıza tevdi edilen umumî müfettişliğimiz kadrosunda yapılmasını lüzumlu gördüğüm bazı değişikliklere ait lâyhada esasen istatistik müdürlüğünün lâğvedilmesini teklif etmiştim. Bu suretle müfettişlik kadrosundaki istatistik müdürlüğü kalkıyor demektir. Ancak istatistik işlerimiz yazı işleri müdürlüğü tarafından tedvir edilecek, bu suretle de umumî müfettişlik, İstatistik Umum Müdürlüğü'nün göstereceği ilmi esaslar dâhilinde çalışmak kudretini bulacaktır.

Lâyiha kesbi kanuniyet etmediği takdirde istatistik müdürlüğümüzün İstatistik Umum Müdürlüğü teşkilâtı kadrosuna nakledilmesinde bir beis görmediğimi arzeylerim.

Birinci Umumî Müfettiş
Abidin Özmen²⁵¹.

20.02.1937 tarihli Dâhiliye Vekillğine, Birinci, Trakya ve Üçüncü Umumî Müfettişliğine gönderilen yazı:

“ACELEDİR

İstatistik Umum Müdürlüğü'nün vazife ve salâhiyetleri hakkındaki 1554 numaralı kanun; bütün devlet istatistiklerinin merkezîleştirilmesi prensibini kabul etmiş ve buna binaen muhtelif vekâlet ve makamlara bağlı bulunan istatistik şubelerinin ekserisi tedricen umum müdürlüğe ilhak edilmiş bulunduğu ve umumî müfettişliklerdeki istatistik şubelerinin halen bu esas haricinde kaldıkları için umumî istatistikler tanziminde bunlardan kâfi derecede istifade edilemediği ve bu şube-

²⁵⁰ BCA, 030-10-69-453-6, 9.

²⁵¹ BCA, 030-10-69-453-5, 7.

lerin umum müdürlüğe bağlanmaları halinde merkezde toplanan bir çok istatistiklere ait malumatın umumî direktif dahilinde daha esaslı bir surette ve uzun muhaberele meydan kalmaksızın cemini ve icabında bazı mevzular hakkında bu teşkilât vasıtasıyla anketler yapılmasını mümkün kılacağı ve merkezdeki mesaiyi takviye eylemekle beraber umumî müfettişliklerin lüzum görecekları mahallî mahiyette istatistik tetkiklerinin de umum müdürlükçe verilecek teknik esaslar dairesinde daha faydalı ve ilmî şekilde yapılmalarını temin edeceği cihetle mezkur kanunun 5. maddesine tevfikân [uygun olarak] umumî müfettişliklerdeki istatistik teşkilâtı kadrolarının umumî müdürlük kadrosuna nakil ve ilhakına istatistik umum müdürlüğünce lüzum gösterilmektedir ve müfettişlikler kadrosundaki istatistik teşkilatının maaşlı memurlara ait tahsisatın aynen, ücretli memurlara ait tahsisatın da 1937 yılı umum müdürlük bütçesine konulacak vilâyetler müstahdemleri kadrosundaki tadilat veçhile umum müdürlük kadrosuna nakli için İcra Vekilleri Heyeti'nden karar alınması teklif edilmektedir. Bu husustaki mütalâalarının bildirilmesini rica ederim.

*Başvekil Yerine
Müsteşar²⁵².*

Birinci Umumî Müfettişlik kadrosuna 100 lira ücretle on beş kâtib alınacaktır. Bunlar en aşağı ya muallim mektebi veya orta mektep mezunu olacaktır. Daktilo bilmesi şarttır. Talip olanlar İstanbul vilâyetine de müracaat edebilecektir²⁵³.

4.5.1. Umumî Müfettişlik İstatistik Şubelerinin İlhakı Hakkında

Dairemizin vazife ve salâhiyetleri hakkındaki 1554 sayılı kanun, bütün devlet istatistiklerinin merkezîleştirilmesi prensibini kabul etmiş ve bu prensibe istinaden muhtelif vekâlet ve makamlara bağlı bulunan istatistik şubelerinin ekserisi tedricen

²⁵² BCA, 030-10-69-453-5, 11-12.

²⁵³ Cumhuriyet, 3 İkincikânun 1936 Cuma, Yıl: 11, Sayı: 4180, 2.

dairemize ilhak edilmişlerdir. Halen, I., II. ve Trakya Umumî Müfettişliklerinde mevcut olan istatistik şubeleri bu esasın haricinde bulunmakta ve umumî istatistiklerin tanziminde bunlardan kâfi derecede istifade edilememektedir. Umumî müfettişlik mıntıklarındaki bu şubelerin dairemize bağlanmaları, merkezde toplanan birçok istatistiklere ait malumatın dairemizin direktifleri dâhilinde daha esaslı bir surette ve uzun muhaberele meydan vermeyecek şekilde cemini ve icabında bazı mevzular hakkında bu teşkilât vasıtasıyla anketler icrasını mümkün kılacaktır. Bu şubelerin ilhakı merkezdeki mesaiyi takviye etmekle beraber umumî müfettişliklerin lüzum görecekları mahallî mahiyette istatistik tetkiklerinin de, dairemizin vereceği teknik esaslar dâhilinde daha müfit [faydalı] ve ilmî şekilde yapılmalarını da temin edecektir.

İşbu maruzata binaen ve 1554 sayılı kanunun 5. maddesi hükmüne tevfiikan umumî müfettişlik kadrolarında mevcut istatistik teşkilâtının maaşlı memurlara ait tahsisatının aynen, ücretli memurlara ait tahsisatın da 1937 yıl bütçemize konulacak vilâyetler müstahdemleri kadrosundaki tadilat veçhile dairemiz bütçe ve kadrosuna nakli hususunun İcra Vekilleri Heyeti'nce karar altına alınmasını diler, saygılarımı sunarım.

19.02.1937

Umum Müdür Vekili

E. Ayhan²⁵⁴.

Birinci, Üçüncü ve Trakya Umumî Müfettişliklerine gönderilen bir başka belgede ise:

“1554 sayılı İstatistik Kanunu ile devletin kabul eylediği merkezîleştirme prensibine tevfiikan, bütün devlet teşkilâtında olduğu gibi umumî müfettişlikler istatistik şubelerinin de kadrolarıyla önümüzdeki malî yıldan itibaren İstatistik Umum Müdürlüğüne raptının daha faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu şubeler İstatistik Umum Müdürlüğüne bağlanmakla beraber, umumî müfettişliğin lüzum göstereceği mahallî istatistik tetkiklerini de, yapacaklardır. Mezkûr şubelerin İstatistik

²⁵⁴ BCA, 030-10-69-453-5, 13-14.

Umum Müdürlüğü'ne bağlı olmak suretiyle maiyeti âlilerinde bulunması hususundaki mütalâalarının acele bildirilmesini rica ederim.

02.03.1937

*Başvekil M. Müsteşar*²⁵⁵

4.6. UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERİN BAKANLIKLARI İLGİLENDİREN RAPORLARI

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya başbakanlığa gönderdiği yazıda umumî müfettişliklerin bütün bakanlıkları ilgilendiren işleri hakkında Ankara'da toplantı yapılmasının iyi sonuçlar vereceğini belirterek umumî müfettişleri Ankara'ya davet etti. Umumî müfettişliklerin her vekâleti ilgilendiren işlerini ve isteklerini esaslı bir surette tetkik etmek üzere Ankara'da toplantı yapılması daha uygun neticeler vereceği düşünüldükçe Umumi Müfettişlerin Birinci Kanunun Beşinci gününde Ankara'da bulunmak üzere davet edildiklerini belirtti.

Dâhiliye Vekili

Şükrü Kaya²⁵⁶.

Özü: 3037 sayılı kanun mucibince umumî müfettişlik mntıkalarında yapılacak işler hakkında

Yüksek Başvekâlet Makamına

11.06.1936 tarihli ve 3037 sayılı kanunun birinci maddesi mucibince kabul buyurulan 25.780.000 liralık fevkalâde tahsisattan; bu kanuna bağlı cetvelde tasrih edilmiş olduğu üzere: Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Umumî Müfettişlikler için yapılan harcamalar gösterilmiştir²⁵⁷.

Her Umumî Müfettişlik mntıkasına isabet eden işlerin ayrı ayrı mütalâasından anlaşılacağı üzere

²⁵⁵ BCA, 030-10-69-453-5, 15.

²⁵⁶ Bkz.: Ek: 5, BCA, 030-10-68-452-4, 1.

²⁵⁷ Bkz.: BCA, 030-10-68-452-4, 2-3.

1- Birinci ve İkinci Umumî Müfettişliğe ait işler; yekûn itibariyle 3037 sayılı kanuna bağlı cetveldeki tahsisatına uygun bulunmaktadır.

2- Üçüncü Umumî Müfettişliğe ait işler; aynı kanuna bağlı cetvelde yazılı 240.000 liralık tahsisatla beraber bu kanunun ikinci maddesinde tasrih edildiği üzere 1937 ve 1938 senelerinde verilecek cem'an 480.000 liralık tahsisatta nazarı itibare alınmış ve iş programı heyet-i umumîyesi itibariyle 720.000 lira olarak tesbit edilmiştir.

3- Dördüncü Umumî Müfettişliğe ait işlere gelince: bu mıntıkadaki şose ve köprü işlerindeki ihtiyaç birinci derecede nazarı ehemmiyete alınmış ve yapı işleri şimdilik yukarıda arzedilen kısımlardan ibaret bulunmuştur.

3037 sayılı kanuna bağlı cetvelde Umumî Müfettişlikler için yazılı; paralar-dan şimdilik ancak nısıflarının tahsisat kaydedildiği Maliye Vekâletinden bildirilmesi üzerine Birinci Umumî Müfettişliğe 14.000, Üçüncü Umumî Müfettişliğe 115.000 liralık ve Dördüncü Umumî Müfettişliğe de 57.996 lira 86 kuruşu yapı işlerine ve 192.003 lira 14 kuruşu da (Elâziz-Plür [Pülümür] şose inşaatıyla Mazkird [Mazgird]-Plür yolu tesviye ve sınaî imalatına ve Pertek-Sürgeç ve Klüşkür köprüleri inşaatına) sarfedilmek üzere cem'an 250.000 liralık tediye emri gönderilmiş ve Maliye Vekâleti'nce tahsisat kaydedilecek kısımlar bildirildikçe mütebaki tediye emirlerinin mahallerine gönderilmesi tabii bulunmuştur.

Yukarıda yazılı yapı işlerine ait keşif evrakının tamamen hazırlanmış olduğunu ve eksiltmeye konulmak üzere tasdik edilerek mahallerine gönderilmiş bulunduğunu arzeylerim.

Nafia Vekili

A. Çetinkaya²⁵⁸

²⁵⁸ BCA, 030-10-68-452-4, s.4.

4.7. UMUMÎ MÜFETTİŞLERİN ANKARA TOPLANTISI

Bugün Ankara’da yapılacak toplantıda umumî müfettişler salâhiyetinin tevsii [Genişletme] görüşülecek. Toplantıda Genel Müfettişler General Kâzım Dirik, Abidin Özmen ve Tahsin Uzer, General Abdullah Alpdoğan ile Jandarma Umum Kumandanı General Naci Tınaz ve Gümrük Umum Muhafıza Kumandanı General Seyfi Düzgören, Emniyet Umum Müdürü Şükrü Sökmensüer, Matbuat Umum Müdürü Vedat Tör ve Vilâyetler İdaresi Umum Müdürü Fazıl Özelçi hazır bulunmuşlardır. Müfettiş-i Umumîler içtiması [Toplantı] yarın (bugün) Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’nın başkanlığında yapılacaktır. Trakya umum müfettişi General Kâzım Dirik bugün Ankara’ya geldi. Birinci umum müfettiş Abidin Özmen de yarın sabah gelecektir.

Ankara’da yapılan toplantıda Umumî Müfettişlerin yetkilerinin sınırları görüşülüp daha önce umumî müfettişliklerle ilgili düzenlemeler yapıldığı, ancak bu düzenlemelerin şimdilik ihtiyaca cevap vermediği belirtildi. Bundan dolayı umumî müfettişlikler talimatnâmesinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve yapılması gerekenler üzerinde duruldu.

Bu meyanda umur-u mahalliye-i vilâyât ve nüfus umum müdürlüklerinin mülhak bir bütçe ile idare edilir. Müdür-i umumîlikler şekline konulması ve şimdi merkeze alınmış olan bazı salâhiyetlerin müfettiş-i umumîlikler uhdesinde toplanması ve bazı yerlerin hususî vaziyetlerinin göz önüne alınarak yeni idare teşkilâtının bu suretle tanzim edileceği beyan edilmektedir. Bugün Ankara’da yapılacak olan toplantıya yalnız müfettiş-i umumîler iştirak edeceklerinden bu iş için hiçbir vali davet edilmemiştir²⁵⁹.

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya’nın başkanlığında toplanan kongrede ilk önce Abidin Özmen’in raporu okundu, ve konferansın çalışma planı şöyle hazırlandı:

A) Mıntikalardaki Asayiş: 1- Hâdiseler, 2- Sebepleri, 3- Tedbirleri, 4- Jandarma, 5- Polis, 6- Mahallî Teşkilât-Köy Bekçileri, Yol Bekçileri, 7- İstihbarat.

²⁵⁹ *Cumhuriyet*, 5 Birincikânun 1936 Cumartesi, Yıl: 13, Sayı: 4514, 1-6.

B) Kaçakçılık: 1- Hâdiseler, 2- Sebepleri, 3- Alınan Tedbirler, 4- Muhafaza Teşkilâtı, 5- İrtibat, İstihbarat, 6- Mercileri.

C) Hudut: 1- Vakayi, 2- Muhtelif Hudutlardaki Hâdiseler ve Şekilleri, 3- Tedbirleri, 4- Teşkilât, 5- Mercileri.

D) Her Umumî Müfettişliğin Kültür, Bayındırlık, Ekonomik ve Sağlık Sahalarında Yapacakları İşler Programı:

1- Umumî Müfettişliklerin bu sahalarda yapacakları işlerin planları, vekâletlerin ihtisaslarına göre ayrılıp görüşülecek,

2- Halkın ve köylünün refahını ve hayat ucuzluğunu temin edecek esbab tetkik edilecek.

E) Umumî Müfettişlerin Salâhiyetleri:

1- Her müfettişliğin kadrosu,

2- Müfettişliğin memurları,

3- Memurların seçimi, intihabı ve tayinleri.

F) Her müfettişliğin mıntikasındaki hususî idareler, belediyeler ve imar işleri:

1- Köyler ve köylülerin kalkınması,

G) Mülkî Teşkilât ve Nahiyeler,

H) Siyasî Kısım:

1-Siyasî elemanlar,

2- Menfî propagandalar,

3- Membaları ve Sebepleri,

4- Müsbet propaganda ve icraat,

İ) Nüfus Siyaseti: 1- Teksif, 2- Dil, 3- Irklar, 4- İskân siyaseti.

J) CHP'nin Teşkilâtı ve Halkevleri.

Bu toplantıda Abidin Özmen'in raporu üzerinde değerlendirme yapıldı. Kon-

ferans bu akşam saat 6'da tekrar toplanıp görüşmelerine devam edecektir²⁶⁰.

Köylerin kalkınması için çok şümüllü ve geniş bir proje hazırlandı. Dâhiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın başkanlığındaki Umumî Müfettişler toplantısı bugün de devam etmiş ve İkinci Umumî Müfettiş General Kâzım Dirik'in raporu okunmuştur²⁶¹.

Köylerin kalkınması projesi: Köylerin kalkınması mevzuu etrafında Dâhiliye Vekâleti'nce uzun zamandan beri yapılmakta olan tetkikler bitmiş ve bu sahada tatbik edilecek programın ana hatları tespit edilmiştir.

Program esaslarına göre nüfusu 1000'i dolduracak şekilde yakın köyler arasında manevî bir vahdet vücuda getirilecek, köy birlikleri teşkil olunacaktır. Birlikler şahsiyet-i maneviyeyi haiz olacaktır. Birliklere hükümetçe birer reis tayin edilecek, bunların maiyetlerinde de birer kâtipler emval-i şahsiye memuru [şahsi mallar memuru] bulunacaktır. Bu birlikler bugün mülkiye teşkilâtında köylerin haiz bulundukları bütün hukuka malik olacaklar, yani köylerin yerine geçeceklerdir. Köy kalkınması planında her vekâlet kendi sahasındaki vazifeleri ifa edecektir. Birlik merkezlerinde misafirhane, hamam gibi inşaat yapılacak, radyolar bulundurulacak, bu suretle köy muhitinin medenî seviyesi de yükseltilecektir. Belediyeler ve hususî muhasebeler varidatlarından muayyen bir kısmını bu işe ayırmak suretiyle köy kalkınmasına iştirak edeceklerdir²⁶².

Umumî Müfettişlerin hazırlanan raporunda memleketin ihtiyaçları tespit edildi. Şarka gönderilecek memurların seçiminde çok dikkatli bulunulması da lüzumlu görülmektedir. Bundan başka bu havalide hususî idareler gelir ibareleri zayıf olduğundan masrafı devlet bütçesinden temin edilerek yatılı köy mektepleri açılması muvafık görülmektedir. Bilhassa şark mıntıkasındaki telefon şebekesinin de umumî planda birinci derecede nazar-ı dikkate alınması ayrıca kaydedilmektedir. Umumî müfettişlik mıntikalarındaki asayiş işleri cidden mucib-i memnuniyettir. İhdasından itibaren bir yıl bile geçmediği halde dördüncü umumî müfettişlik mıntıkasında da % 99 asayiş kesbedilmiştir. Muhtelif sebep ve amillerle husule gelen Dersim vakayii ve

²⁶⁰ *Cumhuriyet*, 8 Birincikanun 1936 Salı, Yıl: 13, Sayı: 4517, 3.

²⁶¹ *Cumhuriyet*, 10 Birincikanun 1936 Perşembe, Yıl: 13, Sayı: 4519, 1.

²⁶² *Cumhuriyet*, 10 Birincikanun 1936 Perşembe, Yıl: 13, Sayı: 4519, 8.

şekavet artık tamamen tarihe karışmış, devlet ve hükümet kuvvetlerine itimat tamamilе teessüs etmiştir. Rapor bugünlerde vekiller heyetine verilecektir²⁶³.

4.7.1. Umumî Müfettişler Toplantısına Ait Raporun Özeti

1- Birinci, İkinci, Üçüncü Umumî Müfettişler; müşterek yazılarında icraî mevkileri ve salâhiyetleri tamamen meşkûk ve idarî vaziyetleri meskût kalan bir talimatnâme ile umumî müfettişlerin iş görebilmeleri müşkül ve muvaffakiyetten çok uzak bulunduğundan salâhiyetlerinin tayini ve memuriyet unvanlarının da umumî valiliğe tahvilini istemektedirler.

2- Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Umumî Müfettişlerle Dâhiliye Vekili tarafından imza edilmiş olan raporda da:

Umumî Müfettişlik teşkilâtının memleketin diğer aksamına da teşmili ve bütçe imkânıyla mukayyet bulunan bu teşkilât yapıncaya kadar Birinci Umumî Müfettişlik mıntikasına dâhil Van, Hakkâri, Bitlis ve Muş ile Üçüncü Umumî Müfettişlikten alınacak Ağrı vilâyetlerinden mürekkep ayrı bir umumî müfettişlik kurulması gerektiğine vurgu yapıldı²⁶⁴.

Yeni Yurd Gazetesi (Diyarbakır), 18 Ocak 1937 tarihli sayısında: “*Umumî Müfettişler Toplantısında Yeni Bir Umumî Müfettişlik Daha Kurulması Teklif Edildi*” başlıklı yazıda şunlara yer verdi:

*“Umumî Müfettişler toplantısında görüşülen işlere dair hazırlanan rapor ve hülasası Başvekâlete verilmiştir. Raporun ihtiva ettiği esaslara göre Birinci Umumî Müfettişlik mıntikasına dâhil Van, Hakkâri, Bitlis ve Muş ile Üçüncü Umumî Müfettişlikten alınacak Ağrı vilâyetinden mürekkep olmak üzere yeni bir umumî müfettişlik kurulması teklif edilmektedir.”*²⁶⁵ Ülkenin değişik yerlerinde masrafları devlet bütçesinden karşılanan yatılı bölge okulları, pansiyon, okuma odaları, öğretici filmler ve halkevleri gibi kültürel faaliyetlere önem verilmesi üzerinde duruldu. Doğu bölgele-

²⁶³ *Cumhuriyet*, 2 İkincikanun 1937 Cumartesi, Yıl: 13, Sayı: 4540, s. 1-6.

²⁶⁴ BCA, 030-010-68-452-4, 5-6.

²⁶⁵ *Yeni Yurd Gazetesi (Diyarbakır)*, 18 İkinci Kanun 1937 Pazartesi, Sayı: 221, Yıl: 1.

rinde görev yapacak olan memurların hayat şartlarının iyileştirilmesi gündeme alınan önemli konulardan bazılarıydı

Halkın ayağına ucuz mal getirmek için iktisadî tedbirler alınması kaza merkezlerinin vilâyetlerden uzak bulunması dolayısıyla gerekecek lüzum ve ihtiyaca göre yeniden kazalar teşkil olunması, tam teşekküllü nahiyelerin çoğaltılması, nahiye müdürlerinin menşe ve terfi kademesi malum bir meslek haline getirilmesi istenilmektedir. Vali Kaymakam Nahiye müdürü ve diğer dâhiliye memurlarının maaşlarının arttırılması çarelerinin araştırılması esasları da vardır²⁶⁶.

Umumi Müfettişlerin resmî unvan ve salâhiyetleri işinin vekiller heyetinde görüşülmesi.

Birinci Umumî Müfettişliğin bütün mıntıkalarında asayiş ve emniyetin inkışaf ettiği ve günden güne vekayii azalmakta bulunduğu, şimdiye kadar hükümet nüfuz ve icraatı girmeyen Sasun mıntıkasında halkın toplu hayata ve ziraate alıştığı ve Diyarıbekir'de hadiselerin çoğalması da cenub hududunun gayri tabiliğinden ve hayvan hırsızlığının ve kaçakçıların Fransızlarca himaye edilmesinden ileri geldiği;

Trakya'da asayiş ve emniyet durumunun tamamen normal bulunduğu, kültür hareketinin zamanla dil zaafını kaldıracığı;

Üçüncü Umumî Müfettişlik mıntıkasında; köy ve ev basmak 5 yol kesmek gibi şekavet hadiseleri bertaraf edilmiş ve mühim çeteler ortadan kaldırılmış olduğu ve sükûnun teessüs ettiği ve Karadeniz sahillerinde devam eden kan davalarının da alınan tedbirlerle önüne geçilebileceği;

Dördüncü Umumî Müfettişlik mıntıkasında; şimdiye kadar hükümet kuvvet ve nüfuzu girememiş olan ve Kürtlük cereyanlarıyla şekavetin merkezi sayılan Der-sim ve havalisinde % 99 salâh husule gelmiş ve Türkiye Cumhuriyeti camiasının fet-hedilmiş ayrılmaz bir parçası haline sokulmuştur. Devlete ve hükümet kuvvetlerine karşı itimat daima artmaktadır²⁶⁷.

²⁶⁶ *Yeni Yurd Gazetesi (Diyarbakır)*, 18 İkinci Kanun 1937 Pazartesi, Sayı: 221, Yıl: 1.

²⁶⁷ BCA, 030-10-68-452-4, 6.

4.7.2. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Anasır (Etnik Unsurlar) ve Alınan Tedbirler

Bugün Kürt tanınan, sayımlarda, istatistiklerde, bazı eserlerde Kürt gösterilen 1., 3. ve 4. Umumî Müfettişlik bölgelerinde yaşayanların çoğu tarihen Türk olmakla beraber muhtelif sebepler altında bir kısmı lehçelerini değiştirmiş ve dillerini kaybetmiştir²⁶⁸.

Memurların gafletine, siyasî maksatlara dayanan rakamlara göre;

Birinci Umumî Müfettişlik mıntıkasını teşkil eden 8 vilâyette Kürt kesafeti % 60,

Üçüncü Umumî Müfettişlik mıntıkasını teşkil eden 8 vilâyette Kürt kesafeti % 19,

Dördüncü Umumî Müfettişlik mıntıkasında da % 56'dır.

a) Umumî bütçeden tahsisat verilmek suretile köy mektebi ve pansiyonlar açmak,

b) Merkezlerde ticaret evleri açılarak, köy köy dolaşan ve köylüleri şehir ve kasabalardan uzaklaştıran haberler yayan ve bu suretle köylünün istihsalâtını yok hasına elde eden seyyar satıcıları ve tefecileri ortadan kaldırmak,

c) Demiryollarıyla şoselerin iki tarafında toplu ve kuvvetli Türk köyleri kurularak muhacir evlerini umumî müfettişliklere bağlı komisyonlar marifetiyle yaptırmak ve bunlara toprak ve istihsâl vasıtaları vermek,

ç) Aşiretlere ağalık, beylik, şeyhlik, reislik etmiş ve tahrikât yapmış bulunanları aileleriyle birlikte garba nakil ve iskân etmek,

d) Göçebe halinde yaşayan aşiretleri yerleştirip toprağa bağlamak,

e) Halk evlerinde okuma odaları açmak, öğretici film ve temsil işlerini temin etmek,

²⁶⁸ M. Bülent Varlı, *Umumî Müfettişler Toplantı Tutanakları – 1936*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, 29.

f) Kazalarda doktor, ebe ve sağlık teşkilâtı bulundurmak, seyyar sağlık ekipleri kurmak ve nahiye m¼d¼rleriyle ziraat ve baytar memurlarına hayvan ve yem bedeli vermek,

g) Yerli ve K¼rtleřmiř olanlardan k¼¼¼k memur tayin olunmaması, adliye başkâtiplerinin intihabında fevkalâde dikkatli bulunulması, k¼¼¼k memur maaşlarının arttırılması, şarka g¼nderilecek memurlara birer derece terfi hakkı veya tazminat verilmesi, memur evleri yaptırılması, lise ve orta mekteb bulunmayan yerlerdeki memur çocuklarının maarif vekâleti hesabına leylî mekteplerde okutturulması, memur ailelerinin tedavilerine ve yol masraflarına yardım edilmesi, tahsildarlık, muhtarlık, bekçilik gibi işlerde T¼rkleri ve T¼rkçe bilenleri ve T¼rk¼m diyenleri kullanmak, T¼rkçe şarkı ve T¼rk¼leri ¼ğretmek ırkî hüviyet ve benliklerini iade etmek muvafık g¼r¼lm¼řt¼r²⁶⁹.

4.7.3. Birinci Umumî M¼fettiřlik B¼lgesinde Kıtaat Kadroları ve Jandarma Teşkilâtı

Birinci Umumî M¼fettiřlik m¼ntıkası dâhilindeki askerî kıtaat kadrolarının tenzil edilmeyerek, gelecek sene de hali hazır mevcudunu muhafaza etmesi icap etmekte olmasına dair Birinci Umumî M¼fettiřlik'ten alınan 09.03.1929 tarih ve 1925 sayılı şifrenin bir sureti takdim kılındı. Bu hususta Birinci Umumî M¼fettiřlikçe serd olunan m¼lahazat vekâletçe de varit g¼r¼lm¼ř olduğundan kıtaat mevcudunun tenzilinden ziyade takviyesi l¼zumunun m¼talaa edilmekte olduğu maruzdur efendim.

İçişleri Bakanı

ř¼kr¼ KAYA²⁷⁰

Umumî m¼fettiřlik tarafından İçişleri Bakanlığı'na g¼nderilen yazıda:
09.03.1929 Yedinci Kolordu Kıt'atı kadrolarının ¼n¼m¼zdeki Nisan veya Mayıs

²⁶⁹ BCA, 030-10-68-452-4, 6

²⁷⁰ Bkz.: Ek: 6, BCA 030-10-69-454-16, 1.

ayından itibaren normal şekline icra edileceği haber alınmıştır. Hükümetimiz için pek ziyade masarifi mucip olduğu âşikâr olmakla beraber bu hususun tatbiki zamanının henüz hulûl eylemediğini ve umumî müfettişlik mıntikasının ahval-i umumîyesini daima ve pek haklı olarak nikbin [iyi taraftan gören] nazarlarla tedvir ve takip eylemekte olmaklığıma rağmen bu kerre Ankara'da şifahen ve etrafiyle arz eylemiş olduğum tedabir silsilesinin ve bu meyanda bilhassa umumî müfettişlik mıntikasına muhacir celp ve ikâmesinin lüzumu dereceyi bulmadan nizamiye kadrolarında yapılacak tadilâtın büyük mahzurları intac [neticelenme] edebilmesi ihtimal dâhilinde olduğunu arz eylemek mecburiyetinde bulunuyorum,²⁷¹ bilgilerine yer verilmektedir.

Saha vüs'ati ve şark mıntikasının istisnâ vaziyeti itibariyle mevcudunun kırk iki bine çıkarılması, karakol, subay, silah, teçhizat, telefon ve iâşe cihetlerinden kuvvetlendirilmeğe muhtaç bulunduğu, 1/3 nisbetinde gedikli efradla takviye edilmesi, jandarma efradının mektebden yetiştirilmesi te'min oluncaya kadar:

- a) Ordudan iyi efrad ayrılması,
- b) Kazalardaki emniyet işlerinin polise verilmesi, kazalarda polis teşkilâtı vücuda getirilmesi, polis teşkilât kanununun çıkarılması,
- c) Vergi tahsilâtı, şahid celbi, adlî tebligat ve ilk tahkikat işlerinin jandarmadan alınması, muhafız terfîkını icabettiren haller bulunmadıkça postalara jandarma verilmemesi ve müzekkere-i mahsusa usulünün kaldırılması,
- ç) Jandarma defter ve kayıtlarının yeniden tesisiyle kırtasiye işlerinin sadeleştirilmesi,
- d) Telefon şebekesinin tesisile idamesinin usul ve plana bağlanması ve devlet telefon şebekesinin tercihan üç umumî müfettişliğe bağlanması,
- e) Subay noksanının tamamlanması ve yüzbaşıya kadar tekaüd yaşlarının uzatılması,
- f) İâşe bedellerinin günün rayicine göre artırılması,

²⁷¹ BCA 030-10-69-454-16, 2

g) Karakol binalarının senelere taksim edilerek program dâhilinde yaptırılması,

h) Bozuk silahların yenilenmesi,

ı) Şark mıntıkasındaki kadro noksanlarının tamamlanması ve Tunceli için tespit edilen jandarmanın verilmesi,

i) Altı aylık jandarma talimlerinin kış mevsiminde yaptırılması,

j) Toplu hareket muhtemel bulundukça Birinci Umumî Müfettişlik'teki seyyar jandarmanın kolordu emrinde bırakılması gerekmektedir²⁷².

Yukarıdaki önerilerin yanında jandarma teşkilâtının psikolojik durumuna da değinmek gerekir. 04.01.1930 İstanbul Vilâyeti Mektubî Kalemi sayı: 6, Başvekâleti Celile'ye diye başlanan yazıda, bölgede görev yapan jandarma birliklerinin uzun süreden beri aynı yerde kaldıklarından iş veriminin düşmesine neden olduğu gibi psikolojik olarak da zor durumda oldukları dile getirilmiştir. Yazıda:

“Umumi Müfettişlik mıntıkasındaki jandarma zabitlerinden bazıları üç seneden on seneye kadar oralarda ve hatta bir mevkide kalmak sureti ile halkla teklifsiz olmuş ve başka taraflara nakilden ümit kesmiş oldukları bilhassa altı-yedi seneden beri mühim ve ağır şeriat içinde yuvarlanmak sureti ile yorulmuş ve yıpranmış ve hatta aile ve kabile mûnaferetini resmî vazifelerin ifasına alet edilerek mühim vakaların zuhuruna da sebep oldukları fiilen sabit olduğundan seyyar alaylar da dâhil olduğu halde adedi 130'dan fazla olmayan bu zabitlerin değiştirilmesi ve bundan sonra da oradaki kolordul zabitleri gibi 3 seneden fazla kalmamaları esbabının teminini hasseten istirham ederim efendim.”

*Birinci Umumi Müfettiş*²⁷³

²⁷² BCA, 030-010-68-452-4, 8-9.

²⁷³ BCA, 030-10-69-454-36, 1.

4.7.4. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Emniyet İşleri

Umumî Müfettişlik bölgeleri dört devlete sınır idi. Bu bölge aynı zamanda Kürtlük politika ve hareketlerine sahne olup politikalara göre asayiş değişen bir yer konumunda idi. Bundan dolayı cenub hudutlarında muhalefet, propaganda ve suikast şebekeleri bulunuyordu, Aynı zamanda Nakşî harekâtının Kürtler arasında gelişmesi ve eşkıyalık hareketlerinin hariçten gelmesi bölgede asayişin sağlanmasını zorunlu kılıyordu. Bu yüzden Jandarma ve polis teşkilâtının iyileştirilmesi karakol binalarının yaptırılıp kanun lâyhalarının çıkarılması amaçlanmıştır.²⁷⁴

Daha önce de değinildiği gibi Osman Nuri Paşa'nın Hicaz raporu umumî müfettişliğin temelini oluşturmuştur. Bu raporda özellikle emniyet üzerinde de durulmuş ve şunlara yer verilmiştir: “Mekke ile Medine arasındaki malum olan yolların daimî sûrette emniyetinin sağlanması başta gelen görevdir. Eşkıyanın yaşamakta olduğu yerlerin işgal edilerek oralara bir miktar asker ve dağ topu yerleştirilmesi, bir mutasarrıflık ve müdürlük, nâhiye teşkil edilmesi, sadâkati görülen Arab şeyhlerinin kaymakam ve müdür tayini, ilkokul açılması; akarsuların bol olması dolayısıyla ahâlinin ziraate teşvik edilmesi ve bu hususta hükümetin fiilen yardımda bulunması. Mekke'ye bağlı Vâdi-i Fâtıma ile Usfan boğazında bir askerî kışla inşâ edilmesi ve buraya nizâmiye askeri ve zaptiye yerleştirmek sûretiyle Cidde yoluna tasallutta bulunan eşkıyanın önünün alınması.”²⁷⁵ Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde de olduğu gibi asayiş meselesi yapılacak bütün işlerde en önde yer aldı. Daha sonra da diğer konularla ilgilenildi. Fazla önem verilmiş ve hemen hemen aynı önlemlere başvurulmuştur.

²⁷⁴ BCA, 030-010-68-452-4, 8-9.

²⁷⁵ M. Metin Hülagü, “Topal Osman Nuri Paşa (1840-1898) Hayatı ve Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 5, Ankara, 1994, 148.

4.7.5. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Hudut İşleri Alınan Tedbirler

Cenuba kaçıp memleket aleyhinde çalışanların vatandaşlıktan çıkarılmasına devam edilerek şayialı mallarının satılmasına müteallik teşebbüsün neticelendirilmesi gereklidir. Sınırdaki siyasî olayların mandater makam olması dolayısıyla Fransa'nın nazar-ı dikkatinin celb edilmesi gerekmektedir. Memurların mesai ve istirahatlerine müsait yer bulunmamasından dolayı ihmal edilen 25 hudut kapısının teşkilâtlandırılması ve binaların yapılması lüzumludur. Cenub halkının Suriye topraklarında kalan arazisinin mübadele suretiyle tasfiyesi, Ankara İtilâfnâmesi mucibince hudut rejiminden istifade eden Türklerden vergi alınmaması lâzım gelirken haksız yere âşâr vergisi için yapılan tazyikâta son verilmelidir. Hudut âmirlerine verilmekte olan harcırahların ziyadeleştirilmesi ve ziyafet masraflarının karşılanması, Nusaybin'e girip çıkmaktaki müşkülâtın kaldırılması ve yolculara kolaylık gösterilmelidir²⁷⁶.

4.7.6. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Kaçakçılığın Sebepleri ve Azaltma Çabaları

a) 8400 kilometrelik sahil ve kara hudutlarının cenub kısmında karakolların arası 5 -15, Mersin'de 30, Van'da 25 Kilometre olup muhafız başına İzmir'de 12 Kars'ta 5,5 kilometre düşmektedir.

b) Gümrük subay ihtiyacının ve bunların istikbalinin te'mini,

c) Hudut karakol binalarının 10 senelik bir programla yapılması, Kürt ve Arab köylerinde barınan subay ailelerinin iskânlarının ıslahı,

d) Hudut kıt'alarının jandarma ile telefonla irtibatının ve hudud alaylarının muhafız teşkilâtına yardımının te'mini, hudutların muhafaza ve emniyet işleriyle

²⁷⁶ BCA, 030-010-68-452-4, 9.

meşgul bulunan teşkilâtın bir elden idare edilmesi ve bunların mercileriyle yapacakları muhaberata ait kopyaların umumî müfettişliklere verdirilmesi,

e) Hudut mülakatında Ermenilere tercümanlık yaptırılmakta olduğundan hudutlar vilâyetlerine ecnebi işler müdürü gönderilmesi,

f) İnhisar kaçakçılığı ve gümrük kaçakçılığı çoğaldığından halktan değer fiatla tütün mübayâa ettirilmesi,

g) Kontrol işleri polis, onbaşı, bölük kumandanları tarafından yapılmaktadır. Bu karışıklığa nihayet verilmesi,

h) Hudut kaçak komisyonlarının kuvvetlendirilmesi,

ı) Kaçakçılık kanunundaki noksanların tamamlanması,

i) Tutulan kaçak malların sıf kıymeti üzerinden cenub pazarlarında satılmasına mâni olunması,

j) Sümerbank'ın açacağı depolarla halka ucuz mal te'min etmek, (İspirtolu [Alkollü] içkilerde yapıldığı gibi)

k) Suriye hududunda sıralanmış olan şerirlerin uzaklaştırılması, alınması gerekli önlemlerdendir²⁷⁷.

IV. İnönü Hükümeti'nin kaçakçılığa karşı sert tedbirler alınmasını, kaçakçılık ve suiistimallerin önlenmesini istemektedir. Böylelikle bu yöntemin faydalı neticeler vereceğine kanidir²⁷⁸.

4.7.7. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Mülkî Teşkilât

Umumî müfettişliklerin kurulduğu yıllarda 370 kaza adet itibariyle az olduğu gibi tevziâtı gayrı mütenasiptir. Bazılarının merkezden 120 kilometre uzakta köyleri vardır. bundan dolayı Birinci Umumî Müfettişlik mntıkasında yeniden 6, İkinci

²⁷⁷ BCA, 030-10-68-452-4, 9-10.

²⁷⁸ Tuncer Özyer, "Cumhuriyet Hükümetleri Programlarında İç Güvenlik". *Türk İdare Dergisi*, Yıl: 60, Sayı: 381, Aralık 1988, 204-205.

Umumî Müfettişlik mıntıkasında 4 ve Üçüncü Umumî Müfettişlik mıntıkasında 2 kaza kurulması gerekmektedir.

Teşkilâtsız nahiyelerden fayda ve hizmet beklenemez. Bunların evvelce başlanılan şekilde tam teşekküllü nahiyeler haline getirilmesi, bunlar yapıncaya kadar nahiye müdürlerini polis komiserlerinden seçmek veyahut ehliyetli nahiye müdürlerini komiser yaparak asayiş istihbarat memuru ve köy müfettişi gibi kullanmak ve bu suretle nahiye müdürlüğünü menşe ve terfi kademesi malum bir meslek haline getirmek, inkılâp hamlesini köylere götürmek için umumî müfettişliklerde, vilâyetlerde ve kazalarda birer köy bürosu açmak gereklidir.

Vali muavinlikleri teşkilâtını genişletmek merkez kazası kaymakamlığı salâhiyetini vererek valilerin işlerini azaltıp mıntikalarını dolaşmaya fırsat vermek, mansub idare heyetleri teşkilâtını arttırmak ve bazı yerlerde mansub reisli mıntikâvî şekle sokarak salâhiyet vermek elzemdir.

Vilâyetlerde şifre anahtarlarını, devletin bütün esrarını ellerinde bulunduran tahrirat başkâtiblerinin maaşları 10 liradır. Şifre için ayrı teşkilât yoktur. Bilhassa şark mıntıkasında büyük mahsurları görülmektedir. Mektupçuluk bürolarının tanzimi icab eder. Nüfus müdürlerinin maaşı 20 liradan başlar. Kaza tahrirat kâtiplerinin maaşları 16 liradır ve yardımcıları yoktur. Bunlara birer mukayyid vermek zaruridir. Vali ve kaymakamların da maaşlarını arttırarak, valilere eskiden olduğu gibi munzam bir tahsisat vermek ve dâhiliye taşra teşkilât kanunu bütçenin müsaadesi nisbetinde mecliste yeniden tetkik ile ihtiyacı karşılayacak şekle koymak zaruridir.

Harcırah tahsisatını arttırıp müfettiş-i umumî vali ve kaymakamların mıntikalarında devirleri te'min edilmelidir. Vali ve kaymakam kurslarını ihya etmek ve merkezî vaziyette olan vilâyetlerden başlanmalıdır. Her sene münavebe ile 3-5 âliden mürekkeb merkezde bir idare konseyi kurulmalıdır. Köy, belediye ve vilâyet idareleri işlerine merci ve murakabeye memur olan mahallî idareler umum müdürlüğü teşkilâtının ihtiyaca uygun şekle sokulması için kanun lâhiyası hazırlanmalıdır²⁷⁹.

²⁷⁹ BCA, 030-10-68-452-4, 10-11.

4.7.8. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Mahallî İdareler

Türkiye’de mahallî işler, mahallî topluluklar tarafından murakabe edilen muhtar idarelere tevdi edilmiştir. Bu idarelerin başlıca tipleri şunlardır: 1) Köy İdaresi, 2) Belediye İdareleri, 3) İl Özel İdareleri. Köy idareleri ile belediye idareleri, alt kademeyi teşkil etmektedir. İl özel idaresi ise orta mahallî idare vazifesi görmektedir. Bugünkü köy idaresinin kökleri, devletin alâkasızlığı yüzünden fiilî bir muhtariyetten faydalanan eski Osmanlı İmparatorluğu köy idaresine kadar uzanır. Bu itibarla geleneksel bir müessese sayılabilir. Buna karşılık diğer iki mahallî idare Tanzimat’tan sonra yapılan idarî reform esnasında batıdan iktibas edilen müesseselerdir. Burada da başlıca Fransız sistemi örnek alınmıştır²⁸⁰.

Mahallî mahiyeti haiz amme hizmetlerinin yapılabilmesi için 1929 senesinde kaldırılan “*kesr-i munzam salâhiyetinin*” umumî meclislere iadesi, vilâyetlere ait hizmetlerin tefriki, her hizmetin ifasına kifayet edecek varidat te’mini, karşılığı olmadıkça vilâyetlere yeni hizmet verilmemesi, ziraat ve baytarlık işlerinin karşılığı bulunmadığı gibi sağlık işlerine yapılmakta olan iki buçuk milyon lirayı mütecaviz sarfiyata mukabil ispirtolu içkiler yüzde onlarından yetmiş beş bin lira alındığı bina ve arazi vergilerinin yüzde yetmiş beşi değil tamamı bile maarif hizmetlerine kâfi gelemeyeceği ve Cumhuriyet Merkez Bankası ve müşterek tekaüd sandığı hisselerinin 1.118.000 liraya çıktığı ve Halkevlerine, spor ve hayır cemiyetlerine, telefon tesisatına, millî seferberlik hazırlıklarına ayrılan paraların da bir milyona baliğ olduğu, tahsil çağındaki çocukluların % 33’ünün ilk mekteblere gidebildiği, Şark’ta nisbet % 9 ve bazı vilâyetlerde % 2’ye düştüğü, Şark’ta kuvvetli kültür hareketlerine ihtiyaç bulunduğu ve köylerin dağınkılığı dolayısıyla leylî mekteblere ihtiyaç bulunduğu, mevcut 6150 ilk mektebden 4653’ünün tek muallimli ve üç dersaneli olduğu vilâyetlerdeki hastane, dispanserlerin çoğu vilâyet ve belediyeler tarafından idare edilmekte ve 4,5 milyon lira sarf olduğu halde ihtiyacın onda birini bile te’min edememekte bulunduğundan acil tedbirler alınmalıdır.

²⁸⁰ Tahsin Bekir Balta, “Türkiye’de Mahallî İdareler”, XV, Sayı: 4, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara 1960, 104-105.

Yol şebekesi ihtiyacın çok d nunda ve mevcut 16.000 kilometrelik şoselerin yarısından fazlası geçilmez bir halde bulunduğu, bakılmazsa mütebaki kısmının da aynı hale gireceği ve en az 17.000 kilometrelik yeni şoseye ihtiyaç olduğu ve mevcutların da yeni baştan tamiri 300 milyon lira kadar bir paraya m tevakk f bulunduğundan bu kadar büyük bir şebekeyi vilâyetlerin kurmasına imkân olmadığından birden fazla vilâyeti alâkadar eden yolları ayırıp devlet b t cesinden yaptırılması, vilâyet b t  leri tetkikatının bitaraf bir mercie tetkik ettirilip zamanında tasdik edilmesi ve malî sene başının Ocak ayına alınması, muallim terfilerinin memurlarda olduğu gibi kadro ve tahsisata göre yapılması, merkezi temsil eden müdürlüklerde müstahdem memurların maaşlariyle müteferrika, tenvir ve teshin ve kırtasiye masraflarının ve devir harcırahlarının umumî b t  den verilmesi, vilâyet memurlarından kesilen buhran, muvazene vergilerinin vilâyetlere bırakılması, varidatı tahmil olunan işleri yapmaya müsait olmayan vilâyetlere umumî b t  den yardım edilmesi gerekmektedir.

4.7.9. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Belediyeler

516 belediye arasında münkasem olmak üzere senelik varidatı 17.891.619 liraya balığ olan belediyelerin 326'sının varidatı 10.000 liradan aşağı bulunduğu, hizmetlerin varidatla karşılanmadığı, sağlık, muhtarlık, evlenme bekçi işleri karşılıksız kaldığından yeni varidat menbaları üzerinde çalışmakta bulunan Fırka İhtisas Encümeninin bir an evvel mesaisinin neticelendirilmesi, imar heyeti ve fen teşkilâtını genişletilerek harita ve plan işlerinin ele alınması, 5.000 liraya kadar inşaata ait projelerin umumî müfettişlik fen heyetlerine bırakılması pazar yerlerinin çoğaltılması, nakliye ücretlerinin ucuzlattırılması, fırınların ısl hı, mezbahalar, soğuk hava depoları tesisi ve hayat ucuzluğunun tahakkuk ettirilmesi gerekmektedir.

Belediye ve hususî idareler tahsil ve muhasebe teşkilâtının birleştirilmesi, geliri müsait olan belediyelerde mond  piyetlerin kurulması, tekaüt hakkında mahrum belediye memurlarının istikb llerinin te'mini, belediye ve hususî idareler memurları için bir meslek mektebinin açılması, belediye teşkilâtı mevcut ve köy mahiyetinde

bulunan yerlerde köy kanunu inkışafa müsait köylerde belediye kanununun bazı hükümlerinin tatbiki hakkında derpiş olunan esasların tahakkuk ettirilmelidir.

4.7.10. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Köyler

Köy salmalarının nizam altına alınması, mümkün olan yerlerde dağınık köylerin birleştirilmesi, manevî şahsiyetlerinin birleştirilmesi, köy birlikleri kurmak, dağınık köy yapılarının her sene yüzde bir miktarını merkez ittihaz edilecek yerlere nakletmek, muayyen merkezler haricindeki inşaatı menetmek birlik merkezlerini teşkilâtlandırmak, köy müfettişleri kullanmak, köylerin ziraat, kültür, sağlık, yol ve bayındırlık işlerini mıntıkanın icabatına göre planlaştırmak, devlet bütçesinin % 1 miktarını yardım şeklinde köylere tahsis etmek, banka kurmak, köycülük kursları açmak, köy bütçelerini basit ve yeknesak hale getirmek, ziraî asayiş ve çiftçi emniyetini temin etmek, dâhiliye vekâletinde köy, belediye ve vilâyet idareleri için müstakil müdürlükler kurmak, umumî müfettişlikler ve vilâyetlerde umumî bütçeden birer köy bürosu açmak²⁸¹.

4.7.11. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Nüfus ve Dil İşleri

Tecrübe tahrirlerine başlanması, yeni bir nüfus yazımı yapılması ve muasır telakkilere uygun yeni bir nüfus kanunu çıkarılması, nüfus teşkilâtının nüfus esasatına göre kurulması, nüfus dairelerinin tanzimi, hüviyet cüzdanlarının parasız verilmesi, medenî hallerin de parasız tescili, Türkçeden başka dil konuşanlar hakkında kanunların verdiği selâhiyete istinaden umumî müfettişlik mıntıkalarında planlı bir şekilde harekete geçilmesi gerekmektedir.

²⁸¹ BCA, 030-10-68-452-4, 13-14.

Bunun yanında Millî seferberlik teşkilâtının vilâyetlere götürülmesi, umumî müfettişliklerle vilâyetlerde birer büro açılması, kursların kazalara teşmili, merkez teşkilâtının tevsili, temenni olunmaktadır,²⁸² gibi bir takım öneriler sıralanmaktadır.

²⁸² BCA, 030-10-68-452-4, 14.

4.8. DÂHİLİYE VEKİLİ RECEP PEKER'İN UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERE VE VALİLİKLERE GÖNDERDİĞİ TAMİM

Memleketin iâşe durumundaki büyük ehemmiyet beni tekrar bu vaziyet üzerinde vazife arkadaşlarımla temasa sevk ediyor. Bu sebeple işbu 4 numaralı iktisat tedbirleri hususî emrini yazıyorum.

İâşe işleri bugün harp ve sulh meselesinin yanında ve o kadar ve belki de bir bakıma daha mühim bir devlet meselesi teşkil ediyor. Devletin ve devlet hizmetinde bulunan hepimizin, herkesin bugün bundan daha mühim hiçbir işimiz yoktur. Her gün iâşe meselesinde devlete ne hizmet görmek ve nasıl yardımda bulunmak lâzım geldiğini düşünmek bütün işlerimizin başındadır. Dâhilî emniyet ile beraber iâşe işi bütün vazifelerimizden önce gelir. İâşe işlerini her sabah gözden geçirmekle kendi muhitimiz ile bize bağlı bütün idare teşkilâtında bu işin nasıl yürüdüğünü araştırmak ve her gün, her saat bir eksiği tamamlamak lâzımdır. İâşe meselesinde günün en mühim çalışma mevzuları şunlardır:

“1- Çiftçinin devlete borcu olan % 25’ler sür’atle ve mevsimin alma, nakletme ve saire gibi işlere mani olacak derecede ilerlemesine mahal kalmadan tahsili,

2 – % 25’ler yekûnunun % 75’ini bir gün evvel doldurarak serbest satışın mahallî mülâhazalarla tehir edilmeyerek talimat dâhilinde acele ilânı ve her serbest satış ilânının bize haber verilmesi,

3 – % 25’ler yekûnunun % 75’ini veren bazı mıntıkalarda gevşeme âlametleri görüyorum. Bu, memlekete çok büyük fenalık olur. Aynı sür’atle ve hatta şiddetle devlete ait hububat borçlarının tahsiline devam olunacak, tahsil, tahminin en az yüzde yüzüne balığ olacaktır. Memleketimizde yerleşmiş olan muayyen nisbette bekaya bırakmak isitiyadının bu işte hiç yeri yoktur. Tahminler yekûnunun memleketin en az mahsullü senelerine nisbet ettiğimiz zaman hayret edecek kadar az olduğunu gördüğüm için tahsiller nisbetinin bazı yerlerde % 100 aşması bile kabil olacağı ümit olunur.

4 – Devlete borçlandırılan hububatın zamanında teslim edilmesini ve serbest bırakılan bakiye üzerinde teslimden evvel tasarrufta bulunulmamasını temin için idare âmirlerimizin mevzuata dayanan geniş selâhiyetleri vardır. Borçlanma hakkındaki 366 numaralı kararnâme, Milli Korunma Kanunu²⁸³’nun 4180 sayılı kanunla muaddel 21 ve 4256 sayılı kanunla muaddel 14’üncü maddeleri hükümlerine dayanılarak mer’iyete konulmuştur. Binaenaleyh, borçlanılan hububatın tesliminden imtina edenler hakkında idare âmirlerine mal konabilen her türlü yerlerde arama yapmak ve arama neticesinde hükümete teslimi iktiza eden saklanmış hububat zuhur ederse bunları alarak tespit olunan mahallere sevk ve teslim ettirmek selâhliyetlerini veren 4156 sayılı kanunun 65’inci maddesi hükümleri tatbik olunmakla beraber mezkûr kanunun 55 inci maddesi gereğince ayrıca cezaî takibat da yapılır. Borcunu ödemedi bakiye üzerinde tasarrufta bulunanlar hakkında da Millî Korunma Kanunu’nun 4180 sayılı kanunla muaddel 21 inci maddesine muhalefetten dolayı yine 55 inci madde gereğince takibat yapılması lâzımdır.

5 – Mahsul borçlarının teslimi için vilâyetlerce tespit ve tebliğ edilmiş olan zaman müntehaları, o mıntıkanın vereceği hububatın mühim bir kısmını teslim hususunda tehir caiz olduğu mânâsına gelmemelidir. Münteha zamanı borçların yüzde yüzü olan son habbesinin tahsili zamanıdır. Hatta bazı Vilâyetlerde bu müntehalar geç tespit edilmiş ve bazı harmanlar bitmiş ise bu zamanları değiştirmek de valilerin elindedir.

6 – Bütün tahsiller bittikten sonra dahi bu işlerimiz bitmiş değildir. Birçok köylerde bir kısım çiftçilerin borçlarını hiç vermemiş olmaları ihtimali vardır. Bu ihtimali Ankara civar köylerinde yaptığım bir tetkikte görmüş ve yazmıştım. Köylerde ihtiyar heyetlerinin mesuliyeti altında bütün köylülerin borçlarını ödedikleri hakkın-

²⁸³ Hükümet, silah altına aldığı askerlerini beslemek ve şehir merkezlerinin gıda ve giyim gibi temel mal gereksinimlerini karşılamakta oldukça güçlük çekmekteydi. Ayrıca hızla artan karaborsacılık ve vurgunculuk, hükümetin sıkıntılarını daha da artırıyordu. Zorunlu ihtiyaç maddelerinin çok zor temin edilebilmesi, geniş halk kitlelerini sefâlete iterken, bu durum hükümeti sıkıntılara çözüm arama yoluna itmiştir. Hükümet, ilk aşamada askeri ihtiyaçları göz önüne alarak 18 Ocak 1940 tarihinde ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve üretimi artırmak için Milli Korunma Kanunu çıkarmıştır. Türk ekonomisini, savaş şartlarına hazırlamak amacıyla çıkarılan bu kanunla, hükümet, iktisadî hayata çok geniş bir müdahale imkânı elde etmekteydi. Hükümetin müdahale hakkı, üretimle ilgili konularda toplanmış olup sınaî ve tarımsal üretimi savaş döneminin ihtiyaçlarına uygun hale getirmeyi hedeflemiştir. Geniş bilgi için bkz.: Fatih Tuğluoğlu, “Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Mayıs-Kasım 2001, 355.

da yazılı teminat almak ve bunu mesuliyetlerini mucip olacak beyannâmelere rap-tetmek ve bu suretle hiçbir köyde hububat borcu kaçığı bırakmamak, hem bu senenin ihtiyacı, hem de gelecek senelerde borç vermeyenlerin yapacağı kötü örneklerin or-tadan kaldırılması bakımından elzemdir.

7 – İaşe işlerinin mühim noktası şehir ve kasabaların ekmek meselesidir. Pek çok şehir ve kasabalarımızın ekseri halkı kendi ekmekliklerini tedarik ederek aile ki-lerlerine koymak itiyadındadır. Bunun dışında kalanlardan umumî muvazene, mül-hak bütçeler, hususî idarelerle belediyelerin maaşlı ve ücretli memurlarının şimdiki ofis²⁸⁴ fiyatı üzerinden her yerde iaşelerinin temini esası konmuş ve tatbik usulleri üzerinde çalışılmakta bulunulmuştur. Bunlardan da arta kalan diğer halk kısmının ia-şesi mahallerine kalıyor ki bu iş için de mahallî teşebbüslerle hububat tedariki yerine ofisten hazır yemek sistemi memleket için hatır ve hayale gelmez zararları mucip olabilir. Devlet, ofis vasıtasile toplanan hububat ile ancak bir hasat yılı zarfında or-dunun, memur ve müstahdemlerin ve mıntıkalarında hiçbir mahsul olmayan bir kısım halkın iaşesini deruhte edebilecektir. Bu esası gözden kaybederek şehir ve kasabala-rın kendi ekmeklerini temin etmek vazifelerinde kusur ederek hepsini ofise yüklemek yanlış bir harekettir. Geçen harpte ordular beslemiş olan bazı vilâyetlerin bazı kasa-balarının iaşesi için dahi ofisten hububat istemek mahalleri hesabına mühim bir ku-surdur. Her taraftaki memur ve müstahdemler yükü merkeze alındıktan sonra geri ka-lan kısmın ekmekliklerinin temini için ticaret vekâletinin tebliğ ettiği usuller yoluyla hareket edilmesini, ekmeklik hububatın israftan korunması için lüzumlu görülecek yerlerde mahallî ekmek kartları tatbikini ve yalnız bu kartlar sebeble kendi yiyecek-lerini depo etmiş pek çok halkın mükerrer ekmek almamaları işinin de göz önünde tutulmasını rica ederim.

Dâhiliye Vekili

Recep PEKER 02.10.1942²⁸⁵.

²⁸⁴ Hükümet, ülke genelinde hububatın alım-satım ve desteklenmesini kurumsal bir hale getirmek için 24.06.1938 tarihinde 3491 sayılı Toprak Mahsulleri Ofisi kanunu kabul ederek Toprak Mahsulleri Ofisi'ni kurmuştur. Bkz.: Erkan Avşar, *Toprak Mahsulleri Ofisi'nin İktisadî Faaliyetleri ve Siyasette-ki Yansımaları (1938-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2009, 51

²⁸⁵ BCA, 030-10-65-436-26, 3.

II. BÖLÜM

5. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNİN GENEL ASAYİŞ DURUMU

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında mevcut ekonomik zorlukları aşmak için önemli adımlar attığı gibi ciddi kararlar da almak zorunda kaldı. Toplumsal yapının dönüştürülmesi için gereken inkılâpları da art arda sıralıyordu. Bu gelişmeler zaman zaman toplumla hükümet güçlerinin karşı karşıya gelmelerine neden oldu²⁸⁶.

Tek parti döneminde hazırlanan raporlarda, önerilen asayiş tedbirlerinin büyük bir kısmı hayata geçirilirken, bir kısmı da devletin iktisadî, idarî ve siyasal gücünün yeterli olmaması nedeniyle geçirilemedi²⁸⁷.

Aslında bölgede XIX. yüzyılın başından itibaren birtakım ayaklanmalar görülmüş ve bunda Batılı misyonerlerin faaliyetleri başlıca rolü oynamıştır²⁸⁸. Misyoner faaliyetlerine bakıldığında özünün dinî ve misyonerlerin de genelde din adamları olduğu görülür. Bununla birlikte misyonerler sadece din adamı değil, aynı zamanda bulundukları yerin tarihini, siyasî ve idarî yapısını, sosyolojik ve kültürel durumunu da araştırabilecek düzeyde iyi yetiştirilmiş kişilerdir²⁸⁹. Bu misyonerlerin de etkisiyle çıkan ayaklanmalarda, önce Nasturîler sonra Ermeniler kullanılmış ve nihayet Kürtçülük akımı, emperyalizmin bölgedeki emellerine ulaşmak için bulduğu son malzeme olarak sürekli gündemde tutulmuştur²⁹⁰. Şeyh Said İsyanı'ndan sonra doğuda her sene halkı ayaklandırmak isteyen, yolları kesen bir siyasî şekavet zuhur ederdi. Bunlara İran'da yerleşmiş olan İhsan Nuri adında biri başkanlık ediyordu. Bunlar her sene hududu geçer, kolaylıkla Ağrı dağlarının üzerine çıkar ve orada yerleştikten sonra etrafa sarkıntılık ederlerdi. O zaman Ağrı dağlarının yarısı bizde, yarısı İran'daydı.

²⁸⁶ Sait Aşgın, "Atatürk Döneminde Doğu Anadolu (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 50, XVII, Temmuz 2001, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=265> Erişim Tarihi: 05.10.2011

²⁸⁷ Hüseyin Yayman, *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, Seta Yayınları, Ankara, 2011, 11.

²⁸⁸ Aşgın, *a.g.m.*, s. ?

²⁸⁹ Fatih Gencer, *Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi (Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti)*, Alternatif Düşünce Yayınları, İstanbul, 2006, 22.

²⁹⁰ Sait Aşgın, *a.g.m.*, s. ?

İran'dan gelerek Türk toprakları üzerinde cereyan eden bu hâdiseler İran ile ticarî ulaşımımıza dokunduğu gibi, siyasî münasebetlerimizi de sarsıyor ve doğuda daimî olarak asayişî siyasî bir surette ihlal eden bir yuva bulunduğunu manasını taşıyordu²⁹¹.

Türkiye-İran ilişkileri belli bir süre oldukça gergin kaldı. 1931 yılında, Türk-İran siyasî ilişkilerinde belli bir iyileşme görüldü. Ancak daha sonra yeniden hareketlilik kazanan sınır meseleleri Türkiye ile İran arasında ciddi bir mesele oldu. Sene-lerden beri iki ülke arasındaki münasebetleri korumak ve asayişî sağlamak için karşılıklı iyi niyetle müzakereler devam ederken, İran'ın da arzusu dışında, oraya yerleşmiş olan çeteler münasebetleri bozuyordu. Son Ağrı harekâtından sonra iki ülke bunu siyasî yollardan soğukkanlılıkla halletmek kararı aldı. Türkiye, Ağrı civarında fiili bir hudut tashihi yapmıştı. Bunu İran'a kabul ettirerek Van'ın doğusundaki Katur sahasını İran'a bıraktı. Bu küçük arazi parçası, Büyük Ağrı Dağı'nın 150 km güneyindedir ve yıllardan beri uyuşmazlık konularından birini oluşturuyordu. 5 Kasım 1932'de Ankara'da imzalanan bu antlaşma, 15 Haziran 1928'de yapılan antlaşma ve protokolü ismen değil, fakat içeriği bakımından yeniledi. Bu antlaşma tarafsızlık, politik ve ekonomik işbirliğini içeriyordu. Ayrıca, karşılıklı nota teatisi ile iade-i mücrimin [Suçluların İadesi] antlaşması da aynı zamanda yürürlüğe girdi. Ayrıca yapılan hudut antlaşmasının karşılıklı olayları ve hakemlik antlaşması da dâhil olmak üzere hepsi yürürlüğe girdi²⁹². Bu bölgede meydana gelen eşkıya hâdiselerinden dolayı İsmet İnönü uygulanacak olan yöntemi şöyle dile getirdi:

“Bir eşkıyayı ortadan kaldırmak için hükümetin başka bir eşkıya ile işbirliği yapması, asırlardan beri, idare şekli olarak memleketin geleneğinde yerleşmiştir. Biz cumhuriyette böyle bir yola girmedik. Herhangi bir yerde asayişsizliğe ait en ufak bir eğilim gördüğümüz zaman, orasını ciddi bir surette temizlemişizdir. Söz vermiş de, gelmiş de, sonra öldürülmüş. Böyle şey olmaz. Her şeyden evvel, devletin sözü itibarını kaybeder. Ben buna karşılık gösterilecek hiçbir faydayı kabul etmem. Bir eşkıyaya söz verilecek, adam inanarak gelecek, sonra takip

²⁹¹ <http://www.belgeler.com/blg/1rmn/ismet-inonu-cumhuriyetin-ilk-yillari-2> Erişim Tarihi: 11.04.2012.

²⁹² Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI, Sayı: 33, Kasım 1995, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=772> Erişim Tarihi: 10.05.2012.

edip öldürecektir. Bir anane olarak bizim zamanımıza kadar devam eden bu tertip, vakit vakit tedbir olarak bize de söylenirdi. Fakat ben hiçbirisine iltifat etmemişimdir. Eşkîya adalete teslim olur. Mutlaka öldürmek şart değildir. Devlet muayyen vakalar için bazı sebeplerle ve şartlara bağlayarak umumî af ilân eder. Fakat eşkıya ile devlet idaresinin bir tertibe, bir anlaşmaya girmesi olmaz. Devlet idaresinde böyle bir şeyi benim aklım almaz. Siyasette almıyor, nerede kaldı adi şekâvette alsın.”²⁹³

01.11.1927 – 27.09.1930 yılları arasında IV. İnönü Hükümeti’nin programına baktığımız zaman asayişle ilgili şark vilâyetleri hakkında önemli açıklamalar yapıldığı görülür. Şark vilâyetlerimizin bazı mntıkalarında büyük irticaî hareketlere kesin olarak son verilmesine rağmen eşkıya vakaları da devam etti.

Şark vilâyetlerimizin bazı menatıkı dediğimiz zaman bunun geniş bir bölgeyi ifade ettiğini belirtmek gerekir. Bu, Genç, Lice, Palu, Hınıs gibi dört beş kazaya münhasır olan bir sahadır. Şark vilâyetlerimizin bütün mamureleri ve bütün sahaları huzur ve asayiş içindedirler. Alelumum memleketimizin huzur ve asayışı için misal olmak üzere derim ki teşhiz ettiğiniz Takrir-i Sükûn salâhiyetini ve İstiklâl Mahkemelerini kullanmaya gerek kalmamıştır²⁹⁴.

Dâhili siyasette huzur ve emniyetin halelden masuniyeti esas vazifemizdir. Bizce bu gaye şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da, Cumhuriyet kanunlarının muhterem ve muta olması herhangi bir tereddüde ve sakat ümide mütehammil olmadığının anlaşılması ve anlatılması ile temin edilmek kabildir. Yalnız Büyük Millet Meclisi’nin idaresi, Türkiye mukadderatı için kat’i bir hükmü ihtiva ettiğinin sarsılmaz bir kanaat halinde bulunması, Cumhuriyetin serbest ve feyizli idaresinin her türlü inkişafı için temel şartıdır. Anarşik cereyanlardan uzak ve vatandaşların haklarını ve hürriyetlerini temin eden bir hayat tarzının bu suretle idame olunacağı kanaa-

²⁹³ <http://www.belgeler.com/blg/1rmn/ismet-inonu-cumhuriyetin-ilk-yillari-2> 11.04.2012.

Erişim Tarihi:

²⁹⁴ Tuncer Özyer, “Cumhuriyet Hükümetleri Programlarında İç Güvenlik”. *Türk İdare Dergisi*, Yıl: 60, Sayı: 381, Aralık 1988, 204-205.

tindeyiz. Kuvvetli devlet otoritesi, kuvvetli hükümet mefhumlarını bu suretle anlıyoruz²⁹⁵.

Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde asayişle ilgili birçok rapor hazırlanarak merkezin bu konuda detaylı bilgi edinmesi amaçlandı²⁹⁶.

²⁹⁵ Özyer, *a.g.m.*, 206.

²⁹⁶ Bkz.: BCA, 030-10-128-923-2, BCA, 030-10-128-923-3, BCA, 030-10-128-923-4.

5.1. Karaköprü Mevkiinde Meydana Gelen Soygun (15.03.1937)

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından 15.04.1937 tarih ve 55028 sayı ile Başbakanlığa gönderilen belgede Diyarbakır'a bağlı Karaköprü civarında yapılan soygunun Birinci Umumî Müfettişlik bölgesindeki etkilerine değinildi. 15 Mart 1937 tarihinde Diyarbakır vilâyeti dâhilinde Karaköprü mevkiindeki soygunun nasıl meydana geldiği aşama aşama sebepleriyle birlikte belirtildi. Birinci Umumî Müfettişlik mın-tıkasında alınması gerekli görülen tedbirlere ait tetkik ve mütalâaları ihtiva eden raporun bir örneği; Başbakanlık, Cumhurbaşkanlığı Kâtipliği, Genel Kurmay Başkanlığı, Adalet Bakanlığı ve bazı ilgili kısımları da Dışişleri Bakanlığı'na gönderildi²⁹⁷.

Üç bölüm olarak hazırlanan raporda birinci bölümde dönemin sınır vaziyeti ve bundan doğan siyasî durum hakkında detaylı bilgi verilip safha safha değerlendirildi.

İkinci bölümde, Karaköprü hâdisesinin nasıl meydana geldiği ayrıntılı bir şekilde açıklandı. Soyguncuların kimler olduğu belirtilerek Karaköprü hâdisesinden alınması gereken dersler sıralandı.

Üçüncü bölümde ise Dersim'in genel durumu açıklandı. Bu bölgede meydana gelen Sin ve Kahmut hâdiselerinin tahlili yapılarak alınması gereken tedbirler açıklandı.

Bu bağlamda bölgede asayiş ve düzenin sağlanması için sıkı bir çalışmaya girişildi. Özellikle güney vilâyetlerimizde meydana gelen olaylar ve eşkıyalık faaliyetlerinin değerlendirilmesi yapıldı. Bu değerlendirme sonucunda:

Hudut emniyetinin takviyesi (Gümrük Muhafaza Teşkilâtı, Hudut Kıt'aları ve Jandarmanın Takviyesi),

Jandarma ve Gümrük Karakollarının tahkimi,

Kazalarda emniyet teşkilâtının kurulması,

²⁹⁷ BCA, 030-10-128-923-9, 1.

İstihbarat merkezlerinin tesis edilmesi,

İdarî ve dâhili teşkilât ve tedbirler (Birinci Umumî Müfettişlik Komutanlığı ihdası ve yeniden beş kaza teşkili “*Mardin vilâyetinde Hazak, Şamrah, Diyarbekir vilayetinde Melkiş, Tunceli’de Kalan, Erzurum vilâyetinde Karayazı,*”²⁹⁸ gibi kazaların yeniden teşkilinin gerektiği üzerinde duruldu.

5.2. Karaköprü Hâdisesinden Sonra Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Alınan Tedbirler

Bu bölgede bölümde meydana gelen vakalar safha safha değerlendirilerek 1925’ten başlanarak Umumî Müfettişlik teşkilâtının faaliyetleri üzerinde duruldu. Özellikle Ağrı Dağı ve çevresinde meydana gelen isyanlara son verilerek bölgede asayiş sağlanmaya çalışıldı. Alınan tedbirler sayesinde isyanlar azaldı ise de tam olarak ortadan kaldırılamadı.

Yukarıda da bahsedildiği gibi bu dönemdeki asayişsizliğe neden olan çete faaliyetlerinin Suriye topraklarından beslenmesi ve bunlarla Fransız otoritelerinin yakından alakadar olması dikkati çeken başka bir noktadır. 1933 yılı başlarında güneydeki Fransız otoritelerinin durumlarında Türkiye lehine bir değişme ortaya çıktığından sınırdaki vakalar da daha öncekine nazaran önemli ölçüde azaldı. Bu sükûn 1936 yılı sonlarına kadar devam etti. Bundan sonra olayların canlanmasını o sırada başlayan Hatay meselesine bağlayabiliriz. Bu durum, Cemiyet-i Akvam Konseyi’nin Hatay hakkındaki kararına kadar nispeten daha sakin bir manzara arz etmekle beraber, bu kararı kararı takip eden günlerde vak’alar çok sık tekrarlanmaya başladı.

Suriye sınırda meydana gelen asayiş sorununun en önemli sebebi Fransa’nın tutumudur. Bu vaziyete göre şimdiye kadar mukavele ve protokollerle sınırın sükûnetine âit olan taahhütlerini yapmayan Suriye’yi, sınır güvenliği konusunda vermiş olduğu sözleri tutmaya zorlamak önemli tedbirlerden biri olacağı zannedilmektedir. Her iki taraf hudut bölgesinde halkın silahtan tecridini kabul etti. Bu taahhüt Türkiye

²⁹⁸ BCA, 030-10-128-923-19, 2-4.

tarafından yerine getirilirken karşı taraf ise en ufak bir adım bile atmadı. Bundan dolayı Suriye sınırının Türkiye tarafındaki kısmı silahsızken, Suriye tarafı ise silahlı bir halk kitlesiyle meskûn bulunuyordu.

İkinci ve önemli bir taahhüt de sınırda silahlı kimselerin bulundurulmamasıdır. Suriye sınırı Cizre'den Payas'a kadar olan yerlerde Türkiye'den firar eden eşhasın ve çete reislerinin Fransızların himayesi altında birer barınma yuvası ve Türkiye'ye karşı şekavet için birer üs olarak kullandıkları görülebilir.

Üçüncü bir taahhüt de; her iki ülke tarafından kaçakçılığın yasak edilmesi noktasıdır. Görünürde kaçakçılık, fakat hakikatte siyasî maksatlar güden teşekküllerin Suriye tarafında yer bulması göze çarpar. 1936 yılında hazırlanan kaçakçılık raporundaki güney bölgesinde her hangi bir değişiklik yoktur. Kaçakçılığın men'î her iki tarafın taahhütleri altında olduğu halde bu taahhüde yalnız Türkiye tarafından riayet edilmiş, karşı taraf bilâkis bu taahhüdü nakzedici hareketlere musiren devam etmiştir.

Kaçakçılık ve asayiş açısından değerlendirildiği zaman oldukça önemli bir konudur. Siyasî propagandaların, silah naklinin, kötü maksatla hareket eden çete ve şahısların kılavuzluğunun yegâne vasıtası kaçakçılık alanı içine girmektedir. Dolayısıyla kaçakçılık ve asayişin doğrudan doğruya birbiriyle bağlantılı olduğunu görüyoruz.

Türkiye'nin taahhütlerinden birisi de bazı olaylara karışıp karşı tarafa kaçanların talep edildiği takdirde teslimleri konusudur. Bu taahhüde de Türkiye tarafından samimiyetle riayet edilmiş ve karşı taraf daima taallül politikası takip etmiştir. Dikkate değer olan nokta bu gibi suçluların silahlandırılması ve ayrıca bu gibi canilerin Fransız istihbarat zabitlerinin emrindeki zabıta kuvvetleri içinde görev almalarıdır.

Bundan başka Fransızların Irak bölgesinden nakledilen Nasturîleri Hasiçe bölgesine yerleştirmesi, bunların Cemiyeti Akvam'ca dahi kabul edilen Lâzkiye bölgesine nakilleri hakkındaki taahhütlerin yerine getirilmemesi ve ayrıca bütün sınır boyuna Türkiye'den firar eden Ermenilerin iskânı ve teslihi göz önünde bulundurulacak bir mevzudur. Bu mevzuda Türkiye'den tahrik ve propaganda ile celbedilen Süryanî gençlerine Nasturîlerle beraber askerî talim ve terbiye verildiği hakkındaki duruma da işaret etmekte fayda vardır.

Genel itibariyle bilhassa Dicle ve Fırat arasındaki el-Cezire²⁹⁹ bölgesinde Fransızların takip etmekte oldukları tahrikçi ve gayrı medenî politika Türkiye'nin güney sınırlarının asayişinde nazarı dikkate alınmaya değer bir vaziyettir.

Sınırdaki halkın akrabalık ilişkisinin bulunması dikkati çeken başka bir noktadır. Güneye kaçan halkın hemen hepsinin toprakları ve aileleri bulunmaktadır. Bu da eşkıyaların lehinde olan bir durumdur.

Bundan başka Cumhuriyet devrinden önce doğuda temelleri atılmış tagallüp zorba takımının Cumhuriyet devrinde tedricen ortadan kaldırılması, dâhilde menfaatlari ihlâl edilen ve otoriteleri yıkılan bir takım gayrı memnun rüesa zümresi yaratmıştır. Bu zümrenin şekâvetin devamında ve şekâvete yataklık yapmasında eski otoritelerinin idamesi için menfaat aradıkları göze çarpmaktadır. Bu noktadan hudut cunbunda tahrik edilen şekâvet kuvvetleri ayrıca müessir bir himayeye mazhar demektir. Şarkta bu rüesanın himaye ve muvafakatı olmadıkça şekavet hâdiselerinin tekerrürüne imkân görülmemektedir. Son Karaköprü ve Hırbamerci hâdiselerinde de Cemil Paşa, Gercüşlü Osman, Midyatlı Haco ve Benili Abdurrahman dolayısıyla Hazrolu beylerin ilgilerini görmemek müşküldür. Hatta Karaköprü faillerinin Avine mıntıkasında bulunan Kuzeyrip mağaralarını melce' olarak kullanabilmeleri de Savur ve Avine Beyleri üzerindeki şüphemizi güçlendirmektedir³⁰⁰.

Mühim bir âmil de küçük memur sınıfı ile muhtar ve bekçilerdir. Bu sınıf mahallî halktandır. Bunlar arasında her birinin ya bir bey veya bir aşiret reisi ile uzaktan ve yakından alâkası bulunabilmektedir. Bu noktadan hükümetçe alınan tedbirlerin mahremiyeti temin edilememekte ve şekâvet gruplarının harekâtı kolaylaşabilmektedir. İstihbarat işi de müşkül bir safha arz etmektedir. Ayrıca Şarkta görev yapan kaymakam ve daha küçük devlet memurlarının iaşe, ibate, mektep ve diğer medenî ihtiyaçlarının gerektiği oranda temin edilememesi o bölgede kudretli bir memur kütlesinin devamlı surette yaşamasına da engel teşkil etmektedir.

²⁹⁹ el-Cezîre; Fırat ile Dicle nehirleri arasındaki topraklara Araplar tarafından verilen ad olup Enbâr ile Tekrît'in kuzey kısmıdır. Kaynaklarda "Ceziret-i Ekûr" ve "İklim-i Ekûr" şeklinde de zikredilir. İslâmiyetten önce buraya yerleşen Arap Rebia, Mudar ve Bekir kabilelerinden dolayı üç bölgeye ayrılan el-Cezîre, İslâmiyetten sonra Diyarrebi'a, Diyar Mudar, Diyarbekir adıyla anılır oldu. Geniş bilgi için bkz.: Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085*, Aça Yayınları, Ankara, 2005, 41-42.

³⁰⁰ BCA, 030-10-128-923-8.

Şarkta bilhassa şekâvetin en çok cereyan ettiği sahalarda arazi teşekkülâtının takibe arzetmiş olduğu müşkilât ve bu takip vazifesiyle mükellef olanların bu müşkilâtı yenecek vesaite ve teçhizata malik olmamaları da göz önüne alınacak bir başka noktadır.

Buraya kadar yazdıklarımızı özetleyecek olursak; şekâveti kolaylaştıran sebepler şöyle sıralanabilir:

- “1) Türkiye’den güneye kaçan eşkıya reislerinin ve adamlarının sınır bölgesinde oturabilmeleri ve Türkiye ile haberleşme ve hatta gözetleme imkânlarını kolayca bulmaları,*
- 2) Sınır dışında Fransızların veya Suriyelilerin himaye ve müsamaha-sına dayanan firarîlerin zengin ve nüfuzlu olan reisleri tarafından teçhiz ve teşvik edilmekte olmaları,*
- 3) Sınır bölgesinde görev yapan kuvvetlerimizin güneyden kuzeye geçişleri önlemede yeterli olmaması.*
- 4) Memleketlerini iyi tanımaları, yerli halka çok benzemeleri ve bütün hareketlerini gece yapmaları,*
- 5) Buradaki akraba ve hemşehrilerinden himaye ve yardım umdukları ve yardımı da buldukları,*
- 6) Hükûmet kuvvetlerinin tertipleri hakkında doğru ve devamlı haber alabilmeleri,*
- 7) Baskınlarda muvaffak olmaları (İstihbarat ve kuvvet noksanı),*
- 8) Dönüşlerinde Fransız ve Suriyelilerin her türlü takibatından masun [korunmaları] kalmaları ve belki de bunlar tarafından takdir görmele-ri,*
- 9) En nihayet müstemleke idaresi subay ve memurları ile adı geçen elebaşların menfaatlerini birleştirmiş olmaları.”³⁰¹*

³⁰¹ BCA, 030-10-128-923-19. 9-11.

İkinci bölümde ise; Karaköprü soygununun hangi tarihte yapıldığı, ne zaman başlayıp ne zaman bittiği, soygunda ne kadar para alındığı ve soygunu kimlerin gerçekleştirdiği ayrıntılı bir şekilde dile getirilmekteydi³⁰².

Hükümet tarafından Karaköprü soygununa özel bir önem verildi. Soygunun Diyarbakır'a 15 kilometre mesafede yapılmasına ve güvenlik güçlerinin zamanında haber alamamasına dikkat çekildi. Karaköprü'deki hâdise bir dizi önlemin alınmasına sebep oldu. Vilâyet Jandarma Komutanı, vali ve umumî müfettişle görüşerek olayın ayrıntılı bir şekilde değerlendirmesini yaptı.

Hudut emniyetinin sağlanması noktasında Gümrük Muhafaza Teşkilâtının daha fazla güçlendirilmesine vurgu yapıldı. Gümrük Muhafaza Teşkilâtı'nın bazı zaatları olduğu bunun da geri hatlarda bulunan hudut kıt'alarından destek alarak giderilmesine değinildi³⁰³.

Alınan askerî tedbirler arasında jandarma takviyesi de vardır. Yalnız jandarmanın muhtelif işlerde çalışmasından dolayı – özellikle adlî ve idarî – gece vazife göremeyecek şekilde yoruldukları, bunların asıl görevi olan asayişin teminine daha fazla zaman ayırmaları gerektiği üzerinde duruldu.

Seyyar taburların uygun yerlerde müfrezeler halinde gruplandırılmasına acil ihtiyaç vardır. Bu gruplar valilerin emrinde münhasıran takip işiyle meşgul olacak ve kendilerine başkaca idarî ve adlî vazifeler verilmeyecektir. Bugünkü vaziyete göre Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Siirt vilâyetlerinde bu tertibin alınması uygun olacaktır. Ancak bugün bu maksada tahsis edilebilecek kuvvet yalnız Mardin'de Sekizinci Seyyar Taburu ile Erciş'teki Onbirinci Seyyar Jandarma Taburuna inhisar etmektedir. Sason meselesi halledilmedikçe bu bölge etrafındaki Onuncu ve Yedinci Seyyar taburlardan bu şekilde istifadeye imkân görülmemektedir.

Hudut bölgelerinde alınacak bir başka önlem ise teçhizat ve vesait ihtiyacıdır. Eşkıyaların gece hududu geçmeleri ve yürüyüşlerini de gece yapmaları teçhizat noksanlığından takip edilmelerini güçleştirmiştir. Bunun için jandarma erlerinin ve hudut kıt'alarının gece yürüyüş ve hareket hususunda iyi yetiştirilmiş olmaları, irtibat ve iz

³⁰² Geniş bilgi için bkz.: BCA, 030-10-128-923-19, 11-12.

³⁰³ Geniş bilgi için bkz.: BCA, 030-10-128-923-19, 24-25.

kovalamak için yeterli derecede malzeme kullanmaları uygun görüldü. Bunun yanında her koşula uygun araç tahsisinin bir an önce yapılması üzerinde duruldu.

Kazalarda emniyet teşkilâtına değinilerek polis teşkilâtı bulunmayan merkezlerde polise ait vazifelerin jandarma tarafından görülmesinin zorunluluğuna değinildi.

Bütün eksiklikler giderilse bile bunun tek başına yetmeyeceği eşkıyanın hazırlıklarını ve hedeflerini daha ocağında iken haber almak ve gerekli tedbirlere başvurmak ilk sırada yer almalıdır. İşte burada istihbarat şebekesine gerek duyulmaktadır. Son Karaköprü hâdisesinden sonra bu boşluk kendini iyice hissettirmiştir. Dış istihbarat noktasında umumî müfettişlik merkezinde tesis edilecek teşkilâtı müsait bir emniyet bürosuna verilmelidir. Bu büro dış istihbaratı umumî müfettişin direktifi dâhilinde idare eder. Umumî müfettişliğin bütün istihbarat kudreti bu merkezde toplanmalıdır. Bunun yanında Mardin, Urfa, Diyarbekir ve Siirt vilâyetlerinde umumî müfettişlik istihbarat merkezine bağlı olmak ve vilâyetlerin dâhilî istihbaratıyla meşgul bulunmak üzere yine Mah'tan birer merkez teşkili de zaruri görülmektedir. Bu merkezler vilâyetlerin direktifleri ve ayrıca Umumî Müfettişlik istihbarat merkezinin talimatı dairesinde çalışır.

İdarî alanda alınan tedbirler ise asayişi tek elden yönetecek Birinci Umumî Müfettişlik Jandarma Komutanı adıyla bir jandarma subayına ihtiyaç vardır. Bu komutanlık, bir mülhak ve bir emir subayı ile yeter derecede yazıcı ve emir erinden ibaret bir kadro ile çalışır.

Bundan başka bugün Birinci Umumî Müfettişlik Emniyet Müşaviri sıfatıyla iş gören kurmay subayına, aynı zamanda umumî müfettişliğin kolordu nezdinde irtibat subayı vazifeleri verildi. Kolordu ile müfettişlik arasında sıkı bir temas ve irtibatın muhafazasına ve bizzat asayişi alâkadar eden hâdiseler zamanında tahlil ve taktir etmek ve bunları takip hususunda kolordu ile fikir ve karar teatisine vasıta olmak ve vukuatı zamanında kolorduya arz etmek mecburiyetini de yüklemelidir.

İdarî tedbirlerin başında, idare âmirleriyle halk arasındaki temas ve münasebet gelir. Son tetkiklerimiz bunun yetersiz olduğunu göstermiştir. Halkı hükümete yaklaştırmak ve onların dert ve ihtiyaçlarına hakiki ve isabetli bir görüşle çare bulmak bakımından idare âmirlerinin halkla daha geniş surette temasına ihtiyaç vardır.

Doğu vilâyetlerinde adlî ve idarî teşkilâtın mahallî ihtiyaca uygun bir şekilde çalışmadığı son tetkiklerde de tebarüz etmiş bulunuyor. Bu husus Adliye Vekâleti'nce evvelce anlaşılarak ihtiyaca uygun bir kanun projesinin hazırlandığı da malûmdur. Ancak bu kanun projesi kesbi kat'iyet etmeden evvel bir defa da Birinci Umumî Müfettişin mütalâası alınarak tekemmül ettirilmesi ve bunu müteakip tatbika konulmak üzere kat'iyet kesb ettirilmesi çok mühim ve âcil bir ihtiyacı karşılamış olacaktır. Kanun son halini almadan Birinci Umumî Müfettişin görüşü de alınarak yürürlüğe konulmak istenmesi umumî müfettişlerin sorumlu oldukları bölgelerde ne kadar güçlü bir yetkiye sahip olduklarının bir göstergesidir.

Karaköprü hâdisesi bölgedeki güvenlik tedbirlerinin en ince ayrıntısına kadar gözden geçirilmesine sebep oldu. Siirt, Diyarbakir, Urfa ve Mardin'de köy bekçi ve muhtarlarının hükümete sadık olmaları için bunların idarece tayininin gerektiğine vurgu yapıldı. Muhtarlar, köylerinde aynı zamanda istihbaratın emin birer vasıtasıdır. Köye yeni gelen veya uğrayan şahısların hüviyetlerini de anlayarak muzur olanları hakkında derhal merkeze malûmat vermek suretiyle adlî takibatı ve şekâvetin önlenmesini kolaylaştırırlar.

Bundan başka hudut mıntıkasındaki münasip köylerde münhasıran gece gözcülüğü yapacak ve istihbarat unsuru olarak hizmet edecek silahlı bir gece bekçi teşkilâtı vücuda getirilmelidir. Teşkilât vasıtasıyla lüzumunda birkaç köyün bekçilerini birleştirerek şakileri önlemek ve oyalamak suretiyle takip kuvvetlerinin yetişmesine zaman ve imkân vermek de lâzımdır dendi.

Eşkıyaların genelde gece hareket etmelerinden dolayı gerek gece bekçiliğine ve gerekse gece görüş cihazlarına daha fazla ihtiyaç olduğu belirtildi. Böylece asıl kuvvetler gelinceye kadar eşkıya oyalanacak ve zaman kazanılacaktı³⁰⁴.

Abidin Özmen, asayişin sağlanamamasının sebebinin bölgede emniyetin tam olarak yerleşmemesinden ileri geldiğini belirtmektedir³⁰⁵.

Yeni Yurd Gazetesi'nin (Diyarbakır) 9 Nisan 1937 Cuma günlü: "Dâhiliye Vekilimiz Millet Meclisinde Son Seyahatını Anlattı!" başlıklı yazıda:

³⁰⁴ Geniş bilgi için bkz.: BCA, 030-10-128-923-19, 25-32.

³⁰⁵ BCA, 030-10-70-461-1, 2.

“İçişleri Bakanı Millet Meclisinde yapmış olduğu son seyahatı anlatarak Karaköprü ve Gercüş’teki çete soyguncularıyla Dersim vaziyeti üzerinde durdu. Hükümetin gerek sınırda gerekse Dersim sahasında her tedbiri almakta tereddüt etmeyeceğini ve askerî takviyeyi açıkça söyledi. İçişleri Bakanı ve parti genel sekreteri Şükrü Kaya dün kamutayda beyanatta bulunarak hariçte sulhun dâhilde sukûnun Atatürk devrinin ana vasıflarından biri olduğunu söyledi. Milletın teffül-ü umumîsi altında bulunan yurt emniyet ve asayişine tecavüz edenlerin hiçbir zaman cezasız kalmayacaklarına işaretle son iki yıl içinde güney sınırımızda vukua gelmiş olan hırsızlık ve kaçakçılık hâdiselerinin ne surette imha edildiğini anlattı. Bu çetelerin sınırın dışında hazırlanarak ve teşvik görerek gönderildiklerinin delillerle sabit olduğunu ilâve etti.

İçişleri Bakanı 15 Mart 1937 Diyarbakir ile Mardin arasında Karaköprü mevkiinde ve ayrıca Gercüş civarında iki soygunculuk vakası olduğunu ve Dersim’de ıslâhat programına karşı bazı eski ağaların dış teşviklerle hükümet tedbirlerine mukavemet ettiklerini belirtti. Soygunculuk yapan çetelerin mahallî idare kuvvetlerinin tazyiki neticesinde sınırın öte tarafına geçtiklerini ve hükümetin gerekli tedbirleri aldığını belirtti. Tunceli’de yapılacak ıslahatın tacil ve Umumî Müfettişliğin tekrar yeni kuvvetlerle teçhiz Birinci Umumî Müfettişlik dâhilinde de vatandaşların huzuru ve sürprizlerden korunması için askerî vaziyetin takviye edildiğini söyledi. Şükrü Kaya sınır haricinde memleketimizin emniyeti aleyhinde vuku bulan teşebbüslerden dolayı mandater devletin [Fransa] nazarı dikkatinin celbedildiğini söyledi. Hatay davasının meydana çıkmasından itibaren sınırın öte tarafında kasdî ve sunî bir surette körüklenen Türk düşmanlığı propagandasının bu salgın teşebbüslerin menşei ve besleyicisi olduğunu” söyledikten sonra şunlara dikkat çekti:

“Biz davamızı bütün ciddiyetiyle fakat beynelmilel usullerin müsaade ve cevaz verdiği hesaplar dâhilinde ortaya koyduk Cemiyet-i Akvam meclisinde verilen netice ile bu memleket müteselli ve kanaatkâr olmuştur. Aleyhimizde gayri meşru propaganda ve haksız salgınlarla Cemiyet-i Akvam’da istihsal ettiğimiz neticeden vazgeçeceğimizi zannedenler varsa bunların en nihayet beynelmilel münasebetlerin bozulabileceğini fakat bizim hakkımızdan ve kazandığımız haklardan asla feragât etmeyeceğimizi bilmeleri faydalıdır. Bu mülâhazaları söylemekten maksadım hükümetin Hatay davasındaki açık ve meşru hareketi bizim aleyhimize taarruzlar hazır-

lanmasını asla muhik göstermeyeceğini tebarüz ettirmektedir. Hükümet namına olan bu maruzatım vaziyeti olduğu gibi söylemek, içerde aldığımız tedbirlerle hariçte takip ettiğimiz hattıhareketi açık bir surette memlekete bildirmek içindir. Memleket asayişinin emniyetle muhafaza olunacağına kanaatimiz vardır. Eğer aldığımız tedbirleri almakta bir an taahhür etmeyeceğimizden Büyük Millet Meclisi'nin haleldâr olmasını isteriz. Hiçbir kimse tarafından gaflet edilmemesini hatırlatmak istediğim bir hakikat de şudur.

Türk Milletinin kuvveti her nerede ve her kime karşı olursa olsun hakkını ve haysiyetini korumaya daima hazır ve kadirdir.”³⁰⁶

5.2.1. Bütçe

Yukarıda arzedilen muhtelif tedbirlerin alınması için gerekli görülen para ihtiyacı aşağıdaki listede gösterilmiştir.

Birinci Umumî Müfettişlik'te yapılacak yeni teşkilât ve takviye için hesap edilen tahsisat ihtiyacı:

³⁰⁶ *Yeni Yurd Gazetesi (Diyarbakır)*, 9 Nisan 1937 Cuma, Sayı: 284, Yıl: 1., Ayrıca Kaçakçılığı azaltma çabaları için bkz.: Ek: 7, BCA, 030-10-70-458-1, 1.

Lira	Harcamanın Yapılacağı Yerler
281.567	Emniyet
40.000	Gece Bekçi
100.000	(5) Kaza
100.000	Mah ücret, Ajan tahsisi
232.580	Jandarma
594.690	Gümrük
100.000	HD.
190.000	Telsiz
1.638.837	937 bütçesine ek: 2
566.660	Gümrük
111.250	Jandarma
80.000	HD.
190.000	Telsiz
947.910	937 tesis
1.638.837	?
947.910	?
690.827	938 bütçesine devredecek (daimi masraf) ³⁰⁷ .

³⁰⁷ BCA, 030-10-128-923-19, 34.

6. UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE KÜRT MESELESİ

Kürt meselesinin veya başka bir tabirle Türkiye’de Kürtçülüğün ortaya çıkmasının Şark meselesi ile yakından ilgisi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti’ne hâkim olmak için devlet içindeki unsurlardan yararlanmak isteyen Avrupalı emperyalist devletler Kürtlerden de istifade etmek istediler.

Osmanlı Devleti yakın çağlara bunalımlar içinde girmişti. Kürtler, bu bunalımlar sırasında Avrupa tarafından “keşfedildi” ve Kürtçülük, bu bunalımlı yıllarda uç verdi. Avrupa Osmanlıyı yıkmak için çeşitli yollara başvurdu. Osmanlı ülkesinde din bakımından, dil bakımından Türklerden farklı unsurlar birer birer “keşfediliyor”du. Bu farklı unsurları, Osmanlı Devleti’nin asıl kurucu unsuru olan Türklerden ayırmak için ellerinden geleni yapmışlardı³⁰⁸.

Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılması sırasında imparatorluğu meydana getiren türlü halklar ulusal bağımsızlıkları için çabalar gösterdi. Bunu elde ederlerken, bu tür herhangi bir hareket göstermeyen, esasen uluslaşma sürecine de girmiş bulunmayan ve Doğu Anadolu’daki başlıca etnik gruplardan birini teşkil eden Kürt halkı, Millî Mücadele yıllarında emperyalist tahriklerle, yeni Türkiye’nin karşısına önce bir bölücü sorun olarak çıktı³⁰⁹.

Bilal N. Şimşir bölücülük anlamında Kürtçülüğün Avrupa’dan kaynaklandığını, Kürtçülüğün öncülerinin Avrupa’dan ve Amerika’dan kalkıp ülkemize gelen misyonerler, seyyahlar ve konsoloslar vasıtasıyla yayıldığına vurgu yapar³¹⁰.

Kürt meselesi hakkında Osmanlı döneminden başlayıp Cumhuriyetle devam eden bir rapor yazma geleneği bulunmaktadır. Konuyla ilgili cumhurbaşkanları, başbakanlar, genelkurmay başkanları, generaller, umumî müfettişler, valiler, büyükelçi-

³⁰⁸ Bilâl N. Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, 13.

³⁰⁹ Özer Ozankaya, “Doğu Anadolu Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIV, Sayı: 3, Ankara, 1969, 73. s. 73-116.

³¹⁰ Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, 19.

ler, akademisyenler dâhil olmak üzere birçok kişi ve kurum, çok sayıda rapor hazırlamıştır³¹¹.

Özellikle Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde cereyan eden hâdiselerde Kürt meselesinin ya doğrudan ya da dolaylı olarak ilgisi bulunmaktadır. Güney bölgelerindeki karışıklıklarda Fransızların gerek Suriye ve gerekse bölgedeki aşiretler vasıtasıyla bölgede kendi hâkimiyetini kurmaya çalışmaları Kürtler üzerinde de etkili oldu. Birinci Umumî Müfettiş 29.04.1929 tarihinde güney bölgelerinde teftiş seyahatine çıkarak bölge hakkında şu tespitlerde bulundu:

“Fransız generalinin güney sınırımız boyundaki son seyahatlerine ve bu seyahatleri esnasında muhtelif mevkilerde dermeyeran eylediği sözlere doğrudan bir karşılık olmak ve generalin bu seyahatinden sonra Arappınar, Resülayn, Derbesiyye, Amude ve Nusaybin mıntıkalarında şahınzadeler, Yado, Haço vesaire gibi şakiler marifetiyle germiyet [ateşli, sıcaklık, hızlı çalışma] kesbeden [çalışmak] çete ve milis teşkilâtı ile muhtelif mahallerden hudutlarımıza karşı sık sık vuku bulan tecavüzlere ve iltizamkâr propagandalara fiilî ve âmelî bir cevap vermekle beraber tecavüzlerin tevalisi [birbiri ardına devam eden] halinde ittihazı lâzım gelen şiddetli mukabele tedbirlerini mahallerinde tanzim etmek üzere Birinci Umumî Müfettişlik tarafından güney sınırına bir seyahat yapıldı. Bu seyahatte sınır üzerinde bulunan köylülerle aşiretlerin Cumhuriyet hükûmetine olan yüksek bağlılıkları ve hürmetleri yanında bunları fesatçılığa sevk etmek için uğraşan Fransızları ve Hoybon Cemiyeti³¹²ni ciddi bir surette düşündürecek mahiyette oldu-

³¹¹ Yayman, a.g.e., 30.

³¹² Hoybun Cemiyeti'nin kuruluşuyla ilgili ilk toplantı 1927 Şubat'ında İngilizlerin Revandiz Kaymakamlığına getirdikleri Seyyit Taha'nın evinde yapılmıştır. İngiltere'nin Irak olağanüstü komiser yardımcısı Edmons'un organize ettiği bu toplantıda Türkiye'de çıkarılacak bir isyanla ilgili olarak şu kararlar alınmıştır: a) İngilizler, Kürtlere para ve ihtiyaç halinde silah yardımı yapacaklardır. b) Nasturîler, Kürt kıyafetleri giyerek isyana katılacaklardır. c) Hazırlıklar tamamlandıktan sonra harekete geçilecektir. d) İsyân Şemdinli Yüksekova'dan başlayacak ve hedef Van'ın ele geçirilmesi olacaktır. Bkz.: Yusuf Sarımay, Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV, Sayı: 40, Mart 1998, s? <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergiler&IcerikNo=464> Erişim Tarihi: 09.03.2012. 1927'de Lübnan'ın Bihamdun kasabasında toplanan Kürt örgütlerinin genel kongresinde Hoybun (bağımsızlık) Cemiyeti kuruldu. 1928 yılı Hoybun Cemiyeti ile Genel Müfettişlik arasında karşılıklı bir bildiri savaşına sahne oldu. Hükümet genel bir af ilanı ile savaşan Kürtleri silahlarını bırakmaya

ğudur. Bu ahalinin bir kısmına vaktiyle hükümet tarafından verilmiş olan silahların muayenelerinin yapıldığı ve cephane vaz'iyetlerinin tetkik edildiği ve bu silahların sırf güneyden vuku bulacak tecavüzata karşı istimâl edilip bilâsebep hükümetin muvafakatı olmaksızın kat'iyen güneye tecavüz etmemelerinin kendilerine ihtar edildiği ve Urfa vilâyetinin Harran mıntıkasında bulunan aşiretlerden uygun görülen şahıslar ile hîn-i hâcette [Gerektiği zaman] verilecek emir üzerine güneye şiddetli akınlar yaptırılması için gerekli olan hazırlıklara iptidar edilmek üzere Urfa ve Mardin valilerine talimat verildiği ve bütün sınır mıntıkasında feyz-ü bereketin pek şayan-ı şükran bir halde olduğu mezkûr müfettişliğin cümle-i iş'arından bulunduğunu arz eylerim efendim³¹³.

Yunus Nadi'nin *Cumhuriyet Gazetesi*'nde 3 Mayıs 1929 tarihli sayısında çıkan yazısında şunlara yer verildi: *"Fransızların bölgedeki tahrikleri artınca bütün dikkatler bu bölgeye çevrildi. Yıllarca Fransız idaresi Nusaybin ile Cizre arasındaki çölde çizilecek sınır hattı için akla hayale gelmeyecek zorluklar çıkardı. Bir karış daha fazla Türk toprağını tahattı etmek için bin dereden su getiren Fransızların Nuh deyip Peygamber demeyen inatları karşısında çok kere insana Eyyüp sabrı kifayet etmez.*

Güney sınırimızda bir kilometre aşağı iki kilometre yukarı arazi nizamı çıkarmak için Fransızların bizim bu havalimizde bir nevi yeni Makedonya yaratmak isteyen emperyalist maksatlar takip ettiklerine hükmetmek zarureti karşısında insanın bihakkın ne kadar hayret ve hiddet edebileceğini izah ictiza etmez. Eğer Fransız Hariciyesi, Fransız Erkân-ı Harbiyesi, hülâsa merkezî Fransız hükümeti bu işlerden doğrudan doğruya alâkadar ve bu kadar musır ise o zaman ikide bir iki taraftan da yadedilegelen an'anevî Türk-Fransız dostluğunun bir efsaneden ibaret olduğuna hükmetmek bittabi gayet zarurî olur.

Mesele yalnız sınırın hâlâ çizilmeyen parçasından ibaret değildir. Suriye'deki Fransız idaresi sınırın çizilen aksamında dahi bizi bihuzur eden bin münasebetsiz

çağırırken, Hoybun Cemiyeti de silahlı Kürtleri bu affa kanmamaya davet ediyordu. Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz.: Emin Karaca, *Ağrı Eteklerinde İsyan (Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi)*, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2003, 19-20.

³¹³ BCA, 030-10-262-768-16, 1.

hareketi mubah bilmekte ve öyle de yapmaktadır. Güney sınırımıza gidip gelen akl-ı selim sahibi arkadaşların hiddet ve nefretten ağızlarını bıçak açmıyor. Oralarda hudumuzun alt tarafındaki Fransız askerî erkânının belli başlı işleri güçleri eşkiyaya yataklık etmek ve hatta sanki büyük bir marifet imiş gibi onları otomobillerine alarak nümayişkârane gezintiler yapmaktır. Bu zavahirin yegâne mânâsı ancak Türklerin taciz ve iz'açları olabilir. Suriye'deki Fransızlar bunda kusur etmemek için hiçbir dakika kaybetmiyorlar ve hiçbir fırsat fevteylemiyorlar [kaçırmıyorlar].

Yüz Elliliklerin birçoğuna Suriye'de cayı kabul gösterilmiş olduktan başka sınır boyuna Türkiye'den kaçan kimseler oturtuluyor. Ermenilere gelince, onları sınırın hemen öbür tarafına iskân etmek Suriye'deki Fransız idaresinin belli başlı bir siyasetini teşkil etmiş bulunmaktadır. Suriye'den Türkiye'ye kaçakçılık oradaki Fransız idaresinin yalnız teşvikine değil, tertip ve muzaharetine dahi mazhar bir sistem olmuştur denilebilir. Hele eşkiya... Onlar sanki Fransız generallerinin öz kardeşleridir. Bizde vukuat yapıp firar eden her şakî Fransız kumandanının çadırında ve otomobilinde bir ihtiram mevkii bulacağından emindir. Şekâvetin kahramanlık gibi tebci edildiğine Suriye'deki Fransız idaresinde ve hiç saklanmayıp bilakis ve sanki bililtizam açıktan ilân olunan bir misal halinde şahit oluyoruz.

Biz kemâl-î hayretle müşahede ve kaydedegeldiğimiz bütün bu tahrikât karşısında henüz hiçbir şey yapmış değiliz. Öyle tahmin ederiz ki hükümetimiz bile şimdiye kadar resmî lisanın icap ettirdiği nezaketler dairesinde şikâyetlerle iktifa etmiş bulunacaktır. Galiba mahut an'anevî Fransız dostluğu ağır başlı Türkiye'yi hafif-meşrep Fransız müstemlekecilerinin misalini taklit ve takip etmekten menediyor. Bir de bizim mukabelemizin çok müessir olması ihtimali yok değildir. İşte Fransız dostlarımızın güney sınırımızda oynamaya çalıştıkları can sıkıcı rollerden bazıları bunlar. Fransız ve Türk efkâr-ı umumîyelerinin şimdilik bu kadarını olsun bilmeleri lazımdır."³¹⁴

Fransızların sınırlarımıza tecavüzleri sık sık devam etti. Fransız tayyarelerinin sınırlarımızı tecavüz ettikleri hakkında Başbakanlığa gönderilen yazıda ise şunlara yer verildi:

³¹⁴ Cumhuriyet, 3 Mayıs 1929 Cuma, Yıl: 5, No: 1791, 1.

“1) Suriye sınırında uçuş yapan Fransız tayyarelerinin, müteaddit defalar hava sınırlarımızı tecavüz ettiklerinden bahseden ve Genelkurmay Başkanlığı’na da sunulan Gaziantep vilâyetinin 20.03.1939 günlü kapalı teli örneği ilişik olarak sunuldu. Yüksek bilgilerine saygılarımla arz ederim.

2) Yüksek Başvekâlete, Riyaseticumhur Umumî Kâtipliği, Hariciye, Gümrük İnhisarlar Vekâletlerine ve Millî Emniyet Hizmeti reisliğine yazılmıştır.”

Dâhiliye Vekili
Fayık Öztürk³¹⁵.

Gaziantep Valiliği’nin 20.03.1939 gün ve 1/291 sayılı şifresi örneğinde de şunlara yer verildi:

“1) Fransız tayyarelerinin hudutlarımızı geçtikleri hakkında.

2) 19.03.1939 günü saat 09:30’da Fransızların üç tayyaresi, Parsa Dağı istikametinden gelerek Karnebi hizasında hududu tecavüzle Karnebi üzerinde uçuş yaparak Suriye istikametine geçmişlerdir.

3) Saat 12:35’te keza üç tayyare Karnebi hizasından hududu geçerek Karnebi üzerinde, 400 metre yüksekliğinde tur yaparken makinesi tüfeklerimiz tarafından ateş açılması üzerine Suriye istikametine gitmişlerdir. Beş dakika sonra tek bir tayyare dönerek Karnebi üzerinde uçuş ve Karnebi’nin 200 metre şimaline geçtikten sonra hudutlerimiz tarafından ağır makineli ile bu tayyareye de ateş açıldı.

4) Saat 13:10’da Karnebi üzerinde dolaşan aynı tayyare Eğrikanne Karakolu üzerinde sınırı geçerek birkaç tur yapmış ve mevzide bulunan ağır makinemiz tarafından ateş açılması üzerine Mihrap Dağı, Zadelî ve Kersentaş karakollarımızı takiben Suriye istikametine geçmiştir.

³¹⁵ BCA, 030-10-31-332-2, 1.

5) 19.03.1939 günü Kürtdağının Dersivan ve diğer muntakalarından Fransız tayyarelerinin üçer ve dördere ayrılarak sınır üzerinde ve Kürtdağı bölgesinin muhtelif yerlerinde gerek Azadî Cemiyetinin takibâtı sırasında, gerekse Şeyh Said isyanından sonra Irak, İran ve Suriye'ye kaçan bazı Kürt liderler Türkiye'ye karşı faaliyetlerini devam ettirmek amacıyla yeni bir örgüt kurma çalışmalarına başlamışlardır³¹⁶.

6.1. Hoybun Cemiyetinin Faaliyetleri ve Ağrı İsyanları

Daha önce de değindiğimiz gibi bölgede faaliyetlerini yoğunlaştıran Fransa buradaki çetelere her türlü desteği sağladı. Özellikle Irak ve Suriye'ye mandater devlet statüsü ile yerleşen İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki çıkarlarını devam ettirmek istemeleri bunda etkili oldu. Bu devletlerin sağladıkları yardım ve hoşgörü ile başlayan faaliyetler 1927 yılında Kürtçe "benlik" mânâsına gelen "Hoybon", Ermenice "Ermeni yurdu" anlamına gelen "Haypun" kelimesinin birleştirilmesiyle ortaya çıkan bir isim olan Hoybun Cemiyeti'nin kurulması ile sonuçlandı. Bu yeni organizasyonun en önemli özelliği ve öncekilerden farklı yönü Türkiye'ye karşı isyana mütemayil veya mütareke döneminde İngilizlerle işbirliğine giren Kürt liderleriyle Ermeni Taşnak liderleri arasındaki işbirliğine dayanmasıdır³¹⁷.

Hoybun Cemiyeti kuruluşu, faaliyetleri ve planlanan eylemler açısından Türkiye'ye karşı tam bir şer cephesidir. Hoybun, bölgede bir "Büyük Ermenistan"ın gerçekleşmesi amacıyla Suriye, Irak, İran ve Türkiye'deki Kürt adı verilen unsurların piyon olarak kullanılması yanında Ermenistan emelleri uğruna gene bölge halkından Yezidî, Nasturî, Süryanî ve hatta Çerkez grupların Türkiye karşıtı cephede yer almalarını sağladı. Türkiye'nin "Musul Meselesi" dolayısıyla İngiltere, "Hatay Meselesi" dolayısıyla Fransa ile devam eden anlaşmazlıklar, bu iki devletin Hoybun'un kuruluşunda, gelişmesinde ve eylemlerinde tam destek vermelerine sebep oldu. Hoybun İngilizlerin hâkim olduğu Irak'ta şekillenmiş, Fransa'nın hâkim olduğu Beyrut'ta ise

³¹⁶ BCA, 030-10-31-332-2, 2-3.

³¹⁷ Sarımay, a.g.e., s. ?

kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Ancak Mehrdad R. İzady, modern anlamda ilk politik parti olarak nitelendirdiği Hoybun Cemiyeti'nin kuruluşunun 1918 yılında Paris'te gerçekleştirildiğini daha sonra idarî merkezin Fransa işgalindeki Suriye'ye taşındığını ileri sürmektedir³¹⁸.

Bölgede faaliyetlerini yürüten Hoybun partisinin başkanı Jaladat Bedirhan oldu. Bu parti aynı zamanda 1924 ve 1925'teki felâketlerden sonra, yalnızca uygun bir biçimde algılanan, planlanan ve organize edilen bir askerî yapı ile başarıya ulaşabileceklerini düşünüyorlardı. Bu, aşiret liderlerinin öncülük ettiği ayaklanmalardan farklı bir biçimde, eğitilmiş, aşiretlere dayanmayan savaşçı bir güç kurulması anlamına geliyordu³¹⁹. Bazı Kürtler, özellikle de Suriye'deki konumlarının tehlikeye girmesinden korkanlar, Hoybun'u küçük görüyor ya da ona düşmanca davranıyorlardı. İngiltere ve Fransa'ya Hoybun'un Irak ve Suriye sınırları içinde yaşayan Kürtleri kanunlara uymaya teşvik edeceğine ilişkin güvenceler verilmişti. Buna rağmen Fransa, Ankara'dan gelen güçlü protestoların ardından Hoybun'un Halep'teki faaliyetlerini 1928 yazında yasakladı³²⁰.

Bundan dolayı faaliyetleri oldukça azalan Hoybun Cemiyeti'nin; Hatay meselesinin gündeme gelişine paralel olarak Fransa'nın mandaterliğindeki Suriye'de yeniden bir canlanma içine girdiği görülmektedir. Nitekim İçişleri Bakanı'nın Başbakanlığa gönderdiği 12.10.1935 tarihli yazıda: *"Hoybun Cemiyeti'nin Suriye'de yaşayan Kürtlere yardım maskesi altında çalışan fakat gerçekte Hoybun'a yardım toplayan "Kürt Fukara Perver Cemiyeti" adında bir dernek kurduğu, bu derneğin topladığı hububat ve paraları Hoybun'un siyasi amaçları için harcadığı belirtilmektedir. Cemiyetin en büyük destekçisinin de kendisini Suriye'de Şeyh Said'in halifesi ilân eden Şeyh Ahmed'dir. Türkiye'ye vaktiyle saldırılarda bulunan çetelere maddî yardım yapan Hoybun'un faal üyesi olan bu kişinin eline fırsat geçerse Şeyh Said'den daha tehlikeli olabileceği"* vurgulanmaktadır³²¹.

³¹⁸ Abdulhalûk M. Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık (İlgi Yayınevi), İstanbul, 2010, 474.

³¹⁹ David McDOWALL, *Modern Kürt Tarihi*, (Çev.: Neşenur Domaniç, Haz.: Selma Koçak), Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004, 281.

³²⁰ McDOWALL, a.g.e., 282.

³²¹ Sarıay, a.g.e., s. ?

Hoybun Cemiyeti'nin organize etmeye çalıştığı en önemli isyan Ağrı bölgesinde çıkan ve onu destekleme şeklinde diğer bölgelerde görülen birtakım olaylardır. Büyük Ağrı ve özellikle Küçük Ağrı bölgesi İran sınırına oldukça yakındı. Türkiye tarafı gayet engebeli, İran tarafı ise Küçük Ağrı yönünde nisbeten daha az engebelidir. Bu özelliği Türkiye yönünden, bölgedeki bir askerî harekâtı oldukça güçleştirmektedir. Te'dip ve tenkil sırasında çoğu defa Küçük Ağrı üzerinden âsiler, eşkıya grupları İran'a geçmek imkânı bulabilmektedirler. Şeyh Said İsyanı sonrasında bu bölge, dört yıl kadar devam edecek, asayişsizlik ve çapulculuk olaylarına sahne oldu³²². Ağrı ve çevresinde meydana gelen olaylar İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından raporlara şu şekilde yansıtıldı:

1- Ağrı firarîleriyle İran kıt'atı arasında Akgöl civarında vuku bulan müsademeler hakkında Bayazıt vilâyetinden alınan 26.05.1931 tarih ve 233 numaralı şifrenin bir sureti leffen arz ve takdim kılındı.

2- Başbakanlık, Dışişleri ve İçişleri Bakanlıklarıyla, Birinci Umumî Müfettişliğe arz edilen Bayazıt vilâyetinin 26.05.1931 ve 233 nolu şifre sureti aşağıdaki gibidir:

"1- İranlılarla şakîler arasında Akgöl civarında ve 19.05.1931 tarihinde yapılan müsademenin gecesi şakîlerin İran askerine, mukabil bir gece baskını yaptığı ve İranlılardan 150 kişi telefât vukubulduğu

2- Ölenler arasında Halhal köylü Kuluhan'ın oğlu ile Emir Tümen'in amcası oğlunun bulundukları ve istihbaratın tamik edildiği Karaköse Kaymakamlığının istihbaratına atfen maruzdur.

*Vali Mihtar*³²³

İranlıların, Ağrı âsileri te'dip harekâtına ait Birinci Umumî Müfettişlikten alınan malumat ise şöyledir:

"1- İran'ın Kardar aşireti reisi Ömerhan'ın 100 ve Setili'nin 950 atlı ile İranla müştereken Ağrı üzerine gitmişlerse de Ömerha'nın 7 maktûl ve 2 mecruh vererek avdet eylediği Hoşaplı Matisuyi Şino oğullarından

³²² Çay, a.g.e., 477.

³²³ BCA, 030-10-112-755-8, 1-2.

şaki Salit'in bu maktûller meyanında bulunduğu ve cenazesinin akrabalarından Faris tarafından Yekmala götürüldüğü, adamlarından 2 mecruh veren Setilinin henüz avdet etmediğı ve Milanlı Osman Bey'in oğlu ve kardeşinin perişan bir vaziyette Ömerhan'ın nezdinde bulunduğu ve Seyit Tahir'in İran hükümeti tarafından Tahran'da kalebent edildiğı,

2- *2 top ile takviye edilen 600 mevcutlu bir piyade taburu 7.8.1931'de Navur dağının İran cihetlerindeki yamaçlarında bulunan ve mevcutları 50 kişiden ibaret olan Faris ve Ferzende'nin kuvvetlerine karşı yaptıkları taarruzda muvaffak olamamışlardır. Akşama doğru talandan dönen Şeyh Zahir'in İran kuvvetlerine müessir olması üzerine İran kuvvetleri Navur dağı şarkındaki Zekeriya dağına çekilmişlerdir.*

3- *Navur mıntıkasındaki eşkıyanın 10.8.1931'de Sarıçimen dağının İran kısmına geldiklerini Sarısu'daki bölüm K. bildirmiştir.*

4- *Akgöl'deki eşkıya hakkında malumat almak üzere gönderilen muhbir henüz avdet etmemiştir.*

5- *Kâzımhan birkaç güne kadar bir hareket yapılacağını bildirmiştir.*

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından Başbakanlığa Dışişleri Bakanlığına ve Cumhurbaşkanlığı Kâtipliğine gönderilen yazıda İranlılarla eşkıya güruhunun barıştıkları ve eşkıyaların Yekmal ve Makû'ya yerleştirildiğine dair Birinci Umumî Müfettişlikten alınan 01.10.1931 tarihli şifreye değinilerek şu bilgilere yer verildi:³²⁴

"1- İranlılarla şakîlerin barıştıklarına ve şakîlerin Makû ile Yekmal civarında iskân edilmekte olduğuna ve saireye dair olup Birinci Umumî Müfettişlikten alınan 01.10.31 tarihli şifre sureti ilişik olarak arz ve takdim kılınmıştır efendim.

³²⁴ BCA, 030-10-112-755-9.

Dâhiliye Vekili
*Şükrü Kaya.*³²⁵

Birinci Umumî Müfettişliğin 01.10.1931 tarih ve 2247/2466 numaralı şifre suretinde Dâhiliye Vekâleti'ne diye başlayan yazıda ise:

- “1- İranlılarla şakîlerin barıştıkları Makû ile Yekmal civarında tahrip edilen köylerin İranlılar tarafından inşa edilerek eşkıyanın iskân edilmekte ve silahları alınmayarak kendilerine itimat gösterilmekte olduğu,*
- 2- Bu barışmadan sonra İranlıların tahrikiyle çeteler teşkil edilip muhtelif mevkilerde tecavüzle köylerimizden talan yaptıkları,*
- 3-Ömerhan'ın Türkiye'den firar eden şakileri başına topladığı ve Türkiye aleyhine şekâvete teşviki haber alındığı,*
- 4- Ömer Ağa'nın eniştesi Nobrin köyünden Mehmet Ali'nin merhumle halen münasebette bulunduğu Van vilâyetinin iş'arından anlaşılmış Ömer Ağa'nın eniştesinin tarassut altında bulundurulması vilâyete yazılmıştır.*
- 5- Üçüncü madde muhteviyatı hakkında seyahat esnasında da haberler alınmış ve keyfiyetin tahkikiyle delil elde edilmesine çalışılması vilâyete tebliğ edilmiştir efendim.*

Birinci Umumî Müfettiş
*İbrahim Tali*³²⁶

Ağrı isyanlarının bastırılmasının ardından devlet, bölgede bazı ıslahat hareketlerine mecbur kaldı. Bu ıslahat hareketleri bölgede kanun ve nizamın kurulması, aşiretler arasındaki şekâvet, yağmacılık olaylarının bitirilmesi, aşiretler üzerinde etkili olan seyyid, ağa, şeyh, reis vb. gibi eski feodal kalıntıların otoritelerinin son bulması, devlet otoritesinin bölgede hâkim kılınması, bölgede sosyal, ekonomik ve kül-

³²⁵ BCA, 030-10-112-761-3, 1.

³²⁶ BCA, 030-10-112-761-3, 2.

türel kalkınmanın başlatılması amacına matuftu. Bunun sonucu olarak 14 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen “İskân Kanunu”, 21 Haziran 1934’te yürürlüğe girdi³²⁷.

Doğu Anadolu’da yapılan tetkiklerin sonunda Tunceli Kanunları adı verilen bir dizi tedbir de devletçe uygulamaya konuldu. 25 Aralık 1935 tarihinde 2884 sayılı Tunceli Vilâyetinin İdaresi Hakkındaki Kanun, TBMM’de kabul edilerek 2 Ocak 1936’da yürürlüğe girmesi sağlandı. 6 Ocak 1930 tarihinde İçişleri Bakanlığı’na Tunceli, Bingöl ve Elazığ’ı kapsayacak şekilde “Dördüncü Umumî Müfettişlik” kurulmasıyla ilgili teklif, hükümet tarafından kabul edilip bir kararname olarak yayımlandı (16 Ocak 1936)³²⁸.

Burada Ağrı ayaklanmaları üzerinde durmak gerekir. Ağrı ayaklanmaları, Ağrı Dağı yöresinde 1926 ve 1930 yıllarında baş gösteren iki önemli ayaklanmadır. Bazı aşiretler (Soğanlı, Kızılbaşoğlu, Cilkanlı, Bilhanlı, Cinganlı) birleşerek 14 Mayıs 1926’da yönetime karşı ayaklandılar. İran’daki aşiretlerden de destek gören bu ayaklanma geniş bir alana yayıldı. Ancak ordu birlikleri gönderilerek ayaklanma bastırıldı. Ayaklanmacıların büyük bölümü İran’a kaçtı. Ağrı’daki ikinci ayaklanma, İran’a sığınmış aşiretlerden Kör Hüseyinoğulları ile Yusuf Abdal’ın burada donattıkları 110 atlıyla Haydaranlı yöresine sokulmasıyla başladı. Jandarmanın müdahalesiyle isyancılar İran’a kaçtı. 22 Mayıs 1932’de Ağrı ayaklanmasına katılanlardan Adana Ağır Ceza Mahkemesi’nde yargılanan 34 kişi ölüm cezasına çarptırıldı. Aynı yıl İran ile yapılan bir sınır düzeltme antlaşmasıyla, Türk toprakları dışında kalan küçük Ağrı Dağı’nı kapsayan ve ayaklanmacıların barınağı olan topraklar Türkiye’ye verildi³²⁹.

Konuyla ilgili olarak Abidin Özmen, İçişleri Bakanlığı’ndaki toplantıda bölgede meydana gelen Kürt ayaklanmalarından yakındı:

“Bölgeyi bugün Kürtlük propagandası, yarın Kürtlük bağımsızlık cereyanı kaplasa, bugünkü adli prensiplerin memleketi kurtaracağına kanaat göremiyorum. Meğerki bölgedeki amme hukuku müdafii olacak arkadaşlar ulusal duyguyu her şeyin üstünde tutmaya azmetmiş şa-

³²⁷ Çay, a.g.e., 488.

³²⁸ Çay, a.g.e., 488.

³²⁹ <http://www.nuveforum.net/307-siyasi-hareketler/172338-agri-ayaklanmalari/>
06.10.2011

Erişim Tarihi:

hıslar olmalı.” Özmen’in raporunda; bölgede Kürtçülük yapanların dış bağlantıları da şöyle sıralanıyordu:

“1935 yılında Erivan’da gerçekleşen bir Kürdoloji Kongresi’nde Kürt bölgelerinde Türk tesirini kırmak için, Kürtlerin tarihini yazıp, haritasını çıkartıp, Kürtçe lehçeleri birleştirerek tek Kürt dilini yaratmak üzerinde durulmuştur. Yine Erivan’da kurulan Marksist ve Leninist Enstitüler de Kürtçülük propagandası yapmaktadırlar. Suriye’de Kürtlük için çalışan Bedirhanoğullarının girişimiyle Fransız akademisyenler tarafından bir Kürtçe alfabe hazırlandığı tespit edilmiştir. ABD Boston’da çıkan Ermenice Baykar Dergisi’nde, Rusya’nın Kürt halkına yardım için çalıştığı ve Ermenilerle işbirliği yapıldığı belirtilmektedir. Suriye’de Hoybun, Kürt Teavün, Kürt Fukaraperver, Kürt Dilini Tamim gibi çok sayıda oluşum Kürtlük bilincinin yerleşmesi için durmadan çalışmaktadırlar. Kürtler ve Ermeniler, Süryani, Yezidî ve Asûrileri de kullanarak büyük Ermenistan ve Kürdistan³³⁰ Birliği için çalışmaktadırlar.”³³¹

6.2. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Meydana Gelen Diğer Olaylar

Bölgede meydana gelen ayaklanmalarla ilgili olarak Bayar, 1936 Aralık tarihli “*Şark Raporu*” adı altında 70 sayfadan oluşan bir rapor hazırladı. Bayar’ın bölgede incelemelerde bulunduktan sonra hazırladığı raporda özetle; Şeyh Said ve Ağrı isyanlarından sonra bölgede yaşayan Kürtlere karşı ayrımcı politikalar izlenmemesi gerektiği ifade edildi. Toprak reformunun önemi üzerinde duruldu³³². Bu konuda

³³⁰ Bu terim hakkında Özer Ozankaya şunlara yer vermektedir: “Osmanlı tarihinde Kürt beyleri, Kürdistan terimleri, geçmekte, fakat Kürdistan terimi sınırları belli bir bölgeyi anlatmamaktadır. Örneğin Rum Beylerbeyliği, Dulkadir Beylerbeyliği olduğu halde bir Kürdistan beylerbeyliği yoktur.” Geniş bilgi için bkz.: Ozankaya, a.g.m., 77-78.

³³¹ Belma Akçura, *Devletin Kürt Filmi (1925 – 2009 Raporları)*, New Age Yayınları, İstanbul, 2009, 92-93.

³³² Akçura, a.g.e., 96.

Niğde milletvekili Cavid Ural toprak reformunu siyasal, sosyal ve ekonomi açısından incelemiş ve reformun faydalarına değinmiştir³³³.

Toprak reformu denilince, en az üç ayrı ve önemli işlemin anlaşılması gerekir. Bu işlemler:

- 1- Tarım topraklarının parçalanmasını önleme;
- 2- Dağınık tarım topraklarının birleştirilmesi;
- 3- Topraksız çiftçiyi topraklandırma (Toprak dağıtımı) dır³³⁴.

Toprak reformu konusunda Celal Bayar, raporunda şunları da dile getirdi: *“Toprak dağıtımı köylüyü hükümete bağlayacak unsurdur. Yalnız toprak dağıtımı değil, yanında kredi vasıtalarını, istihsal imkânlarını da beraberinde vermelidir”*³³⁵. Ömer Lütfi Barkan köylüye toprak dağıtımı hususunda şunları dile getirdi: *“Halkının pek büyük bir çoğunluğu (faal nüfusunun % 82’si) ziraatle meşgul olan, millî geliri- nin % 70’iyle ihracatının % 93’ünü ziraî mahsullerden elde eden Türkiye, ekonomi bakımından tamamıyla ziraate bağlı bir memlekettir. Bu sebeple, Türkiye’de iktisadî bakımdan köylünün kalkınmasına dayanmayan veyahut netice olarak oraya varma- yan herhangi bir hareket her türlü esastan mahrumdur”*³³⁶.

Şark Raporu’nun önsözü çok çarpıcı bir paragrafla başlıyor: *“Doğu illeri bi- zim rejimimize gelinceye kadar kat’î bir tarzda hâkimiyetimiz altına girmemiştir. Geçmiş hükümetler, halk üzerindeki hâkimiyetlerini ağalar ve şeyhler vasıtasıyla yü- rütmek istemişlerdir. Ağalar ve şeyhlerin soyduklarının bir kısmını hükümet erkânına vermeleri suretiyle müsterek idare-i maslahat devri yaşanmıştır. Doğuda bugün için dahi tamamen yerleştiğimiz iddia olunamaz.”*³³⁷

Bayar, 14 Eylül 1936 senesinde Fuad Ağralı ve İran Büyükelçisi Halil Fehmi ile evvela Zonguldak’a giderek orada incelemeler yapmışlar, daha sonra maliye vekili ile beraber şarkta çok geniş bir tetkikte bulunmuşlardır. Mühassısların da kendi-

³³³ *Ulus*, 17 Senteşrin 1935 Pazar, Yıl: 16, No: 5141, 6.

³³⁴ İlhan Öztrak, “Toprak Reformu ve Hukuk Politikası”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakül- tesi Dergisi*, XXII, Sayı: 1, Ankara, 1967, 71. s. 67-96.

³³⁵ Celal Bayar, *Şark Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, 24.

³³⁶ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)*, (Haz.: Abidin Nesimi-Mustafa Şahin-Abdullah Özkan), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980. 449-450.

³³⁷ Bayar, *a.g.e.*, 25.

sine refakat ettikleri bu seyahatte o zaman rahatsız bulunan ziraat vekiline de vekâlet ettiği için ekonomiyle yakın alâkası bulunan ziraat konularını da genel olarak inceledi. Bu seyahatte ziyaret edilen yerler: Zonguldak, Sinop, Samsun, Ordu, Trabzon, Rize, Artvin, Ardahan, Kars, Çıldır, Iğdır, Beyazıt, Erzurum, Van, Muş, Siirt, Diyarbakır, Malatya, Mersin ve Konya'dır³³⁸.

Doğu illerinde hâkimiyet ve idare bakımından göze çarpan açık bir hakikat vardır: “Şeyh Said ve Ağrı İsyancıları’ndan sonra Türklük ve Kürtlük ihtirası karşılıklı şahlanmıştır. İsyan edenleri cezalandırmak için şiddetin manası anlaşılır ve yerindedir. İsyandan sonra, fark gözetmeksizin idare etmek de, bundan ayrı ve mutedil bir sistemdir.”³³⁹

Bayar’ın raporunun önemli bir bölümü şikâyet üzerinedir. Cumhuriyet rejiminin bu bölgede yeterince anlaşılamadığından, devlet görevlilerinin atalet içinde olduklarından yakınıyor; bölgedeki memurların ve bürokrasinin, bölge ekonomik olarak geliştiğinde diğer işlerin kolaylaşacağını, ama memurların bunu takdir etmedikleri gibi, millî iktisat siyasetinin gerekliliğini de anlamadıklarını söylüyor.

Bayar ayrıca: “Bölge halkını hükümete bağlayabilmenin bir diğer yolu olarak da, o muhitteki nüfuz sahibi zorba takımı ve derebeylerinin aileleriyle birlikte iç vatanı nakledilmesi gerekir.” Yani halkı toprak sahibi kılmak, onları devlete ve anavatanı bağlayacaktır. Bunun için de bölge halkına üretim imkânlarını artırmaları için kredi, yetiştirdikleri ürünlerin satışını sağlamaları için de sistem kurulursa ağaların yerini devlet alır. Böylece devletle bölge halkının kaynaşması da sağlanmış olur³⁴⁰.

Bölgede çıkan isyanlardan biri de Dersim İsyanı’dır. *Siirt Gazetesi’nin* (Yurd), 14 Ağustos 1937 Cumartesi günlü sayısında, Dersim İsyanı ile ilgili olarak: “Köylü Kardeş!” başlıklı yazıda şunlara yer verildi:

“Seni senden, seni ulusundan, seni hükümetinden soğutacak her telkine dikkat et; bunda mutlak bir fesatlık ve küstahlık vardır. Bugün sizinle biraz konuşmak isterim. Dersim adını duymuşsunuz. Ondan bu memleketin asırlardan beri çektiği üzüntü ve sıkıntıyı hep biliriz.

³³⁸ Bayar, a.g.e., 18.

³³⁹ Bayar, a.g.e., 25.

³⁴⁰ Akçura, a.g.e., 97- 98.

Ana yurdumuzun ortasında, dağlık, derelik, tepelik ve sarp bir arazi kısmında oturan binlerce yurttaşımız eski idaresiz, idarecilerin fenalıkları ve kötülükleri yüzünden fırsat bularak bu yurttaşlarımızı her türlü kötülüğe ve fenaliğe sevk edip, soyup bitiren ve yiyen ağa ve seyid adını taşıyan haydutların elindeydi. Fakat bunlar Atatürk adından ve hükümetinden ürker ve yılarak bir tarafa büzülmüşlerdi. Devletimiz, bu haydutların elinde bir esir şeklinde yaşayan Dersimli yurttaşları kurtarmak ve adam etmek istedi. Bunun için kendilerine yollar, karakollar yapmaya başladığı sırada; zarar göreceklerini ve Dersim halkını artık bir vasıta olarak kullanamayacaklarını anlayan haydut ve seyidler hükümetimize karşı koymak maksadıyla bir köprünün ayaklarını yıktılar, devriyelerimize çattılar, böylelikle hükümetimize karşı baş kaldırdılar. Tabiidir ki; hükümetimiz bunları adam etmek için haydutların elinden kurtarmak istiyordu.

İşte Köylü kardeşler, bunun için hükümetimiz oraya kuvvet yolladı, yiğit ve kahraman asker kardeşlerimiz vazifelerini yaptılar. Orada zavallı halkı fenaliğe ve kötülüğe sevk edenleri yakaladılar. Dağlara, tepelere tırmanan birkaç soytarı her gün ele geçip Cumhuriyet Adliyesine teslim ediliyor. Bundan böyle eskisi gibi Giresun'dan Elaziz'e Erzincan'dan Sivas'a gelenleri geçenleri soymak, kasabaları yağma etmek, devlete kafa tutmak ve yurda vergi ve asker vermemek, kendi bildiği gibi yaşamakta inat etmek artık böyle bir Dersim yoktur ve olamaz da. Hepimiz biliriz ki, Türk vatani dünya yüzünde en emniyetli ve düzenlikler içinde yaşayan bir parçadır ve daima böyle kalacaktır.

Yüzlerce seneden beri eşkıyalık yapmayı kendilerine adet eden Dersim, yeni olarak Tunceli vilâyeti adını aldı. Yollar, köprüler, okullar yapılıyor, oradaki yurttaşlarımızı haydut aşiret ağalarının, namus nedir, ırz nedir ve hayat ne demektir? Bilmeyen, kara vicdanlı alçak seyidlerin elinden Cumhuriyet kurtardı.

Dersim'i hürriyete kavuşturan Cumhuriyetin bir başarısını size müjdelirim. Haftaya size daha birçok müjde veririm. Şimdi yurttaşla-

*rımızı haydutların elinden kurtaran Atatürk, hükümeti, onun mesaî arkadaşları İnönü ve bütün büyüklerimiz bin yaşasınlar, dünya durdukça dursunlar*³⁴¹.

Umumî müfettişlerce hazırlanan raporlar günümüze ışık tutmaları bakımından oldukça önemli belgelerdi. Özellikle bölgede sık sık meydana gelen Kürt ayaklanmaları konusunda da çeşitli raporlar hazırlandı.

Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali 29.04.1929 tarihli İçişleri ve Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği raporda Kürt meselesi hakkında şunlara yer verdi: *“İran’da Kürtlerin çıkardığı isyanın İran hükümeti tarafından hâlâ bastırılmamış olması ve tevessü istidadını göstermesi Kürt mes’elesile uğraşan ellerin zaif bulacakları her noktada tesvilattan geri durmamağa azmettiğini gösteren mühim bir delildir. İran’da çıkan Kürt isyanları vaktiyle Simko İsyanı*³⁴²*nda olduğu gibi bazı muvaffakiyetler kazanmak suretile uzun müddet devam ederse bizim taraftaki Kürt ahaliyi de müteessir etmeğe başlayacağı tecrübe ile sabittir. Nitekim bahsolunan Simko İsyanı vaktiyle bizim tarafa sirayet istidadını gösterir göstermez hükümetimiz İran içine Simkoyu tenkil eylemesini bihakkın arzu eylemiş ve bu hususta kendilerini mütemadiyen teşvik ve icap edecek her türlü muaveneti ya bizzat icra veya hükümetimize arz ve teklif etmek üzere Tebriz’e baş şehbender [Konsolos] sıfatıyla bir Erkân-ı Harbiye zabiti göndermişti. Eğer bu defaki Kürt isyanı İranîler tarafından sür’atle tenkil edilemezse vaziyet yine aynı ve bu sefer Kürtlük ihtirası mevcut Kürt cemiyetleri tarafından ayrıca tahrik edilmekte olduğu cihetle belki de daha mühim olacaktır. Bu ihtimali nazarı dikkate alarak bir taraftan kendi idarî ve içtimaî tedbirlerimizin tesirlerini göstermeye başlayacaklarını ve diğer taraftan İran’daki Kürt isyanı neticesinin*

³⁴¹ **Siirt Gazetesi (Yurd)**, 14 Ağustos 1937 Cumartesi, No: 2.

³⁴² Simko İsyanı: Simko (İsmail Ağa) Türk-İran sınırında yaşayan bir Kürt aşiret reisiydi. Mondros Mütarekesi ile birlikte bölgede ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmaya başladı. Hem Osmanlı ordusundan terhis olan/kaçak Kürt asıllı askerleri hem de silah ve mühimmat elde ederek önemli, bir güç oluşturdu. 1918 sonu ve 1919 başında Türkiye içinde, Şemdinan bölgesinde, yaşayan etkili bir Kürt şeyhiyle, Şeyh Taha ile ittifaka girdi. Böylece sınır aşan bir güç oluşturdular. Geniş bilgi için bkz: <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=Dergiler&IcerikNo=287> 19.01.2012. Oldukça geniş siyasal olanaklara sahip olan Simko 1918’den itibaren Şemdinlili Şeyh Taha ile bağlarını güçlendirmeye başladı. Zaten savaştan önce şeyhin kız kardeşlerinden biriyle evlenmişti. Hem Shikak içindeki düşmanlarıyla baş etmek hem de bölgedeki iktidar boşluğundan yararlanmak için yabancı bir mütefike ihtiyacı vardı. Simko ile Şeyh Taha korkunç bir sınırlararası (Türkiye-İran) blok oluşturdular, öyle ki, muteber bir alternatifin olmaması durumunda bağımsızlık rüyası gerçekleşebilirdi. Ayrıca bkz.: David McDOWALL, *a.g.e.*, 296.

*anlaşılacağı ana kadar umumî müfettişlik muntıkasında çok kuvvetli bulunmak gerekir. Bunun için de her şeyden evvel nizamiye kadrolarını normal şekle İran keyfiyetini daha bir müddet tehir eylemek elzem olduğu mütalâasında bulunduğunu arz eylerim.*³⁴³

Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali, İran'da meydana gelen Kürt isyanının eğer gerekli önlemler alınmadığı takdirde Türkiye'ye de sıçrayacağını belirtti. Bu durumdan dolayı da kıtaat kadrolarının [Askeri birliklerin] güçlendirilmesini istedi.

Abidin Özmen de, Kürt meselesinden bahsederken önem tespitlerde bulundu. İdare ve adliye teşkilâtının göstereceği intizam ölçüsünde bölge halkını mûnis hale getirebilir. Bunun için yapılması gerekenleri şöyle sıralamaktadır:

Madde I- A) Şark halkından elebaşı olanların, propagandacılarla münasebeti hissedilenlerin, köyleri tahrip edilip etrafa dağılanların, her hangi bir surette gayri memnun hale gelmiş bulunanların, salahla hükümete karşı gelmiş adlî cezasını çekmiş ve kurtulmuş olanların ceza mahiyetinde olmamak kaydıyla batıya nakli,

B) Türk muhacir getirtilerek muayyen sahalara yerleştirilmesi, muhacir iskânında önemli olan ev meselesidir. Bu sorunu bölgeye mimar ve duvarcı gibi teşkilâtın emrine inşaat heyeti vücuda getirilmesiyle mümkündür. Bunların zamanında yapılmaması inşaat mevsiminin dar olduğu bu bölgede göçmen evi yapmak zorlaşır.

C) Gerek vilâyetlerimizin bazısında idarî tedbirle köylerden çocuk toplamak ana ve babasından iâşesi temin ettirilmek suretiyle kurula gelmekte olan pansiyonlu mektepleri mefkureci ve kuvvetli muallimlerin idaresinde olmak üzere kanunileştirip Türk kültürü ve temsil esasına müstenit okutma yapmak.

Madde II- A) Vilâyet, kaza ve hatta nahiye merkezlerini memurların, subayların seve seve oturur, çalışır bir hale getirilmesi. Bunun için:

I- Kazalarda ve nahiyelerde beşer senelik ilk mektep kurmak,

II- Her kazada bir doktor ve yanında sıhhî ecza dolabı bulundurmak, doktorlara fazla para vererek kazanın sağlık muhafızı haline sokmak,

III- Açık memurluk, kumandanlık, muallimlik ve hâkimlik bırakmamak,

³⁴³ BCA, 030-10-69-454-16, 2-3.

IV- Gönderilen memurların seçiminde oldukça hassas davranarak bölgenin özelliklerini göz önünde bulundurmak, ceza mahiyetinde ayrılması icap eden memurlarla çalışmak kudretinde, karakterinde, sıhhatinde şüpheler beliren memurları bu bölgeye göndermemek,

V- Resmî hükümet dairelerini, kışlaları, memur ve subay evlerini birkaç sene içinde ve bir program dâhilinde kurmak gerekir. Özmen bu işe oldukça önem verdiğini belirtti. 48 kazanın 7-8 kazası hariç diğerlerinde memurlarsın çoluk çocuğuyla seve seve kalacağı müsait bir yer yoktur diyerek nahiyelerin durumunun daha da kötü olduğunu ifade etti.

B) Adliye teşkilâtını değiştirmek, bunun için adliye teşkilâtını muğlaklıktan kurtararak basitleştirmek gerektiğine vurgu yaptı. Yöntemini ise şöyle dile getirdi:

I- Sulh, ceza ve sair unvanları kaldırıp her kazada her çeşit işe bakacak hâkimlikler kurmak,

II- Uzak olan bölge işini hızlandırmak için Bitlis ve Diyarbekir’de birer istinaf mahkemesi vücuda getirmek,

III- İlk sorgu tahkikatını kaldırıp hâkimin kendi tahkikatına hükmünü istinat ettirmek,

IV- Arazi ihtilaflarında, umumî emniyete ait işlerde idare memurlarının salahiyetini arttırmak ve takviye etmek gerekir

C) İskân işlerini yoluna koymak için adeta hiçbir köye ve araziye bağlı olmayan halkı bir yere, bir köye yani toprağa bağlamak lazımdır.

I- Kafkasya’dan gelen Kürt olduğu anlaşılan Brokililer [Brukanlılar],

II- İran’dan gelen Kürt, Türk olduğu hakkında zaman zaman yazı yazılmış olan Türkçe konuşan Güresonlular [Küresünniler³⁴⁴],

³⁴⁴ Küresünniler (veya Küresünli, Küresünnü, Küresinli), Azerbaycan hanlıklarından olan Makü Hanlığı bünyesinde bulunan Oğuz Türkleridir. Oğuzların Avşar boyundan olan Küresünniler, bulundukları coğrafyadaki topluluklardan farklı olarak Sünni mezhebine sahip olduklarından, Safevi Devleti’ne karşı Osmanlı Devleti’nin bir uç aşireti olmuşlardır. I. Dünya Savaşı’nda Rusların bölgeyi işgal edip Ermenileri silahlandırmaları sırasında çok kayıp vermişlerdir. Günümüzde Küresünnilerin büyük bir çoğunluğu Güney Azerbaycan’ın Urumiye ve Türkiye’nin Van şehrinde yaşamaktadırlar.

III- Ağrı'dan indirilenler,

IV- Zeylan'dan kaldırılanlar,

V- Sason'dan çıkarılanlar,

VI- Dağlık sahalardan veya vergisi fazla tutan yerlerden kendiliklerinden başka yerlere taşınanlar. Özmen saymış olduğu bu altı halk kitlesinin bir yere bağlı kalamamasından yakınmaktadır. Bunların batıya nakillerinin uzun bir zaman alacağını ve dolayısıyla bulundukları yerde kalmaları için uygun bir iskân programının uygun olacağını belirtti.

Özmen, özellikle Küresünniler gibi Türkçe konuşan ve devlete karşı problem teşkil etmeyen kimselerin ikinci derece addedilen yerlerde iskânlarının uygun olacağına dikkat çekti.

Madde III- Köylüyü araziye bağlamak ve halkı o köyden öteki köye taşıyıp durmaktan kurtarmak için büyük arazi sahipleriyle içinde çalıştırdığı bekârlar ve marabaların münasebetlerini tanzim edecek bir kanuna ihtiyaç olduğunu ifade etti. Özmen, bölgede yapılması gerekenleri altı madde şeklin de ele aldı. Eğer bunlar düzenli bir şekilde yapılırsa bölgede asayişin sağlanması noktasın önemli bir mesafe alınacağını beyan etti³⁴⁵.

Abidin Özmen de, bölgede yaptığı araştırmalardan sonra çok ayrıntılı bir rapor hazırladı. Raporu “*Birinci Umumî Müfettişlik Bitlis, Diyarbakır, Van, Hakkâri, Muş, Mardin, Urfa, Siirt vilâyetlerinin iç siyasal durumları hakkında rapordur*” diye başlıyor ve bu amacını da şöyle açıklıyor:

“İlk sözde, netice ve gayemi derhal bildirmek isterim. Raporumun hedefi, Kürtlük işini her hangi bir hal şekline getirerek tabiatın birçok varlıkları ve zenginliklerle doldurmuş olduğu bu bölgenin daima Türk vatanının öz ve ayrılmaz bir parçası olarak kalmasını temindir. Bu

Küresünnilerde Türklük şuuru oldukça güçlüdür. Bkz.: <http://kuresunniler.com/>. Erişim Tarihi: 15.08.2012.

³⁴⁵ Bkz.: BCA, 030-10-70-461-1, 4-11.

yazımda, istatistik, teşkilat ve bayındırlık işlerinde neye temas edersem edeyim, bu açıklamamın üçü de aynı gaye içinde yapılacaktır.”³⁴⁶

³⁴⁶Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2008, 71-72

7. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE KÜLTÜREL FAALİYETLER

7.1. Halkevleri

Atatürk, inkılâpların halka benimsetilmesi ve millî devlet yaratmak için ayrıca bir halk mesaisine ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Bu amaçla, yurdun değişik yerlerinde çeşitli isimlerle anılan dernek ve vakıflar “*Halkevleri*” adıyla birleştirilerek, çalışmaların tek elden yürütülmesi amaçlanmıştır³⁴⁷. Cumhuriyetin temel görüş ve gayelerini ülkenin her tarafına yaymayı temel edinen Atatürk, sadece teorik planda kalan değil, fiilen yurdun ilçelerine, bucaklarına ve köylerine kadar girip halkla doğrudan doğruya kaynaşacak, ona yeni devletin yaptığı yenilikleri anlatacak büyük kuruluşlara ihtiyaç vardı. “*Halkevleri*”, işte bu inançtan doğdu³⁴⁸.

Daha önce bu tür faaliyetleri yürüten Türk Ocakları 10 Nisan 1931’de kapatıldı. Türk Ocakları kapatılıncaya kadar, konferans, müsamere, konser, ders, kütüphane, spor, sergi, okul, yayın, radyo, sinema gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır³⁴⁹. Kapatıldığında 30.000’in üstünde üyesi ve 267 şubesi bulunuyordu. 1932’de yerine, kentlerde halkevleri ve büyük köylerde Halkodaları kuruldu; bunlar esasen aynı işlevi görüyor ancak partinin taşra şubeleri tarafından sıkı şekilde denetleniyorlardı³⁵⁰.

Halkevleri’nde sinema, kitaplık ve konferans salonu gibi halkın ilgisini çekebilecek her türlü imkânlar yer verileceği, kurulmalarında CHP’nin önayak olacağı, partinin genel kongresine bu konuda teklif götürüleceği ve evlerin aynı yıl içinde kurulmalarına karar verilecekti³⁵¹. Halkevleri, Türk Ocağı örneğine uygun olarak, do-

³⁴⁷ Kadir Şeker, “CHP Parti Müfettişlerinin Isparta ve İlçe Halkevleri Raporları (1940-1942)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, Sayı: 24, 39. 37-50.

³⁴⁸ Kenan Akyüz, “Türk Ocakları”, *Belleten*, L, Sayı: 196, Türk Tarih Kurumu, Nisan 1986 Ankara, 208.

³⁴⁹ Oğuz Temizhan, *Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 28.

³⁵⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev.: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, 262.

³⁵¹ Akyüz, *a.g.m.*, 208-209.

kuz şube halinde faaliyet göstermektedir. Bu şubeler; Dil, Edebiyat ve Tarih, Güzel Sanatlar, Temsil, Sosyal Yardım, Halk Dersaneleri ve Kurslar, Kitapsaray ve Yayın, Spor, Müze ve Sergi ve Köycülük'tür³⁵².

Yurdun her tarafında, yalnız büyük Türk milletinin yükselmesine vakf-ı hayat ederek çalışan halkevlerinin muhitlerine verdikleri yüksek inkişafıla başardıkları asil vazifelerini, herkes, bütün ulvî tezahürleriyle bilmektedir³⁵³.

Abidin Özmen, 28.09.1936 tarihindeki "Notlarım" başlıklı yazısında halkevlerinin kültürel yönüne değinerek gerek vilâyet merkezlerinde ve gerekse kazalarda halkevleri vasıtasıyla çalışıldığını ama bölgenin ihtiyacına tam olarak cevap veremediğini ifade etmektedir³⁵⁴.

Başbakanlık Müsteşarı Kemal Gedeleş'e gönderilen 09.02.1937 tarihli raporda Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde yapılmak istenen halkevleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir:

"Birinci Umumi Müfettişlik için fevkalâde kanunla verilen 280 bin lira ile yapılacak binalar aylardan beri ilân edilmiş ve bu ilân dört defa askıda kalmış ve ertelenmiştir. Kanun bu hususta her ne kadar umulanı vermese de her ne suretle olursa olsun kanunu kaldırmak teşkilâtımız ve hazine için zarardır. Eğer dördüncü defa da gecikmenin söz konusu olması halinde bu durumun ilân edilerek halledilemeyeceğini dolayısıyla maliye bakanına ısrar ederek çözüm yolu olarak 2490 sayılı kanunun 14'üncü maddesi gereğince işin vekiller heyetince kabul edilmesi sağlanmalıdır.

Esasen Diyarbakır vilâyeti bu durumu 06.02.1937 tarihli ve 396/228 sayılı yazı ile maliye bakanına arz etmiştir. Kıymetli teşebbüsleri ile bu ihalenin kabul edildiği emrini beklediğimi saygılarımla arz ederim.

Birinci Umumî Müfettiş

*Abidin Özmen*³⁵⁵

³⁵² Haydar Seçkin Çelik, *Atatürk Döneminde Halk-Devlet İlişkileri (1923-1938)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım (Halkla İlişkiler) Anabilimdalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010, 80.

³⁵³ *Van Gazetesi*, 24.10.1939 Salı, Yıl: 1 No: 47, 2.

³⁵⁴ BCA, 030-10-70-461-1, 3.

³⁵⁵ BCA, 030-10-70-459-1, 1.

Yeni Yurd Gazetesi (Diyarbakır) halkevleri konusunda şu beyanatta bulunmaktadır: “Halkevlerinin altıncı açılış dönümünde, bölgemizde yeniden Hakkâri, Erciş ve Bulanık’ta birer halkevi daha açılacaktır. Bu yeni halkevleriyle Birinci Umumî Müfettişlik mıntıkasındaki halkevlerinin sayısı on dördü bulmaktadır. Umumî Müfettiş Abidin Özmen halkevleri işlerini çok büyük bir önemle takip etmektedir. Her gelen yılın, bu sahada yeni yeni varlıklar doğuracağına şüphemiz yoktur,”³⁵⁶ diyerek bu konuya verdiği önemi dile getirdi.

Halkevlerinde yapılan toplantılar ve düzenlenen eğlenceler halkın rejime karşı bağlılığını arttırdı. Van Gazetesi’nde 21.08.1939’da çıkan bir yazıda: “*Kış mevsiminde evimiz hemen her ay birer temsille ve her hafta aile toplantıları ve güzel küçük eğlencelerle bizleri eğlendirdiği ve bir araya topladığı gibi yaz mevsiminde de köy gezileriyle ve bahçede aralıklı saz ve bando ile yaptığı konserlerle halkımıza iyi günler yaşatmaktadır. Nitekim şu bir iki ay zarfında Edremit ve İskele köylerinde köy gezileri yapmış dün de İskelede köylülere temsil kolu bir köy müsamesesi tertip etmiştir,*”³⁵⁷ denilerek yapılan faaliyetlere değinilmiştir.

Umumî müfettişin görüşleri doğrultusunda Birinci Umumî Müfettişlik sahası içinde İsmet İnönü’nün talimatı gereğince yeni halkevlerinin yapılması kararlaştırılmıştır. Bitlis, Van, Diyarbakır ve Mardin halkevleri bu talimat doğrultusunda inşa edilmiştir³⁵⁸.

7.2. Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Eğitim Faaliyetleri

Bölgedeki kültürel faaliyetleri arttırmak amacıyla aynı zamanda bir üniversitenin açılacağından da bahsedilmiştir. Birinci Umumî Müfettişliğe ve malumat için Nafia ve Maliye Vekilliklerine Başbakanlık makamı tarafından gönderilen 26.06.1936 tarihli yazıda:³⁵⁹

³⁵⁶ *Yeni Yurd Gazetesi (Diyarbakır)*, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı: 244, Yıl: 1.

³⁵⁷ *Van Gazetesi*, 21.08.1939 Pazartesi, Yıl: I, No: 24.

³⁵⁸ Geniş bilgi için bkz.: BCA, 030-10-70-459-1, 1-15.

³⁵⁹ BCA, 030-10-70-459-1, 15.

“Cumhuriyet’in kuruluşunun 15. yılında Atatürk sık sık Doğu bölgesinin ilim ve kültür merkezi ödevini görececek bir üniversite özlemini belirtmeye başlamıştı. Doğu’da kurulacak bir üniversite, hem doğunun yüksek kültür merkezlerini oluşturacak, hem komşu devletlerin bilim ve düşünce hareketleriyle bir bağlantı kuracak, hem de güney ve doğuya bu merkezden kültür, bilim ve Türk devrimi yayılacaktı. Atatürk’ün kurmayı tasarladığı bu yeni kültür sitesi ve kenti, Türk kültür politikasının Doğu’daki üssü olacaktı.”³⁶⁰

Atatürk, Kültür Bakanı Saffet Arıkan’a da: *“Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilkokulları ve nihayet üniversiteleri ile modern bir kültür şehri yaratmak yolunda şimdiden faaliyete geçilmelidir,”* şeklinde direktif verdi. Bunun üzerine Kültür Bakanı Arıkan, eski Maarif Vekillerinden Abidin Özmen, Bayındırlık müdürleri ve Güzel Sanatlar Akademisi hocalarından bir grupla, Doğu illerine ayrıntılı bir inceleme gezisi yapmış, dönüşte bu raporunu Atatürk’e ve ilgili makamlara vermiştir. Raporda, önce Van ve Ahlât civarında inşaat merkezleri kurulması, yatılı-burslu sistem ile gençlerin lise çağından itibaren alınarak üniversite için hazırlanması, çevre illerin kültürel örgütlerinin güçlendirilmesi gibi konular vardı³⁶¹.

Mesela umumî Müfettişlik sahasına dahil olan Mardin’de eğitime verilen önem Ulus Gazetesi’nde şöyle yer aldı:

Cumhuriyet’ten önce Mardin’de birer sınıflı ve birer öğretmenli iki mektep varken bu gün yedi ilçemizde ihtiyaca kâfi miktarda okul olduğu gibi on üç köyde de okul vardır. Cumhuriyet’in onuncu yılında Mardin’de bir ortaokul da açıldığından dileğimiz tamamlanmıştır. Harf devriminden sonra açılan milletler mekteplerine her yıl 810.000 yurttaş devam etmiş ve denebilir ki, bu okullardan aynı miktarda yeni harflerle okur yazar çıkmıştır.

³⁶⁰ Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 325, Ankara, 1982, 148-149.

³⁶¹ Ergün, *a.g.e.*, 149.

*Özetle, Mardin'deki okullar eski devrin sakat tarzlarından kurtarılmış, öğretmenleri, sağlık şartlarını haiz kurağları ile bu günün rejimine uygun bir ruh ve hayata kavuşturulmuştur*³⁶².

Aslında Türkiye'de laik eğitime geçilmesiyle birlikte tüm ülkede olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de yeniden bir toparlanma ve çağdaşlaşma hamlesi yaşanmaya başlamıştır. Atatürk inkılâpları olarak gördüğümüz ve hemen hemen her sahada başlayan yenilikler özellikle eğitim alanında kendini göstermiştir. Böylece 29 Ekim 1923 yılında kurulan yeni Türk devleti, bölgesel farklılık göstermeden ve dönemin imkânları çerçevesinde ülkenin genel, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun özel eğitim faaliyetlerini düzenlemeye yönelik adımlar atmıştır. Bu faaliyetler, Doğu bölgesindeki okullaşma oranını artırma, artan öğrenci sayısı karşısında öğretmen ihtiyacını karşılama ve eğitimin maddi gereksinimlerini olabildiğince giderme amacına yönelik olmuştur³⁶³.

DP iktidarıyla birlikte eğitime verilen önem Şark Postası'na şöyle yansımıştır: *"Ele aldığımız en mühim meselelerden biri de maariftir. Kasaba ve köylerde yer yer mektep binaları yükseliyor. Mektep faaliyeti hususunda size mukayeseli bir örnek vermek isterim. İktidara geldiğimiz zaman Diyarbakır'ın Silvan kazasının bir tek mektebi vardı. Bu da Osmanlı devrinden kalmıştı. İktidarımız burada geçen sene altı ilk mektep yaptırdı.."*³⁶⁴ DP'nin iktidara gelmesiyle beraber eğitimdeki yatırımlara biraz daha arttı

8. UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNDE ŞEHİR PLANLAMASI

Umumî Müfettiş İbrahim Tali Öngören, şehir ve kasabaların planlaması konusunda 18.05.1931 tarihinde Başbakan İsmet İnönü, Dâhiliye ve Nafia bakanlıklarına gönderdiği şunlara yer verdi:

³⁶² *Ulus*, 18 Senteşrin 1935 Pazartesi, Yıl: 16, No: 5142, 5.

³⁶³ Bahattin Demirtaş, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 41, Ankara, Mayıs 2008, 65.

³⁶⁴ *Şark Postası*, 16 Ağustos 1952, Yıl: 1, Sayı: 5, 1.

“Üç seneyi mütecaviz bir zamandan beri, müfettişlik muntıkası vilâyetlerinde şehir ve kasabaların planlarını vücuda getirmek emelin-deyim. Fakat şimdiye kadar dokuz vilâyetin (Diyarbakır, Urfa, Elazığ, Mardin, Van, Bitlis, Muş, Beyazıt (Ağrı), Hakkâri) birinde olsun buna muvaffak olamadım. Sebebi, bu yüksek ihtisasın istilzam ettiği yüksek masraf ve mütevekkif bulunduğu teşkilâtı meselesidir. Belediye kanu-numuzun on beşinci maddesinin 30. numarasının belediyelere tahmil et-tiği vezaifi, muntıkada hiçbir vilâyet ve belediyeler uzun zaman bu işi ifa edemeyecek hali malidedirler. Bütün bir Türkiye’de şehir planları tan-zimi için teşkilât vücuda getirilmesini burada arza lüzum görmeyerek Birinci Umumî Müfettişlik muntikasının dokuz vilâyeti için devletçe bir teşkilât ihdasını arz ve istirham edeceğim. Buna muvaffakatı samileri lahik olduğu takdirde dokuz vilâyet tarafından deruhte edilir ve yapa-cakları haritalar için icap eden masraflar bir müddet vilâyetler hususî idarelerinin yardımı ve belediyelerin hallerine göre bütçelerine koy-a-cakları tahsisatla kapatılarak beş altı senede maksada vasil olunur. Hususatı anıfeyi tasvip samilerine arz ve bilvesile tazimlerimi takdim eylerim efendim³⁶⁵.

Van Gazetesi’nin 25.07.1939 tarihli: “Müfettişlik Bölgesinde Vilâyetimizin İmar Payı” başlıklı yazıda imar planından bahsedilerek çeşitli değerlendirmelerde bulunuldu: “vilâyetimizin, Umumî Müfettişlik Teşkilâtı dâhilinde, muntazam bir imar planına tabi tutularak onun geçmişe ait bütün zararlarını karşılayacak muntazam şe-kilde kalkınmasını kolaylaştıracak imkânlarla mücehhez olduğu iddia olunamaz. Ba-zı münferid ve fakat umumî bir plana kayıtlı olmayarak yapılan teşebbüsler kadar olmuş sayılamazsa da ihtiyar olunan emeklerle mütenasip neticeler alındığı da ileri sürülemez. Vilâyetimizin esas imarına son bir iki seneyi başlangıç olarak kabul et-mek ve alınan tedbirlerle elde edilen neticeleri, bir iki yıl gibi kısa bir zaman mukyası içinde mütalâa eylemek daha doğrudur.”³⁶⁶

³⁶⁵ BCA, 030-10-69-455-6, 1.

³⁶⁶ Van Gazetesi, 25.07.1939 Cumartesi, Yıl: 1, No: 11.

Maliye Vekili: “*Van’ın yeniden kurulması veya ittisâî halinde hangi istikame-
tin tercih edilmesi ve ne şekilde kurulması birinci derecede halli zarurî olan mesele-
lerden bulunduğundan, bunun için bugünkü Van kasabası ile civarının şümullü ve
tekmil muhteviyatını gösterecek resimlerinin fotoğrametri usulüne tevfikân tayyare
ile çekilmesi icap etmektedir,*”³⁶⁷ demektedir.

Nafia Vekili Ali Çetinkaya’nın 5 Şubat 1937 tarih ve 6/396 sayılı yazıya ce-
vaben yazdığı yazıda önemli bilgiler vermektedir. Birinci Umumî Müfettişlik tara-
findan bölgenin nüfusuna değinilerek harap olan şehrin genel yapısından bahsedile-
rek imarının ele alınmasını istemektedir. Nafia Vekili Ali Çetinkaya şehrin ihtiyaçla-
rını karşılayabilmek için bugünkü Van şehrinin bulunduğu mevkide mühim tadilât
yapılması yani takriben yeni bir memleket kurulmasını istilzam etmekte bulunmuş-
tur³⁶⁸.

Şehir evvelce kale civarında iken Birinci Dünya Harbi’nden sonra daha içeri
çekilmiş ve halen gölden dokuz kilometre kadar içerde gelişmeğe başlamıştır. İskele-
ye muntazam ve iki tarafı ağaçlı bir şose ile bağlıdır³⁶⁹. 1918’den sonra Van’a dönen
halk, eski şehirde barınacak bir şey bulamayınca gölden 7,5 km. kadar uzakta daha
içerlerde ve nispeten daha az tahrip edilmiş olan bahçeliklerdeki evlere yerleşmek su-
retiyle kendi kendine şimdiki Van şehri meydana gelmiştir³⁷⁰.

Şimdiki şehrin belki bir kaza merkezi ve müstakbel Van şehrinin hinterlandı,
bağ ve bahçeleri şeklinde fakat Van Gölü’ne izafe edilmiş eski büyük Van vilâyeti
merkezinin göl kenarında ve tarihi eserlere yakın bir sahada sahilde kurulması keyfi-
yetinin düşünülerek öne sürülmesi icap eden bir mevzu teşkil edeceği kanaatiyle:

*“1) Erzurum demiryolu ile Doğu Bayazıt şosesinin inşasından evvel
Ağrı vilâyetinin meyve ve sebzesi, Van Gölü havzasındaki merkezleri
temin ettiği;*

³⁶⁷ BCA, 030-10-70-461-3, 4-5.

³⁶⁸ BCA, 030-10-70-461-3, 15.

³⁶⁹ Yakup Kuşçuoğlu, “Van ve Çevresi” *Arkitekt*, Çıkaranlar: Abidin Mortaş, Zeki Sayar, Cumhuriyet
Matbaası, İstanbul, 1945, 24.

³⁷⁰ Kuşçuoğlu, *a.g.m.*, 27.

- 2) *Van Gölü'ne kadar uzatılması hükümetçe derpiş edilen demiryolu inşasından sonra bu revacın tabiatıyla eskisinden ziyade iyi bir şekilde gireceği;*
- 3) *Göl, iklimi itibariyle sahilde inşa edilecek yeni Van şehrinin kış durumu daha mutedil ve yazın da toz ve topraktan ve boğucu sıcaktan kurtararak serin bir göl havasına ve manzarasına kavuşacağı ve nihayet bir sağlık durumu kazandıracağı;*
- 4) *Göl kenarında kurulacak yeni şehre şimdikine göre iskelesi itibariyle senevî birkaç yüz bin lira nakliyesinden tasarruf edileceği, keza şehrın kurulması ile bakımının kolaylaşacağı, göl sporlarının kolay inkişaf edeceği faydası;*
- 5) *Esasen göl yolu üzerinde büyük bir askerî hastanenin temelleri atılmış ve su basman kısmı daha evvel inşa edilmiş olması. Keyfiyetleri müstakbel şehrin, göl kenarında kurulmasını ve burada inkişaf ettirilmesini icap ettirmektedir.*³⁷¹

Cumhuriyet hükümetimiz, Türkiye'mizin bütün şehirlerini günün şehircilik tekniğine uygun bir duruma girmesi üzerinde önemle durmakta ve yeniden kurulacak şehirlerle, eski şehirlerimiz için planlar hazırlanmaktadır. İstanbul, İzmir, Ankara, Konya, Adana ve diğer büyük vilâyetlerimizde şehir planlarına göre şehirlerin tanzimi prensip haline getirilmiştir. Yeniden kurulacak Erzincan şehriyle, depremde müteessir olan bölgelerde ele alınan planlar, tamamıyla modern şehircilik esaslarını ihtiva etmektedir. Erzurum'da tatbik edilmekte olan plan, Diyarbakır'da gene ele alınan plan bu alandaki düşüncelerimizin tahakkuk ettirilmekte olan örneklerdir.

Cumhuriyet hükümetimiz, Türk şehirciliğinde ileri adımlar atmak yolunda alınması gerekli bütün tedbirlere başvurmakta ve bu yolda gerekli bütün teşebbüslere girişerek bu uğurda fedakârlıklar yapmaktan geri durmamaktadır. Sırası geldikçe, bütün şehirlerimiz için yeni yeni planlar hazırlamak ve bu planlar gereğince şehirlerimizi tanzim etmek büyük bir iş ve başarılması önemli bir davadır. Şehirler belediye-

³⁷¹ Asım Kömürcüoğlu, "Van ve Çevresi" *Arkitekt*, (Çıkaranlar: Abidin Mortaş, Zeki Sayar), Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945, 29.

lerinin üzerlerine düşen bu yoldaki ödevleri kolaylıkla başarabilmeleri için de devlet yardımı esirgenmemekte ve bütün bunlar, güzel yurdumuzun imarı hususundaki gayenin bir an evvel tahakkukunu hedef tutmaktadır.

İnanacağımız tek bir nokta vardır. O da: Bundan böyle plansız bir köy, plansız bir kasaba ve plansız bir kent olmayacaktır. Günün yaşama şartlarına uygun olarak uzmanlarımızın yetkili görüşlerinden doğma ve hükümetimizin tasvibinden geçme şehir planlarının tatbikinde büyük fayda vardır. Bugün plansız bir şehrin şehir sayılamayacağı bir devirdeyiz. Van şehrinin vücuda getirilen plan gereğince tanzimi, sevinç verici bir iştir. Bu planın tatbikinde Türkiyemiz, yeni ve modern bir şehre kavuşacak ve tabiat güzellikleriyle süslü olan şehrimiz, bilgi eliyle de süslenmiş kıymetlenmiş olacaktır³⁷².

A. E. Toksay'ın 23 Ağustos 1936 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'ndeki yazısında Diyarbakır'da da imar faaliyetlerine ise şu şekilde değinildi: *“Tarihî ve coğrafi ehemmiyeti çok yüksek olan şehrimizin imar ve tanzimi için beş senelik bir plan hazırlanmıştır. İstasyonla sur arasındaki sahaya tatbik edilecek olan bu plan Bayındırlık Bakanlığı tarafından hediye edilmiş olup fazla itina gösterilmiştir. Şehrin bu kısmında müddetin hitamını müteakip modern ve yeni bir şehir yaratılmış olacaktır. Esasen şehir yavaş yavaş kale dışına naklolunmaktadır. Beş sene sonra eski Diyarbekir ehemmiyetinden çok kaybedecektir. Diyarbekir belediyesi mühim olan su ve elektrik meselelerini tamamiyle halletmiştir. Yarım milyon lira sarfiyle vücade gelmiş olan her iki tesisatın mükemmeliyetine diyecek yoktur. Su, 13 kilometre mesafede bulunan Karacadağ sathı mailindeki Gözeli mevkiinden getirilerek taksim olunmuştur. Elektrik santrali de çok büyüktür. Kanalizasyon muntazamdır.*

1936 çalışma programı daha zengindir. Atatürk'ün heykeli dikilecek ve Ulu Önderimizin yüksek hatırasını taşıyan Saman köşkü tamir edilecek, asrî mezarlığın yolu, etraf duvarları, su tesisatı, havuzları, teşciri, idare ve bekçi binaları tamamlanacak, iki umumî helâ, bir semt bahçesi, kimsesiz ve fakirlerin himayesi için bir müessese, bir umumî pazarla toptan meyva ve sebze satış yeri yapılacaktır. Şehir dahi-line ait harita üzerinde de çalışılmaktadır. Belediye bütçesi istikrazla 300.000 ve hakikat olarak 203.000 liradır.

³⁷² Van Gazetesi, 9 Haziran 1945 Cumartesi, Sayı: 236, Yıl: 4.

Hususî muhasebe de yardımlarını zamanında yapmak suretiyle şehrin imarına çalışmaktadır. Nümune hastanesinin üst kat inşaatı tamamlanmış ve tebhirhanesi için 22.000 lira sarfolunmuş, şehir su tesisatına elli bin lira yardım edilmiş, yeni ve büyük bir nafia binası inşa ettirilmekte bulunulmuş, yol ve kaldırım inşasına azamî yardım edilmiş ve sur dışında modern bir vali konağı inşa olunmuştur. Bu sene yol faaliyeti de iyidir. Mardin ve Elâziz yollarında esaslı tamirat yapılmaktadır. Osmaniye istasyon yolu da yeniden ve şose olarak inşa edilmektedir. Geyik istasyonu ile Eğil kazası arasında yol açılacak, Osmaniye – Çermik yolunun inşaatı bitecek, Diyarbakir – Kahrelib – Muş yolunun toprak tesviyesine devam olunacak ve Diyarbakir – Hani – Bingöl yolunda da icab eden ıslahat yapılacaktır.”³⁷³

9. BÖLGENİN İKLİM ŞARTLARI VE TARIMSAL FAALİYETLER

XIX. yüzyıl ile yoğun bir savaş dönemine giren Osmanlı Devleti, 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı ile artık ömrünü tamamlamıştı.

Cumhuriyetle birlikte makineli ziraat usulü tatbik edildi. İlk Cumhuriyet bütçesinin üçte bir gelirini sağlayan, fakat aslında son derece adaletsiz bir vergi olan âşar kaldırıldı. Ziraat Bankası, ziraî kredi kooperatifleri tarım ve satış kooperatifleri ile dağıtılan kredi sayesinde Türk çiftçisi murabaacıların baskısından ve çok ağır faizlerden kurtuldu. Toprak kanunu ile topraksız çiftçiye toprak dağıtıldı. Toprak Mahsulleri Ofisi ile hububat fiyatları değerlendirildi³⁷⁴.

Cumhuriyet’in devraldığı sosyo-ekonomik mirasın sınırlı imkânları, eldeki kaynakların en verimli biçimde ve ülke gerçeklerine uygun olarak değerlendirilmesini, her zamankinden daha önemli kılıyordu. Bu gerçek, Doğu Anadolu’nun çetin coğrafi şartları ile birleşince, bölgenin geleneksel tarıma dayalı yapısının devamını ve bunun doğal sonucu olarak gelişme hızındaki nisbî yavaşlığı da beraberinde getirdi³⁷⁵.

³⁷³ *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1936 Pazar, Yıl: 11, Sayı: 4410, 5.

³⁷⁴ Millet Hizmetinde 40 Yıl C.H.P., Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1963, 25.

³⁷⁵ Aşgın, *a.g.e.*, 107.

Türk ekonomisindeki en büyük kesim hâlâ tarım idi. Bu kesimde savaş sonrasında ilk yıllarındaki iyileşme çarpıcıdır. (1923-1926 yıllarında % 90). 1925'te âşarın kaldırılıp yerine satış vergisinin konulmasıyla çiftçiye kolaylık sağlandı. 1927 ve 1928 yıllarındaki uzun bir kuraklık dönemi tarımı sarstı ve 1927-1930 dönemi boyunca tarım kesimindeki büyüme ancak % 11 oldu³⁷⁶.

Cumhuriyet Gazetesi'nin 30 Ocak 1929 tarihli nüshasında Yunus Nadi tarafından kaleme alınan âşar vergisi ile ilgili yazıda âşar vergisinin kaldırılmasının oldukça önemli olduğu üzerinde durularak şunlara verildi: “İnkılâp Türkiye'sinde iktisadî ıslahatın en önemlisinin âşar vergisinin ilgası teşkil ettiğine şüphe yoktur. Gayri safî hâsılat üzerinden % 12.5'ini alan bir vergi hakikatte % 60 ve bazen de % 100 alan bir vergi demek idi. Âşâr vergisi devlet bütçesinin bir rubundan fazlasını teşkil ettiği halde Cumhuriyet idaresi onu bir kalemde silerek ortadan kaldırmakta tereddüt etmemek cesaretini göstermiştir. Cesaretin bu derecesi inkılâba pek yakışır hakikaten kahramanca bir harekettir. Bu hareketin ulviyetine hiçbir toz konmamak üzere âşarın ilgasından sonra takviye olunmak istenilen arazi vergisinin tarh ve tespitiinde çok dikkatli davranmak lazım geliyor³⁷⁷.

Bugün şikâyet edilen vergiler bilhassa “âşâr”ın lâğvından sonra onun bıraktığı açığı kapamak için konmuş veya üzerlerinde tadilat yapılmış vergilerdir. “Âşâr”ın lâğvından sonra, köylü mükellefiyetinin azalacağı tahmin edilmişti. Filhalka zürra sınıfından alınan bu vergiye mukabil, arazi vergisi ihdas edilmiş, tüccardan alınan küçük bir “temettü” vergisi, kazanç vergisi, halinde çoğaltılmış ve yine zürra sınıfına ait olmamak üzere diğer sınıflara ait vergilere bazı zamlar yapılmıştır³⁷⁸.

Cumhuriyet'in ana kadrosu, 1934-1935'ten sonra köy ve tarım alanına da stratejik biçimde bakıyor. Büyük bir çözüm istiyor, değişik ve kestirme bir yol arıyordu. İzlenen yol, işi önce anayasa düzeyinde bağlamak, ondan sonra parça parça yeni çözümler getirmek gibi görünüyordu. 1937'de Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nda yapılan değişiklikle, toprak mülkiyetinin yapısını değiştirme kararı kesinleştirilmiş

³⁷⁶ Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, 285.

³⁷⁷ *Cumhuriyet*, 30 Kânunusani 1929 Çarşamba, Yıl: 5, No: 1700, 1-2.

³⁷⁸ Ahmet Hamdi, *İktisadî Devletçilik*, I, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1931, 154.

oldu. Büyük topraklar kolayca kamulaştırılabilecek, az topraklı ve topraksız köylüye dağıtılacaktır. İşin ağırlık merkezi budur. Aynı zamanda tarımda kapsamlı bir program uygulaması başlayacak, bunu yürütmek üzere büyük ölçekli devlet kuruluşları oluşturulacaktır. Bütün bunları desteklemek üzere, Cumhuriyet rejimi köye - oluşturulacak köy enstitüleriyle³⁷⁹ - geniş bir eğitim programıyla da girecektir. Birbirine bağlı bu üç çizgi, Cumhuriyet yönetiminin toprak ve tarım davasına yeni bir açıdan ve sanayide olduğu gibi stratejik yönleriyle başladığını gösteriyor³⁸⁰.

Cumhuriyet yöneticileri Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde imara başlayacak ve bunun için bölgeyi siyasî, sosyal ve ekonomik yönden takip edecek umumî müfettişler görevlendirip bölge hakkında sürekli raporlar alacaklardır. Konumuzla yakından alâkalı olan bu raporlar sayesinde bölgeyi daha yakından takip etme imkânı bulan ve bu raporlar doğrultusunda çözüm üreten politikalar güdülecektir. Öncelikle bölgenin iklim koşullarına değinerek hazırlanan ziraî raporların birkaç tanesini örnek olarak vereceğiz.

Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinin tarım faaliyetlerine ve iklim koşullarına kısaca değinecek olursak bölge, bir taraftan Akdeniz havzasına, bir yandan Afrika'nın büyük sahrasından Orta Asya'ya kadar uzayan çöller ve bozkırlar mıntıkasına (Suriye, Irak ve İran yaylasına), diğer taraftan yağmurlu soğuk memleketlere (Kafkasya'ya) temas eden doğu yaylaları içinde bulunduğu için, bu muhtelif iklim şekilleri arasında âdeta bir geçiş sahası teşkil eder. Memleketin bilhassa kuzey kısımlarının çok arızalı olması ve pek kesif bir kitle teşkil etmesi de iklim şartlarına daha büyük bir şiddet vermiş olur. Genel itibariyle bölge iklimine ılımlı diyebiliriz. Burada

³⁷⁹ Köy Enstitüleri, Cumhuriyet aydınlanmasının eğitim alanındaki en özgün ve en çok ses getiren bir uygulamasıdır. Hazırlıkları 1935'te başlatılıp 1937'de denemesine girilen enstitülerin, 1940'da yasal bir zemine oturtulduğu görülmektedir. 17 Nisan 1940'ta kabul edilen 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu'na göre, enstitülerin, görevi sadece köy öğretmeni yetiştirmekle sınırlı kalmayıp, öğretmenle birlikte sağlık görevlileri, teknisyenler gibi meslek elemanları yetiştirmekti. Köyün kırsal alanlarda yaşayanların sorunlarını ortaya koyan ilerici bir kuşağın yetişmesini sağlamışlardır. Geniş bilgi için bkz.: Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketi'nin Doğuşu: Köy Enstitüleri" Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 35-36, Mayıs-Kasım 2005, 265.

³⁸⁰ Bilsay KURUÇ, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988, 58.

ne sıcak memleketlerin tahammül edilemeyecek sıcaklıklarına, ne de kuzey memleketlerinin insanı donduran soğuklarına rastlanır³⁸¹.

Doğu Anadolu bölgesinin arazi şekilleri geniş ölçüde kıvrılma hareketlerine, sonradan aynı ayarda volkanik şekiller de inzimam etmiş, birçok yükselme ve çökmeleri, akarsuların bazı hallerde pek şiddetli aşındırması, arazi şekillerini bazen karışık bir duruma sokmuştur³⁸². Bölgenin engebeli yapısı tarımın daha geniş sahalarda yapılmasını engellemiştir.

Cumhuriyet'in ilânından sonraki tarımsal faaliyetlere baktığımızda gerek Türkiye'nin bütün bölgeleri ve gerekse Birinci Umumî Müfettişlik bölgesi için durum pek de iç açıcı değildir. Aşağıdaki sayısal verilerde de görüleceği üzere ülke topraklarının ancak küçük bir kısmı kullanılabilmektedir.

Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünde ziraat yapılır ve en çok ekilen mahsül de buğday, arpa ve bazı yerlerde çavdardır. Doğu Toroslarda, Tunceli'de ve Bingöl kütlesine doğru olan arızalı Bingöl bölgesinde hububat ziraati kendi seyrek nüfusunu besleyecek miktarda bile ekilemez ve buralarda esaslı gıda mahsulü darıdır³⁸³.

Müderriş Tevfik Dünder Bey, Diyarbakir bölgesinde daha ziyade hayvan yetiştirildiğini söyler O üç buçuk ay evvel iktisat vekâleti tarafından tetkikatı ziraiyede bulunmak üzere Güneydoğu vilâyetlerine gönderilmişti. Bu müddet zarfında şimdiye kadar esaslı bir tetkikât görmemiş olan Birinci Umumî Müfettişlik mıntıkasındaki vilâyetlerin ekserisi gezilmiş ve neticede İbrahim Tali Bey'in teşebbüsü ile kendilerinin riyasetinde Diyarbakir'de bir ziraat kongresi toplanmıştır. Kongreye o havalideki ziraat memurları ve ziraat erbabı iştirak etti. Bir hafta devam eden kongrede o muhit için istifadeyi mucip amel-i netayıç elde edilmiş, hazırlanan rapor bakanlığa ve umumî müfettişliğe takdim olunmuştur. Ahiren şehrimize avdet eden müderriş Dünder Bey; dağlık ve muhtelif şeraiti iklimiyeye malik bulunan şark vilâyetlerinde nüfusun binnisbe az, ziraat ve nakil vasıtalarının iptidaî olması yüzünden çiftçiliğin pek

³⁸¹ Birinci Genel Müfettişlik, *Birin Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, 146.

³⁸² Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu*, I, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, 6.

³⁸³ Saraçoğlu, *a.g.e.*, 435.

az eseri terakki gösterdiğini, buna mukabil ehli hayvan yetiştirilmesinin daha mühim rol oynamakta bulunduğunu beyan etmiştir³⁸⁴.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal verilere bakılırsa ülke genelinin ne şartlara sahip olduğu apaçık bir şekilde görülecektir. 1927 yılı tarım sayımının verilerine dayanılarak yapılan tahminlere göre ülke topraklarının % 32'si ekilebilir olmasına karşın, ekilmiş alan oranı % 5 civarındaydı. Yapılan ekimin % 89.5'ini tahıl, % 6.6'sını sanayi bitkileri ve % 3.9'unu da bakliyat temsil ediyordu. Tahılda ortalama verim 66.8 kg idi. Toprakların ortalama bir çift çeki hayvanıyla işlendiği bu dönemde; ülkenin toplam tarım makinaları sayısı, tırmık dâhil 15700 civarındaydı. Traktör çok az sayıda ve sadece birkaç büyük kentte kullanılıyordu³⁸⁵.

Halkın refahını amaçlayan Cumhuriyet yöneticileri her alanda olduğu gibi tarım ve sanayinin kalkınmasına da çalışmışlardır. Ancak dünyada meydana gelen gelişmeler uygulanan politikaların bazen aksamasına neden olmuştur. Özellikle 1929 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan “*Büyük Dünya Bunalımı*”³⁸⁶ bunlardan biridir.

1930 ekonomik bunalımı CHP'nin devletçiliğe daha bir dört elle sarılması gereğini ortaya koydu. I. Sanayi Programı bu gereksinimden doğdu. Bir yandan demiryollarının yapımı hızla sürerken, diğer yandan temel sanayi ürünlerini üretecek fabrika yatırımları gerçekleştiriliyordu³⁸⁷.

Cumhuriyet yönetiminin tarımı geliştirme, çiftçinin refahını artırma çalışmaları “*Büyük Dünya Bunalımı*” ile başarısızlığa uğradı. Tarım ürünlerinin iç ve dış fiyatları büyük oranlarda düşüş gösterdi. Bu çöküşün olumsuz etkilerinden çiftçilerin kurtulması yaklaşık on yılı gerektirmiştir³⁸⁸. *Yeni Yurd Gazetesi* ziraî kalkınma hakkında: Bizim memleketimiz her şeyden evvel bir ziraat memleketidir. Fakat bu işi bir

³⁸⁴ *Cumhuriyet*, 28 Teşrinievvel 1929 Pazartesi, Yıl: 6, No: 1966, 2.

³⁸⁵ Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadî Gelişme Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1995, 47–48.

³⁸⁶ 1929 yılında A.B.D.'de başlayan ve bütün dünyaya yayılan Büyük Bunalım sonucunda dünya ekonomisi o zamana kadar görülmemiş bir durgunluğa girdi. Batı ekonomilerinin ithalatları yüzde 25 oranında azalırken ihracat fiyatları yüzde 50 düştü, işsizlikte büyük oranda artışlar ortaya çıktı. Bütün ülkelerin ekonomik durgunluktan kurtulmak amacıyla korumacılığa başvurmaları sonu dünya ticareti geniş ölçüde daraldı. Bkz.: <http://www.edebiyatdergisi.hacettepe.edu.tr/75ozelOkanHaktan.pdf> . Erişim Tarihi: 19.01.2012

³⁸⁷ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, 382.

³⁸⁸ Tokgöz, *a.g.e.*, 49.

yana bırakmıştık. Bundan sonra hiç de öyle olmayacaktır. Sanayiye verilen önemin yanında ziraî faaliyetlere de önem verileceğini belirten İsmet İnönü bir takım önerilerde bulundu³⁸⁹.

9.2. Raporlar Işığında Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinin Ziraî Durumu

Birinci Umumî Müfettişlik mıntıkası dâhilindeki vilâyetlerin 1932 yılı Ocak ayı başlangıcından Aralık ayı sonuna kadar bir senelik zaman zarfı içinde ziraî durumun genel vaziyeti özetle şöyledir:

Birinci Umumî Müfettişlik mıntikasının ihtiva ettiği 139.800 kilometre olan genişliğine, ova ve meraların bolluğu hasebiyle en büyük istidat ve kabiliyeti hayvancılık ve büyük ziraatta olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbekir, Urfa, Mardin, Elâziz ve Muş gibi vilâyetlerin düz ovalarında geniş ölçüde hububat ziraatı yapılmaktadır.

Hayvancılık ve hububat ziraatından sonra mıntikanın en önemli üretimini bağcılık ve meyvecilik teşkil eder. Filhakika Mardin, Siirt, Diyarbekir, Urfa ve Elâziz vilâyetlerinde yemeklik ve şaraplık olmak üzere gayet nefis üzüm yetiştirilmekte ve hâsılat miktarı mühim bir yekûn tutmaktadır. Bölgede ehemmiyet itibariyle üçüncü derecede ise ziraî san'atlar gelir. Bunlardan başlıcaları ipek böcekçiliği, arıcılık ve tavukçuluktur.

Mıntika dâhilindeki ormanların mühim kısmını meşe ve envaî teşkil eder. Bunlarla karışık olarak bir de Menengiç, Çınar, Elma, Ahlât, Söğüt, Kavak, Dişbudak, Akçaağaç, Ardiç, Fındık, Kestane, Badem ve Ceviz ağaçlarıyla Yabanî gül, Ilgın, Zakkum, Katırtırnağı, Sommak ve Meyankökü ağaçları bulunur³⁹⁰.

³⁸⁹ *Yeni Yurd Gazetesi (Diyarbakır)*, 4 Şubat 1937 Perşembe, Sayı: 236, Yıl: 1.

³⁹⁰ Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde bulunan vilâyetlerin ziraî durumu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: BCA, 030-10-69-457-15, 1-5.

10. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK TARAFINDAN HAZIRLANAN ZİRAÎ RAPORLAR

Bilindiği gibi Umumî Müfettişler sorumlu oldukları bölgelerin gerek siyasî ve gerekse ekonomik durumu hakkında merkeze sürekli raporlar göndererek merkezin bölge hakkında detaylı bilgi sahibi olmasını sağlamışlardır. Göndermiş oldukları bu raporların büyük bir bölümü bölgenin iklimi ve ziraî vaziyeti hakkında olup bilgilendirme amacı taşır³⁹¹.

Doğu Anadolu'nun ziraî takvimi şu şekilde tertiplenmiştir. Nisan başlarında kar kalkınca, geçen yazda sürülerek hazırlanmış olan nadas yerlerine yazlık ekim başlar ve Mayıs 15'e kadar devam eder. Bu bitince, gelecek seneki ekim için Haziran sonuna kadar nadas yapılır. Temmuz'da kış için ot biçilir. Bu bitince hasada başlanır ve bütün Ağustos müddetince ekim biçmesine devam edilir. Bütün Eylül müddetince ve bazen Ekim ortasına kadar harman sürülür. Bu da kalkınca veya bunun kaldırılması esmasında, yerine göre, biraz güzlük ekilir³⁹².

Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmında hububatçılık yapılır. Doğu Anadolu geri kalmış bir bölge olarak görülebilir. Fakat tabiaten fakir değildir. Hem hububatçılık hem de hayvancılık bölgede önemli bir yere sahiptir³⁹³.

³⁹¹ Geniş bilgi için bkz.: 030-10-69-454-6, 030-10-69-654-19, 030-10-69-454-21, 030-10-69-654-22, 030-10-69-654-24, 030-10-69-654-27, 030-10-69-654-28, 030-10-69-654-37, 030-10-69-654-38, 030-10-69-654-40, 030-10-69-657-15.

³⁹² Saraçoğlu, *a.g.e.*, 436.

³⁹³ Geniş bilgi için bkz.: Genelkurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümeni), *Doğu Anadolu Coğrafyası (Tabiî, Ziraî, Beşerî, Baytarî)*, VII, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1938, 109.

11. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİNİN KALKINMASI- NA DAİR FAALİYETLER

Millî sanayinin gelişmesini sağlamak maksadıyla 1926 yılında sanayi teşvik kanunu daha sonra diğer koruyucu kanunlar çıkarıldı. Sanayi hareketi canlandırıldı. Maliyete müessir vergiler indirildi. Devlet bütçesinden ödenen her nevi giyeceklerin yerli malı olması mecburiyeti konmak suretiyle yerli sanayi teşvik edildi³⁹⁴.

1927 senesinde neşrolunan sanayi kanununun esasları şunlardır:

“1- Sanayi müesseseleri amele adetlerine ve muharrik beygir kuvvetlerine göre tasnif ve bu muafiyetler bu tasnife göre derecelere ayrılmıştır.

2- Kanunun belli başlı imtiyazları mevaddı iptidaiyeyi, makine-leri ve yedek makine aksamını gümrük resminden ve fabrikaları arazi, bina ve kazanç vergilerinden muaf tutmasıdır.

3- Fabrika kurmak isteyenlere arazi vermek, devlet nakliye vasıtalarında tenzilâtli tarife tatbik etmek gibi hükümleri de vardır.

Bu kanun on beş sene müddetle, yani 1942 senesine kadar mer’i olacaktı.”³⁹⁵

Doğu bölgesi, 1930’lardan beri, devletin kalkınmayı yurt yüzeyine yayma yolunda sarfettiği çabalardan da gereği kadar nasibini almamıştır. Hatta, 1949-1950 yıllarında Doğu Anadolu bölgesi için özel olarak hazırlanan bir bütçe, “yurdun batısı, doğusu olmaz, her yanı birdir” gerekçesiyle uygulanmamıştır³⁹⁶.

Söz konusu dönemi içinde bulunduğu şartlar bakımından ikiye ayırmakta fayda vardır. Bu ayırım, Cumhuriyet’in kurulduğu 1923 yılı ile ilk planlı döneme geçilen, 1932 yılı arasındır. Diğer dönem ise sanayi planlarının uygulanmaya konulduğu

³⁹⁴ Millet Hizmetinde 40 Yıl C.H.P. 22-23.

³⁹⁵ Kuruç, a.g.e., I, 59.

³⁹⁶ Ruşen Keleş, “Bölgesel ve Mahallî İdarelerin Planlı Kalkınmadaki Rolü”, XX, Sayı: 1, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara, 1965, 420.

ve sonuçlarının alındığı 1932-1939 dönemidir. Türkiye ekonomisi bu dönemde, istihdam yapısı, kamu maliyesi, sektörel bazda millî gelir artışları ve dış ticarete yaşanan gelişmeler şeklinde bir ayrıma tabi tutulabilir³⁹⁷.

Devlet politikası içinde Türkiye'nin her bölgesi kadar Doğu Anadolu'nun da sanayileştirilmesi istenmişken, özellikle Birinci ve İkinci Sanayi Planları bunu istenilen seviyede başarabilmiş değildir. 1930-1945 dönemi Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin Doğu Anadolu Bölgesi üzerindeki iktisadî politikaları belki yeterli değildir. Ancak sanayileşme adına bölgede bulunan unsurlar dikkate alındığında bu hamlelerin küçümsenmesi de pek hakça bir yaklaşım değildir. O dönemde yapılan yatırımların bölgenin bugünkü çehresine olan katkıları da inkâr edilemez³⁹⁸.

12. ULAŞTIRMA

Doğu Anadolu bölgesindeki yollar doğudan batıya vadilerle geçen bakımsız yollar idi. Kimisi şose, kimi kısımları ise adi araba yolu idi. Yollar ve ulaşım araçları çok yetersiz idi. Yazın bu yollardan araçlar yardım ile geçer, fakat kışın bilhassa doğu yolları tamamen kapanırdı³⁹⁹. Doğu Anadolu coğrafi şartlarının müsaade ettiği kadarıyla doğu-batı ve kuzey-güney yönünde hatlar halinde uzanan birkaç karayolu ve sürat yönünden elverişli olmayan ve doğu-batı yönünde uzanan demiryoluna sahiptir. Bunun yanında büyük merkezlerle de kolay ve güçlü bağlantıları yoktur⁴⁰⁰.

Bir ülkenin ekonomik kaynaklarının iyi bir şekilde işletilmesi, verimlendirilmesi, dış ticaretin geliştirilmesi ancak, bir ülkenin siyasî, sosyal ve kültürel hayatına etki yaptığı gibi, o ülkenin millî birlik ve bütünlüğünün sağlanmasında da başlıca rol oynar. Yeni devletin kuruluşundan 1938 yılı sonuna kadar ekonomik

³⁹⁷ <http://kosbed.kocaeli.edu.tr/sayi17/orhan.pdf> Erişim Tarihi: 07.10.2011.

³⁹⁸ Rahmi Doğanay, "1930-1945 Dönemi Doğu Anadolu'da Uygulanan Sanayi Politikaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X, Sayı: 2, Elazığ, 2000, 230.

³⁹⁹ Akçora, *a.g.e.*, 49.

⁴⁰⁰ Doğanay, *a.g.e.*, 225.

kalkınmayı sağlamada altyapıya önem verilmiş, bu amaçla demiryolu, karayolu ve denizyolları öncelikle ele alınmıştır⁴⁰¹.

Cumhuriyetin ilânından sonra karayolları davası ehemmiyetli bir mevzu olarak ele alınmış, fakat milletimizin fakir oluşu ve bütçemizin yüzlerce millî dava arasında taksimi mecburiyeti bu mühim eksiğimizin tam olarak başarılmasına imkân vermemiştir. Son zamanlarda hükümetimiz yeni bir hamle ile planlı ve rasyonel çalışmasını hızlandırmıştır. Karayolları Teşkilâtı'nın kurulması kısa bir gelecekte bu ana davanın halledileceğine kat'î teminattır. Genel müdürlük olan Karayolları Teşkilâtı'na 1951 malî yılında 8.156.253.600 lira gibi muazzam bir tahsisatın ayrılması milletçe azmimizin bariz ifadesidir⁴⁰².

Doğu ve Güneydoğu politikasında, kültür politikasının tek başına yeterli olmayacağı kesindir. Bu sebeple Atatürk, TBMM'nin beşinci dönem birinci yasama yılı açılış nutkunda: *"İç yönetim kuruluşlarımızı yurdun doğu bölgelerinden başlayarak genişletme gereği duymaktayız. Yeni iki Umumî Müfettişlik ve yeni bazı illerin kurulması gerekli görülmektedir. Bu arada Dersim bölgesinde önemli bir reform programının uygulanması da düşünülmüştür. İllerimizin sürekli denetim ve ortak işlerin bir elden yönetilmesini sağlayan Umumî Müfettişliklerden birçok yararlar bekliyoruz. Doğu illerimizin başlıca ihtiyacı, orta ve batı illerimize demiryolları ile bağlanmasıdır. Doğuya ilerleyen iki ana demiryolunun hızla bitirilmesini ve bunları birbirine bağlayacak yollar dizisine şimdiden başlanmasını gerekli görüyoruz,"* demektedir⁴⁰³.

Doğu illerinde öncelik verilen ulaşımın, özellikle de demiryollarının tamamlanması gayretleri öncelere dayanmakla birlikte, bazı iç ve dış nedenlerle çalışmalar oldukça uzun sürmüştür⁴⁰⁴. Demiryolu, her şeyden önce hudutlara kadar ulaşmayı hedefliyor, iç ve dış güvenlik açısından demiryolu ile sağlanacak ulaşım olanağına büyük bir önem verililiyordu. Ancak hudutlara doğru yol alırken de demiryolunun

⁴⁰¹ <http://gunceltarih.blogcu.com/cumhuriyet-donemi-sanayii-calismalari/4541689> 25.01.2012.

⁴⁰² *Yeni Şark (Diyarbakır)*, 21 Aralık 1951 Cuma, Sayı: 132.

⁴⁰³ <http://tarihyalansoyilemez.blogcu.com/ataturk-un-dogu-ve-guneydogu-anadolu-politikasi/4445338> 07.10.2011.

⁴⁰⁴ Aşgın, *a.g.e.*, 136.

maden bölgelerinde, tarıma elverişli yörelerden ve hayvancılık potansiyeli yüksek merkezlerden geçirilmesine dikkat ediliyordu⁴⁰⁵.

1930'da Başvekil İsmet Paşa'nın dile getirdiği yönetici kadro yeniden inşa düşüncesini güçlü bir savaş stratejisi mantığı ile uygulamayı kaçınılmaz saymıştır. Cumhuriyet rejiminin bekleyecek zamanı yoktur. Beklemek ve gecikmek kaybetmekle sonuçlanacaktır. Uygulama alanı demiryolları, uygulamasının adı da şimendifer politikası oluyor. Şimendifer ya da demiryolu politikası Cumhuriyet'in kuruluş dönemini simgeleyen hareketlerin başında gelir. 1924'te başlayan, 1927'den sonra hızlanan ve 1939'a doğru sona erdiği anlaşılan demiryolu politikası yeni rejimin kuruluşu ile özdeşleşmiştir⁴⁰⁶.

1923'te Cumhuriyet'in demiryolu şebekesi, hemen hemen Osmanlı döneminden kalan ve imtiyazlı yabancı şirketlerin elinde bulunan demiryolu hatları demek oluyordu. Bunları millileştirmeksizin başka bir demiryolu politikası izlemek olanaksızdı. Bu bakımdan, yeni politikanın kaçınılmaz bir boyutu da demiryollarının devlet elinde olmasıdır. Bu boyut da 1930'lu yılların sonlarında tamamlanıyor⁴⁰⁷. Şark demiryollarında yapılan tedkik hakkında Cumhuriyet Gazetesi'nin 03.01.1936 tarihli sayısında şunlara yer verildi: *"Kat'ı vaziyet tespit edildikten sonra hattı satın almak için müzakerelere başlanacaktır. Şark Demiryollarının satın alınması zamanının geldiğini Diyarbekir hattının açılış töreninden dönüşte Nafia Vekili Ali Çetinkaya müjdelemişti. Bayındırlık Bakanının bu müjdelemesini müteakip // Şark demiryollarında tetkikâta başlayan heyet bugün artık tetkikâtını hattın devlet tarafından satın alınması bakımından yapmaktadır.*

Bu tetkikât hakkında aldığımız malumata göre Devlet demiryolları İşletme direktörü Müeyyed ve cer müfettişi Mazhardan mürekkep olan bu heyet şimdi Şark Demiryollarının teknik kısımlarını gözden geçirmektedirler. İşletme işleri, yolcu ve eşya nakliyatı, bagaj işleri, banliyö seferleri, dâhili postalar ve Avrupa seferleri, tarifeler bu tetkikâtın çevresine dâhil bulunmaktadır. Hattın vaziyeti Şark Demiryollarının topraklarımızda bulunan kısmı 330 kilometredir. Bu hattın şimdi başka memle-

⁴⁰⁵ Doğu Anadolu ve Erzincan (Eskiçağdan Günümüze Doğu Anadolu Bölgesi'nin Geri Kalmışlığı Üzerine Bir Derleme), (Haz.: Ersal Yavi), Erzincan Valiliği İl Özel İdaresi Yayını, Ankara, 1994, 118.

⁴⁰⁶ Kuruç, a.g.e., I, 33.

⁴⁰⁷ Kuruç, a.g.e., I, 34.

ketlerde kalan kısmıyla birlikte tamamı 1872 tarihinde Osmanlı hükümeti tarafından ve ihraç edilen Rumeli şimendiferleri tahvilâtı getiriyle yaptırılmıştır. Hat yapılıncaya derhal işletme imtiyazı ekseriyeti Fransız sermayesiyle kurulan Şark Demiryolları İşletici kumpanyasına verilmiştir. Bu imtiyaz 1957 yılı sonunda yani bundan 22 yıl sonra bitecektir. Bundan üç yıl önce Lozan Antlaşması'nda takarrür eden esaslara göre eski kumpanya parçalanıp hattın memleketimizde kalan kısmı için Şark Şimendiferleri Türk Anonim şirketi kurulduğu zaman da bu imtiyaz müddeti aynen bırakılmıştır. Bu vaziyete göre hükümet şimdi yalnız işletme imtiyazını ve dolayısıyla hatta işlemekte olan lokomotiflerle yük ve yolcu vagonlarını ve tamir atölyesini satın alacaktır. 330 kilometrelik hat ve Şirkeci Garı da dâhil olduğu halde bütün istasyonlar ve tesisat devlete ait bulunmaktadır."⁴⁰⁸

Akşam Gazetesi'nin 5 Şubat 1929 Pazar günkü şose ve köprüler kanunu hakkında verdiği haberde: "*Şose ve Köprüler Kanunu ile ilgili olarak Nafia Vekâletinden gelen telgrafa göre şose ve köprü işleri hakkında esaslı bir kanun hazırlanmaktadır. Kanun B. M. Meclisinin bu içtima senesinde çıkacaktır. Bunun için bütün vilayetlere talimat verilmiş bazı şeyler sorulmuştur. Vilayetler bundan sonra yol için ayrılan parayı hiçbir suretle başka hususta sarfetmeyecektir. Yol parasından şimdiye kadar girişilmiş olan taahhütler hakkında malumat istenmiştir,*"⁴⁰⁹ diyerek bilgi verilmiştir.

Yol meselesine gelince. Doğu vilâyetlerinin kara ve demiryolları ile bağlanması bir zaman meselesidir. Yol inşaatı bugün tamamiyle makineli ve motorlu olarak yapılıyor. Diyarbakır'dan Muş'a kadar yüzlerce kilometre imtidadındaki yollarda genç mühendislerimizin ve işçilerimizin faaliyetlerini sevinç ve iftiharla gördüm. Çok hızlı inşa faaliyeti bu arkadaşlarımızın davayı anladıklarını gösteriyor. Güzergâhta sık sık karşılaştığımız devlet yolları şantiyeleri, buralara medeniyetin ve modern Türk hayat seviyesinin pek yakında gireceği müjdesini veriyor. Halk, doğu vilâyetlerini kışın tabiatın muhasarasından kurtaracak olan yol makinelerini zevkle ve sevinçle seyrediyor. Demiryolu 1953'te Muş'a girecek Muş – Bitlis Şosesi bu sene

⁴⁰⁸ *Cumhuriyet*, 3 İkindikânun 1936 Cuma, Yıl: 11, Sayı: 4180, 1-6.

⁴⁰⁹ *Akşam*, 5 Şubat 1929 Pazar, Yıl: 11, No: 3705, 2.

ikmal edilerek seyrüsefere açılacak, bu sayede doğu kalkınması tahakkuk yoluna girecektir⁴¹⁰.

Yollara verilen önem dolayısıyla Birinci Umumî Müfettişliğin merkezi olan Diyarbakır demiryolları ile birlikte bu alanda hızlı bir gelişme evresi söz konusu olacaktır. Bu konuyla ilgili olarak Cumhuriyet Gazetesi'nin 24 Şubat 1936 tarihli nüshasında: *“Doğu İllerinde Bayındırlık Faaliyetleri”* başlıklı yazıda: *“Daha dün, Diyarbakır'den bahsedildiği zaman herkesin gözü büyür ve içi titrerdi. Hele memuriyetle Diyarbakır'e tayin edilen bir memur, günlerce hayvan sırtında aşacağı yolları düşünür ve tüyleri ürperirdi. Fakat artık bu korkular, ürpermeler, dünyanın bütün işleri gibi tarihe karıştı. Cumhuriyet'in demir eli ıraklıkları ortadan kaldırdı. Şimdi İstanbul'dan kalkan bir yolcu rahat, rahat dört günlük bir tren yolculuğundan sonra Diyarbakır'e varıyor. Trenden en çok faydalanan şehirlerimizden biri şüphesiz Diyarbakır'dir. Tren, Diyarbakır'in hayatında erişilemeyecek kadar yücelikler yaratmıştır. Eskiden beri Diyarbakır, bu mıntakanın bir transit merkezi vazifesini görür. Bitlis, Siirt, Bingöl, Van, Muş, Hakkâri illeri dışarıdan temin edeceği her türlü ihtiyaç için Diyarbakır yolunu tercih ederlerdi. Trenin Diyarbakır'e varması şehrin bu yöndeki üstünlüğünü bir kat daha artırmış, Diyarbakır adeta bu illerin bir deposu, bir alış pazarı haline gelmiştir,”*⁴¹¹ şeklinde yer verildi.

Demiryollarının Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinin diğer vilâyetlerine ulaştırılması için çalışmalara hız verilmiştir. Diyarbakır'e kadar uzanan şimendifer hattının Van'a kadar temdidini hükümetin başlıca düşüncelerinden birini teşkil etmektedir. Nitekim Nafia Vekâleti bu hattın inşasına ait işlerle meşgul olmuş ve bu hatta ait ilk keşifleri yaptırmıştır.

Van şimendiferinin inşası bilhassa ilerisi için büyük bir öneme sahiptir. Demiryolu Van'a vardıktan sonra doğal olarak İran hükümeti bu yolla birleşecek bir yol inşasını gözden uzak tutmayacaktır. Bu takdirde günün birinde Haydarpaşa'dan trene bindiğimiz zaman Tahran'a gitmek imkânları hâsıl olması düşünülebilir. Bu şirketin

⁴¹⁰ *Şark Postası*, 16 Ağustos 1952, Yıl: 1, Sayı: 5, 1.

⁴¹¹ *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1936 Pazartesi, Yıl: 11, Sayı: 4232, 3.

teklifleri malî cihetten ağır görülmekle beraber bu hususta müzakereye devam edileceği anlaşılmaktadır⁴¹².

Şark Postası, 19 Ağustos 1952 Salı günlü nüshasında DP iktidarıyla birlikte Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinin her alanda kalkındığını şu örneklerle ifade etti: *“Doğuda büyük bir kalkınma var. 14 Mayıs inkılâbı tesirini burada tamamiyle hissettirdi. Ziraat süratle makineleşiyor. Bu hususta en uzak bölge olan Van’ı misal olarak göstereceğim. “14 Mayıstan evvel burada dört traktör vardı. İki sene zarfında bu adet on iki misli artarak elliye yükselmiştir. Tek bir biçer döğەر makinesi bulunmayan bu vilâyette dört adet mevcut bulunuyor. Toprak ofisi bölgenin iktisadiyatını kalkındırmıştır. Burada halkın dilinde darbimesel hükmüne geçen bir söz işittim: “Hoşap’ın ötesine kanun gitmez” diyorlar. Biz bu zihniyeti mazinin kötü hatırasını icraatımızla siliyor. Ve Cumhuriyet kanunları yurdun her tarafında hâkim bir zihniyetini, icraatımızla ve fülîyatla kurmağa çalışıyoruz. Bugün doğuyu mahrumiyet bölgesi halinden çıkarmaya azmetmiş bulunuyoruz. Geçtiğimiz yollardan uğradığımız yerlerden iktidarımızdan evvel ne bir bakan ne de milletvekilleri geçmiştir. Cennet kadar güzel ve zengin bu toprakları buraların coğrafyasını, tarihini, halkını bütün vatandaşlara tanıtmak zorundayız. Muş Ovası yakında doğunun Çukurovası olacak. Hayvancılık buralara servet ve refah getirecektir. Buraların ihmal edilmesinin acısını duyuyorum. Çok çalışarak mazinin kötü hatıralarının izlerini silmek mecburiyetindeyiz.”*⁴¹³

13. BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinin güven ve asayişini temin için bayındırlık hizmetlerine de gerekli önem verilmeye çalışıldı. Mustafa Kemal Yücel’in konuyla ilgili olarak 21 Eylül 1936’da Cumhuriyet Gazetesi’nde çıkan bir yazısında Doğu’daki bayındırlık hizmetlerinden bahsederek şunlara değindi: “Şarkta imar işleri sür’atle ilerliyor.

⁴¹² Cumhuriyet, 28 Eylül 1936 Pazartesi, Yıl: 11, Sayı: 4446, 7.

⁴¹³ Şark Postası, 19 Ağustos 1952 Salı, Yıl: 1, Sayı: 6, 2.

Urfa – Diyarbakir yolunda büyük bir köprü kuruluyor, Van’da göçmen mahalleleri yapılıyor; gölde muntazam nakliyat başladı.

Birinci Umumî Müfettiş Abidin Özmen doğu illerinde üç ay kadar süren bir seyahat yapmış ve Urfa, Mardin, Bitlis, Van, Hakkâri, Çölemerik, Muş ve Siirt’i gezerek Diyarbakir’e dönmüştür. Umum Müfettişlik, mıntıkasındaki bütün ihtiyaç ve eksiklikleri yakından esaslı surette tetkik etmiş ve her işi ait olduğu Vekâlet’e bildirmiştir.

Müfettişlik mıntıkasındaki bütün yollar yazın otomobille geçilir bir hale getirilmiştir. Bayındırlık Bakanlığı’nın yüksek bir yardım eseri olarak Urfa – Diyarbakir yolu üzerinde betonarme bir köprü yaptırılmaktadır. Bu köprü mıntikanın en büyük köprülerinden biri olacaktır. Van Gölü’ndeki işletme muntazam bir hale getirilmiştir. Haftada üç gün Tatvan-Van arasında sefer yapılmaktadır. Tersane, işletme merkezi Tatvan’da kurulmaktadır. Bitlis iline bağlı Urtapla Tuğ köyü arasında tersane, otel, gazino, garaj, antrepo, iskele ve memurin evlerinden müteşekkil tesisatın temel atma merasimi birkaç gün evvel yapılmıştır. Van Gölü için gemiler ısmarlanmış, yolcu ve eşya tarifelerinde de mühim tenzilât yapılmıştır. Gerek Birinci Umumî Müfettişlik mıntıkasındaki ve gerekse vilâyet ve kazalarda hususî inşaat çoktur. Bu da halkın iktisadî refahını göstermektedir.”⁴¹⁴

Ziraî ve baytarî noktadan da beş yıllık programlar tespit ediyoruz şehrin yanı başında halka asrî ziraat yollarını gösterecek bir numune çiftliği tesisi edilecektir. Vilâyetin asayiş durumu çok iyidir. Cumhuriyet hükümetinin kahir kuvveti her yoldan çıkını derhal yakalayıp kanunun pençesine tevdi etmektedir⁴¹⁵.

Abidin Özmen, bayındırlık hizmetleri hakkında yaptığı değerlendirmede hususî bütçelerin darlığı ve buradan alınan paranın çok az olmasından yakınmaktadır. Zengin şahısların azlığı, halkın mesken işine ayırdıkları paranın az olması gibi nedenlerden dolayı yolsuz, köprüsüz ve harap olan bölgeyi az zamanda kalkındırmanın imkânsızlığına vurgu yaptı. Birkaç bina ve köprü yapıldığını toprak yolların bir kısmının düzeltildiğini ifade etmektedir⁴¹⁶.

⁴¹⁴ *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1936 Pazartesi, Yıl: 11, Sayı: 4439, 4.

⁴¹⁵ *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1936 Pazartesi, Yıl: 11, Sayı: 4446, 6.

⁴¹⁶ BCA, 030-10-70-461-1, 2.

14. BİRİNCİ UMUMÎ MÜFETTİŞLİĞİN BÖLGEDE YAPILMASINI LÜZUMLU GÖRDÜĞÜ İŞLER

Birinci Umumî Müfettişlik tarafından merkeze gönderilen raporlarda Gümrük ve Muhafaza konusunda yeteri kadar eleman olmadığından şikâyet edilmektedir. Bundan dolayı da sınırların daha iyi korunmasının zorlaştığını belirtmektedir.

Umumî Müfettişliğin bölgedeki faaliyetleri kontrol edebilmek için yetkilerinin arttırılması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bölgenin asayiş ve düzeninin sağlanması için iktisadî kalkınmanın şart olduğu belirtildi⁴¹⁷.

Yeni Yurd Gazetesi’nin 10 Ağustos 1937’de: “Birinci Umumî Müfettişlik Çok Geniş Bir Program Hazırladı” başlıklı yazıda ise:

“Birinci Umumî Müfettişlik, kendi tetkikleri neticesinde mıntakası içindeki kalkınmayı sağlayacak olan bir program, yurdun çok geniş ve verimli bir parçasını ihtiva eden Umumî Müfettişlik bölgesinde bütün meseleleri en kısa yoldan halledecek esasları ihtiva etmektedir. Bugün Umumî Müfettişliğin bütün şubeleri tarafından gerçekleştirilmesine çalışılan bu program bütün teferruatıyla tespit edilmiş bulunmaktadır. Programın mühim maddeleri şunlardır:

“Halkın işinin kolaylaştırılması için mülkî teşkilât sıklaştırılmakta, muhtelif yerlerde kaza ve nahiye teşkilâtı yapılmaktadır.

Köy işleriyle daha yakından ilgilenebilmek için köy büroları teşkili hazırlıkları yapılmaktadır. Vilâyet bütçelerinin inşaat mevsiminde valiler elinde bulunabilmesi için lâzım gelen tedbirler alınmıştır.

Köy eğitmen ve yatılı köy okulu kurulmasında kültür bakanlığıyla vakî anlaşma üzerine kaza ve nahiye merkezlerinde mevcut beş senelik ilk mektepler devam edecek ve yeni müesseselerin kurulması için de kültür

⁴¹⁷ BCA, 030-10-70-458-1, 1.

bakanlığı yardım edecektir. Bunun için lâzım gelen tedbirler alınmaktadır.

Bölgenin mevcut 45 kazasının 31'inde doktor olmadığı anlaşılarak iki üç sene içinde bu kazalara doktor verilmesi için Sağlık Bakanlığı'yla yapılan resmî temaslar semeresini vermeye başlamıştır.

Bölgede sıtma ve trahom için esaslı ve ciddi tedbirler alınmıştır. Diyarbekir'de asrî bir hastane kurmak için 1.200.000 lira tahsis olunmuştur. Bütçenin müsaadesinde Van'da da sıhhi tesisat takviye olunacaktır. Ayrıca lazım gelen tetkikler yapılmaktadır. Bitlis hastanesinin vaziyeti islah edilmek üzeredir.

Mevcut ve gelecek göçmenlerin müreffeh bir hale getirilmesi için çalışılıyor. Havasor'a yeni göçmen gönderilecek. Göçmen işinde inşaat levâzımının önceden hazırlanması prensip olarak takip edilmektedir. Mıntıkaya gelen göçmenler süratle mahallî müretteplerine gönderilir ve iskânları süratle yapılacaktır.

Diyarbekir, Silvan, Hazro, Melefan, Ziyaru, Bitlis, Tatvan ve Siirt yollarıyla bu yollardaki sunî imalat ile Başkale, Çölemerik arasındaki 3-4 köprü üç sene içinde yapılmak için lâzım gelen tertibât alınmaktadır.

Diyarbekir, Bitlis, Siirt vilâyetleri bu yollar için mükellef amele ayıracaklar. Şoselerin keşiflerini hazırlayacaklardır.

*Bitlis ve Siirt vilâyetleri Bitlis deresi boyundaki yolda mevcut dar vi-
rajları Nisan, Mayıs ve Haziran ayları içinde genişletilmiş ve bayındır-
lık bakanlığınca yardım olunmuştur.*"⁴¹⁸

*Diyarbekir-Urfa yolunun da ehemmiyeti göz önüne alınmıştır. Bölge-
nin bataklık ve su işleriyle meşgul olunması hususunda Nafia Bakanlı-
ğı'nın fen heyetinin yardım ve alâkaları celbolunmuştur. Bu işler için
Umumî Müfettişlik vilâyetlerden malumat istemiş ve bu malumat üzeri-*

⁴¹⁸ Yeni Yurd Gazetesi (Van), 10 Ağustos 1937 Salı, Sayı: 8, Yıl: 1.

ne başlanmıştır. Diyarbekir’de bir silo inşası mukarrerdir. Yakında yapılması umuluyor.

Diyarbekir’de bir böcekçilik mektebi, yanında da bir filatör makinesi kurulacaktır. Diyarbekir vilâyeti mektep ve fabrika yerinin hazırlanması işiyle meşguldür. Ahlât’ta bir fidanlık kurulmak üzeredir. Bölgenin meyve, üzüm, kendir, pamuk ekinlerine ehemmiyet veriliyor. Bölgenin ormanları tetkik ve yeni kanunun halkı mutazarrır etmeyecek şekilde tatbiki etrafında esaslı çalışmalar başlamıştır.

Beş sene içinde tatbik edilecek bir programla Diyarbekir, Van aygır depoları kuvvetlendirilecek içinde ve hudutlarda birçok baytarî müesseseler kurulacaktır. Tetkikler ve teşebbüsler devam ediyor.

Van’ın Havasor ovasında, Muş ovasının Şerafeddin Dağının münasip bir mahallinde, kabil olursa Urfa vilâyetinde birer tay ve inek depoları tesis edilecek, 500-1000 hayvan biriktirilecek olan bu depoların arazi ve ot vaziyetleri tetkik edilmektedir. Ekonomi Bakanlığı kışı uzun bu bölgede el işleri hakkında lâzım gelen direktifleri vermektedir.

İskele-Van arasında Van Gölü işletme idaresince kamyon servisi tesisi Tatvan imalâthanesinde kontraplak ve kundura çivisi imali işleri fennî surette tetkik edilmektedir. Van Gölü seyrüsefer vasıtaları takviye edilmekte, gölden balık, soda ve havyar istihsâli için lâzım gelen tedbirler alınmış bulunmaktadır. Yeni vapurlar monte edildi. İşlemeğe başlamak üzeredir.

Van ve Bitlis’te her biri on beşer bin liralık iki hapishane inşası için teşebbüsler yapılmıştır. Birçok kazada resmî dairelerin ve hususî meskenlerin uyumsuzluklarını gören umumî müfettişlik 3-5 sene içinde bölgenin muhtelif mıntıkalarında resmî dairelerle memur ve subay evleri ve hudut karakolları inşası ve tekamülünü ele almış bulunmaktadır.

Diyarbekir’den Cizre’ye ve Diyarbekir’den Siirt’e, Bitlis mıntıkasından geçerek Van’ın Gönür boğazına götürülecek şimendiferin etüdlerine başlandı.

*Hayvan ihracat birliklerinin ehemmiyeti muhtelif meselelerle halka anlatılmakta ve halkın iştiraki teşvik olunmaktadır,”*⁴¹⁹ denilerek Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde yapılan faaliyetlerden bahsedildi.

⁴¹⁹ Bkz.: Ek: 10, *Yeni Yurd Gazetesi (Van)*, 10 Ağustos 1937 Salı, Sayı: 8, Yıl: 1.

Bunların yanında Birinci Umumî Müfettiş İbrahim Tali, maliye işlerinin daha yakından takip ve murakabesi için mıntıkanın bütün halinde idaresi lüzumuna ve bunun için de kâfi adette müfettiş ihtiyacına tekrar işaretle, temini halinde tanzim ve tasvibi vekâletpenahilerine iktiranı rica edilecek bir metot dâhilinde yeniden faaliyete geçilerek mutlaka müsbet neticeler alınacağını da belirtmektedir⁴²⁰.

15. UMUMÎ MÜFETTİŞLİKLERİN KALDIRILMASI

İstanbul Milletvekili Ahmet Kemâl Silivrili, bütçe yasa tasarısının görüşüldüğü sırada umumî müfettişliklerin kaldırılması gerektiğini gündeme getirdi (26.12.1947). Memleket zararına olan kadro teşekküllerinin ortadan kaldırılması gerektiğini belirtti. Bu teşekküllerden birisinin umumî müfettişlik teşkilâtı diğerinin ise sıkıyönetim teşkilâtı olduğunu ifade etti. Bunların lâğvı dolayısıyla da vatandaşın senede 6-7 milyon lira vermekten kurtulduğunu sözlerine ekledi⁴²¹.

Ahmet Kemâl Silivrili, umumî müfettişlik hakkındaki kanunun ne gibi sebeplerden dolayı lâğvedildiğini ise şöyle dile getirdi: *“Arkadaşlar bu kanun diyor ki; müteaddit vilâyetleri alâkadar eden ve bu vilâyetlerin müşterek faaliyetiyle izalesi kabil olan ihtiyacat hususunda o vilâyetler üzerinde tâyin edilen salâhiyetleri haiz umumî müfettişlikler teşkiline ve bu ihtiyaçların zail olmasıyla müfettişliklerin ilgasına hükümet mezundur. Demek ki, umumî müfettişlik teşkili için müteaddit vilâyetleri alâkadar eden ve bunların müşterek faaliyetiyle izalesi kabil olan bazı ihtiyaçlar ortaya çıkmalıdır. Bu ihtiyaçlar teşkilât kanunlarının derpiş etmediği mübrem ihtiyaçlar olacaktır. Takdir ve tahmin buyurursunuz ki, bu ihtiyaçlar olağanüstü emniyet meseleleri ile ilgilidir.(...) Anayasa malûmuâliniz idare taksimatımız ocak, bucak, ilçe ve il olarak kabul etmiştir. Bunlar arasında genel müfettişlik teşkilâtı diye bir şey yoktur. Diğer taraftan yine anayasa illerin yetki genişliği esasına göre idare edilece-*

⁴²⁰ BCA, 030-10-69-457-6, 14.

⁴²¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 8, C.: VIII, Toplantı: 2, 23. Birleşim, (26.12.1947), 334.

ği hükmünü koymuştur. Genel müfettişlik teşkilâtının olağanüstü sebepler dışında devamlı teşkilât olarak mütalâası bu esasa aykırı olurdu."⁴²²

İçişleri Bakanlığı Bütçesinin görüşüldüğü sırada söz isteyen milletvekillerinden biri olan Sinop milletvekili Suphi Batur, devlet bünyesi içinde kuruluşları itibarıyla hiçbir faydalı işe yaramayan ve sadece bütçeye yük teşkil eden umumî müfettişliklerin kaldırılmalarında isabet olduğu mütalâasında olduklarını belirtti⁴²³. Bu olumsuz tespitlerin yanında Siirt milletvekili Etem İzzet Benice, umumî müfettişliklerin doğuda emniyet, istihbarat, iç ve dış âlem tesirlerini ve mahallî cereyanları ihata ve tefrik bakımından faydalı olduğu bilgisine ve zannına sahipti⁴²⁴. Umumî müfettişlik teşkilâtı 1 Ocak 1948 tarihinden itibaren ise lağvedildi. Bu durumda Umumî Müfettişliklerin hukuken var olmaya devam ettiklerini, fakat günlük hayatta artık mevcut olmadıklarını söylemek mümkündür⁴²⁵.

1950'de DP'nin hükümete gelmesini takip eden ilk yıllarda 1952'de Diyarbakır Milletvekili Mustafa Remzi Bucak'ın 24.1.1952 tarihinde TBMM'ye iptal gerekçesini sunduğu "*Umumî Müfettişlik Kanunu ile Ek ve Tadillerinin Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun*" ve "*Umumî Müfettişlikler, Teşkilât ve Kadroları*" yürürlükten kaldırıldı"⁴²⁶

⁴²² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 8, C.: VIII, Toplantı: 2, 23. Birleşim, (26.12.1947), 345.

⁴²³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 8, C.: VIII, Toplantı: 2, 25. Birleşim, (28.12.1947 Pazar), 492.

⁴²⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 8, C.: VIII, Toplantı: 2, 25. Birleşim, (28.12.1947 Pazar), 516.

⁴²⁵ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumî Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine)*, Mikro Yayınları, Konya, 1998, 176.

⁴²⁶ Koca, a.g.e., 177.

16. SONUÇ

Türkiye, Cumhuriyet'in ilânı ile birlikte bir takım sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Bu sıkıntıyı giderebilmek için Osmanlı Devleti zamanında uygulanan bazı kurumları örnek alarak Cumhuriyet döneminde de uygulamaya koydu. Bu uygulamalardan biri de Umumî Müfettişlik Kurumu'dur.

Umumî Müfettişlik Teşkilâtı'nın uygulandığı bölgelerdeki temel amaç asayiş ve düzenin sağlanmasıydı. Osmanlı Devleti zamanında uygulanan umumî müfettişlik kurumu ile Cumhuriyet döneminde uygulanan umumî müfettişliklerin benzer özellikler taşıdığını ve birkaç vilâyetin bir merkezden yönetilmesi uygulamasının hemen hemen aynı olduğu görülmektedir.

Düzeni ve asayişi sağlamak için uygulamaya konulan Umumî Müfettişlikler önemli vasıflar üstlenmişlerdi. Ancak bu uygulamaların dönemin mevcut sorunlarından dolayı yetersiz kaldığını ve başarıya ulaşamadığını söyleyebiliriz.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan sorunlardan biri de II. Abdülhamid, zamanında oluşturulan ve aşiret olgusu üzerine şekillenen "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*"nın etkisiydi. Bölgede önemli bir güce ulaşan bu alayların uzantıları Türkiye Cumhuriyeti'ni en fazla uğraştıran meselelerin başında geldi. Osmanlının son döneminden beri önemli bir yere sahip olan aşiret yapılanması, Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdürdü.

Gerek Osmanlı ve gerekse Cumhuriyet döneminde uygulanan umumî müfettişlerin yetkileri genel hatlarıyla aynıydı. Umumî Müfettişler yasaların uygulanmasını denetleyecek, valilerin de görüşünü alıp bölgeleri için uygun görmedikleri yasalarda yapılması gereken değişiklikleri Bâbîâli'ye bildirecek ve bu konularda tasarılar hazırlayabileceklerdi. Bunun yanında yasaların uygulanmasını kolaylaştıracak talimatnâmeler de oluşturabileceklerdi. Bir yerde yeni mülkî makamlar ihdas etmeyi gerekli görürlerse, vali ve kolordu komutanının da görüşünü alarak, tasarı hazırlayabileceklerdi. Bölgeleri içinde uygun gördükleri şehri kendileri için merkez seçip istedikleri sayıda telgraf memuru, jandarma ve asker bulundurabileceklerdi. Dolayısıyla umumî müfettişlerin yetkilerinin oldukça geniş olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti, umumî müfettişlikleri zaman zaman yürürlüğe koydu ama dönemin şartları gereği istenen verim alınamadı. Bunun yanında umumî müfettişlikler, bir kurum olarak, Millî Mücadele döneminde TBMM tarafından 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kânunu'nda da yer aldı.

Umumî müfettişlikler, Osmanlı Devleti'nin merkeze uzak ve devlete sorun teşkil edecek özelliğe sahip vilâyetler için uygulamış olduğu yönetim tarzıydı. Cumhuriyet'e de miras olarak kalan bu kurum Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında özellikle Doğu ve Güneydoğu'da uygulandı.

Umumî Müfettişlik Teşkilâtı, Şeyh Said İsyanı ve sonrasında alınan tedbirlerin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Umumî müfettişliğin ortaya çıkmasına neden olan gelişmeler özellikle bölgenin siyasî ve sosyal yapısından ileri geldi. Bölgede meydana gelen ayaklanmalar ve bunun sonucunda alınan tedbirler müfettişlik uygulamasına giden yolu açtı. Bu bağlamda Şeyh Said Ayaklanması ile umumî müfettişlerin faaliyetleri arasında fizikî ve sosyal bağ mevcuttur.

Bununla beraber Birinci Umumî Müfettişlik sınırlarına dâhil olan yerlerde çıkarları bulunan devletlerin ayrılıkçı hareketlere yaptıkları destekler de göz ardı edilmemelidir. Bölgede meydana gelen ayaklanmalarda yabancı devletlerin parmağı olduğu görülmektedir. Hoybun Cemiyeti'nin İngilizlerin hâkim olduğu Irak'ta şekillenmesi ve Fransızların hâkim olduğu Beyrut'ta ise kuruluşunu gerçekleştirmiş olması gözden kaçırılmaması gereken önemli bir noktadır. Bölgede çıkan Ağrı ayaklanmaları da bölgenin asayiş ve düzenine büyük zarar verdi.

Umumî müfettişliğin ilk kurulma nedeni, 23 Ekim 1927'de sona eren sıkıyönetimin yerini dolduracak bir yetke yaratmaktır. Bu teşkilât ancak 1 Ocak 1928'de fiili olarak uygulamaya konabildi. Umumî Müfettişler İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir kurumdu ve aynı zamanda İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanunu'nun valilere bahşettiği yetkilere sahipti.

Cumhuriyet hükümetleri, umumî müfettişlik kurumunu Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilâyetlerinde hükümetin yakından görüp işiteceği, gözü ve kulağı olacağı bir yönetim tarzı olarak görüyordu. Bu teşkilâtla vilâyetlerin yerinde tetkik edilip idarî ihtiyaçlarının yakından takip edilmesi amaçlandı.

Umumî müfettişler, herhangi bir iş için gerekli gördükleri zamanlarda gönderebilecekleri raporlar dışında Temmuz veya Ağustos aylarında bölgenin yönetim, öğretim, ekonomi, sosyal ve genel durumu hakkında İçişleri Bakanlığı'na ve ilgili bakanlıklara da ayrı ayrı faaliyet raporu gönderirlerdi. Hükümet, bu raporlar vasıtasıyla bölge hakkında detaylı bilgiye ulaşırdı.

Birinci Umumî Müfettiş olarak görev yapan dört şahıs ön plana çıkmaktadır. Bunlar: İbrahim Tali Öngören (1928-1932), Hilmi Ergeneli (1933-1935), Abidin Özmen (1935-1943) ve Avni Doğan (1943-1947)'dir.

Umumî müfettişlerin bir başka amacı ise bölgenin kalkınmasına çalışmaktır. Ancak ekonomik yapıdaki yetersizlik ve bölgenin geri kalmışlığının bir türlü giderilememesi istenen amaca ulaşılmasına engel teşkil etmiştir. Bölgenin asayışı tam olarak sağlanamadığından yapılan harcamalar da hep geri planda kaldı.

Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde kültürel faaliyetler Halkevleri aracılığıyla yürütüldü. Cumhuriyet'in temel ideolojisini bölge halkına benimsetme genellikle Halkevleri vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışıldı. Ancak istenen başarı tam olarak sağlanamadı. CHP iktidarının özel örgütlenmelerinden biri olarak görülen umumî müfettişlikler hükümete her konuda bilgi vermelerine rağmen varılmak istenen amaçlara ulaşamadılar. 1947 yılı İçişleri Bakanlığı bütçe görüşmeleri sırasında umumî müfettişlik kurumunun devlete gereksiz masrafa neden olduğuna işaret edilerek kaldırılması gerektiğine değinildi. 1 Ocak 1948 tarihinde de fiilen ortadan kaldırıldı, ancak hukuken 1952 yılına kadar devam etti.

DP'nin iktidara gelmesiyle umumî müfettişliklere yöneltilen eleştiriler de arttı. Bu kurumun işlevini yitirdiğine, müfettişlerin bölgede birtakım faili meçhul cinayetlerde parmağı olduğuna işaret edildi. Bunun yanında umumî müfettişlik teşkilâtının olağanüstü şartlardan dolayı uygulandığının altı çizilerek bu kurumun demokrasiyle bağdaşmadığına dolayısıyla da 1952 yılında umumî müfettişlik kanun ve ekleleriyle birlikte hukuken de kaldırılmasına karar verildi.

17. KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.01.02.2.15.20.

BCA, 030.010.4.22.31.

BCA, 030.18.01.02.55.48.

BCA, 030.010.31.322.2.

BCA, 030.10.65.436.26.

BCA, 030.10.68.452.1.

BCA, 030.010.68.452.4.

BCA, 030.010.69.453.5.

BCA, 030.010.69.453.6.

BCA, 030.10.69.454.16.

BCA, 030.10.69.454.20.

BCA, 030.10.69.454.21.

BCA, 030.10.69.454.22.

BCA, 030.10.69.454.23.

BCA, 030.10.69.454.36.

BCA, 030.010.69.455.1.

BCA, 030.10.69.455.6.

BCA, 030.10.69.457.6.

BCA, 030.10.70.458.1.

BCA, 030.10.70.458.2.

BCA, 030.10.70.459.1.

BCA, 030.10.70.461.3.

BCA, 030.010.112.755.8.

BCA, 030.010.112.761.3.

BCA, 030.10.121.860.1.

BCA, 030.10.121.860.1.

BCA, 030.10.128.923.2.

BCA, 030.10.128.923.3.

BCA, 030.10.128.923.4.

BCA, 030.10.128.923.8.

BCA, 030.10.128.923.9.

BCA, 030.10.128.923.19.

BCA, 030.010.262.768.16.

II. SÜRELİ YAYINLAR

a) Yerel Gazeteler

Mardin Sesi (Mardin)

Midyat (Mardin)

Siirt Gazetesi (Siirt)

Şark Postası (Diyarbakır)

Yeni Mersin (Mersin)

Yeni Şark (Diyarbakır)

Yeni Yurd Gazetesi (Diyarbakır)

Yeni Yurd Gazetesi (Van)

Van Gazetesi, (Van)

b) Ulusal Gazeteler

Akşam (İstanbul)

Cumhuriyet (İstanbul)

Ulus (Ankara)

Vatan (İstanbul)

c) Dergiler

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (Ankara)

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (Ankara)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi (Ankara)

Arkitekt (Van)

Dicle Kaynağı (Diyarbakır)

İdare Dergisi (Ankara)

Işık Dergisi (Mardin),

SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (Isparta)

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Ankara)

Tarih Araştırmaları Dergisi (Ankara)

III. YAYIMLANMIŞ BELGELER

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM Gizli Celse Zabıtları

TBMM Tutanak Dergisi

IV. ARAŞTIRMA ESERLERİ

A. KİTAPLAR

AKÇORA, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

AKÇURA, Belma, *Devletin Kürt Filmi (1925 – 2009 Raporları)*, New Age Yayınları, İstanbul 2009.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Güneydoğu Meselesi ve Çözüm Yolları*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

AKSUN, Ziya Nur, *II. Abdülhamid*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

AŞGIN, Sait, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk (1919-1927)*, (Haz.: Zeynep Korkmaz), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

AVŞAR, Erkan, *Toprak Mahsulleri Ofisi'nin İktisadî Faaliyetleri ve Siyasetteki Yansımaları (1938-1950)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2009.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemâl (1923-1938)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1966.

BABACAN, Hasan, *Mehmed Talat Paşa 1874-1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

BARKAN, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler I)*, (Haz.: Abidin Nesimi-Mustafa Şahin-Abdullah Özkan), Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, (Haz.: Yusuf İhsan Genç-Hacı Osman Yıldırım-Nazım Yılmaz-Mustafa Küçük-Sinan Satar-İbrahim Karaca), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2000.

BAYAR, Celal, *Şark Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi (Cumhuriyet Dönemi)*, III, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2001.

Birinci Genel Müfettişlik, *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, İstanbul 1939.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

ÇAY, Abdulhalûk M., *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık (İlgi Yayınevi), İstanbul 2010.

ÇELİK, Haydar Seçkin, *Atatürk Döneminde Halk-Devlet İlişkileri (1923-1938)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım (Halkla İlişkiler) Anabilimdalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010.

DEMİRBAĞ, Hüseyin, *Tanin Gazetesi'nde Ermeni Sorunu (1914-1918)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2008.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.

Doğu Anadolu ve Erzincan (Eskiçağdan Günümüze Doğu Anadolu Bölgesi'nin Geri Kalmışlığı Üzerine Bir Derleme), (Haz.: Ersal Yavi), Erzincan Valiliği İl Özel İdaresi Yayını, Ankara 1994.

ERDEHA, Kâmil, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

ERGÜN, Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1982.

EZHERLİ, İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920 -1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877 - 1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1998.

- ELEKDAĞ, Şükrü M., *Tarihsel Gerçekler ve Uluslararası Hukuk Işığında Ermeni Soykırımı İddiası*, Nisan 2010.
- GENCER, Fatih, *Ermeni Soykırım Tezinin Oluşum Sürecinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi (Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti)*, Alternatif Düşünce Yayınları, İstanbul 2006.
- Genelkurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümeni), *Doğu Anadolu Coğrafyası (Tabii, Ziraî, Beşerî, Baytarî)*, VII, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1938.
- HAMDÎ, Ahmet, *İktisadî Devletçilik*, I, İstanbul 1931.
- HAYRÎ, Orhun-Celâl Kasaroğlu-Mehmet Belek-Kâzım Atakul, *Meşhur Valiler*, İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları, Ankara 1969.
- İBRAL, Levent, *Kürt Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci (1918-1926)*, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009.
- İRTEM, Süleyman Kâni, *Ermeni Meselesinin İçyüzü (Ermeni İsyanları Tarihi, Bomba Hâdisesi, Adana Vak'ası, Meclis-i Mebusan Zabıtları)*, (Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 2004.
- KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, II, Emre Yayınları, İstanbul [Tarihsiz].
- KARABEKİR, Kâzım, *Hayatım*, (Haz.: Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 2005.
- KARACA, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul [Tarihsiz].
- KARACA, Emin, *Ağrı Eteklerinde İsyan (Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi)*, Karakutu Yayınları, İstanbul 2003.
- KARACAKAYA, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul [Tarihsiz].
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907))*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- KARPAT, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.

- KİLİ, Suna - A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Senedi İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1985.
- KOCA, Hüseyin, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumî Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine)*, Mikro Yayınları, Konya 1998.
- KOÇAK, Cemil, *Umumî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- KURUÇ, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1988.
- KURUÇ, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)*, II, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1993.
- KÜMBÜL, Bengi, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2006.
- MCDOWALL, David, *Modern Kürt Tarihi*, (Çev.: Neşenur Domaniç, Haz.: Selma Koçak), Doruk Yayıncılık, Ankara 2004.
- Millet Hizmetinde 40 Yıl C.H.P., Ankara 1963.
- ÖĞÜN, Tuncay, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- ÖĞÜN, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004.
- ÖNEN, Nizam - Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye (Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929))*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- ÖZ, Baki, *Dersim Olayı*, Can Yayınları, İstanbul 2004.
- ÖZ, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yayınları, Ankara 1996.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2008.

- ÖZTÜRK, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2008.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, *Doğu Anadolu*, I, İstanbul 1956.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, V, Sayı: 2, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Mart 1996.
- ŞAVKILI, Cengiz, *Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri (1920-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2011.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, (Çev.: Şinasi Orel), Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009.
- TEMİZHAN, Oğuz, *Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara [Tarihsiz].
- TEVETOĞLU, Fethi, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Atatürk ve Çevresi Yayınları, Ankara 1971.
- TİMUR, Taner, *Türk Devrimi (Tarihî Anlamı ve Felsefî Temeli)*, Ankara 1968.
- TOKGÖZ, Erdinç, *Türkiye'nin İktisadî Gelişme Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1995.
- TÖREHAN Serdar, Mehmet, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Bitlis 1996.
- TUFANTOZ, Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları (990-1085)*, Aça Yayınları, Ankara 2005.
- TUNÇAY, Mete, *T.C. 'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Cem Yayınevi, İstanbul 1992.
- TURAN, Şerafettin, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2003.
- TÜRKMEN, Zekeriya, *Vilayât-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

VARLI, M. Bülent, *Umumî Müfettişler Toplantı Tutanakları – 1936*, Dipnot Yayınları, Ankara 2010.

YALMAN, A. Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim (1922-1971)*, II, Rey Yayınları, İstanbul 1970.

YAYMAN, Hüseyin, *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, Seta Yayınları, Ankara 2011.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev.: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

B. MAKALELER

AKÜNAL, Dündar, “Belge ve Resimlerle İbrahim Tali Öngören”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 40, İletişim Yayınları, İstanbul Nisan 1987, s.22-25.

AKYÜZ, Kenan, “Türk Ocakları”, *Belleten*, L, Sayı: 196, Türk Tarih Kurumu, Ankara Nisan 1986.

AŞGIN, Sait, “Atatürk Döneminde Doğu Anadolu (1923-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 50, XVII, Temmuz 2001.

AYDOĞAN, Erdal, “Üçüncü Umumî Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, s.1-14.

AYSAL, Necdet “Anadolu’da Aydınlanma Hareketi’nin Doğuşu: Köy Enstitüleri” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 35-36, Mayıs-Kasım 2005, s.265-282.

BALTA, Tahsin Bekir “Türkiye’de Mahallî İdareler”, XV, Sayı: 4, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara 1960, s. 104-112.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, “100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler” *Belleten*, LII, Sayı: 202, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara Nisan 1988.

- DEMİRTAŞ, Bahattin “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 41, Ankara Mayıs 2008, s. 63-87.
- DİKİCİ, Ali, “Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 42, Ankara Kasım 2008, s.162-163.
- DİKİCİ, Ali, “Osmanlı Makedonyası’nda Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruması Misyonu: Mürsteg Reform Programı”, *Karadeniz Araştırmaları*, VI, Sayı: 24, Kış 2010.
- DOĞANAY, Rahmi, “1930-1945 Dönemi Doğu Anadolu’da Uygulanan Sanayi Politikaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X, Sayı: 2, Elazığ 2000, s.223-230.
- GÜLMEZ, Nurettin, Anadolu Islahatı Olağanüstü Genel Müfettişliği, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XX, Sayı: 58, Ankara Mart 2004.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Tehcir Edilen Nüfus, Kayıplar ve Göçler”, *Türk Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar Uluslararası Sempozyum (15-17 Mart 2006)*, (Haz.: Şafak Kural-Feridun Emecen-Mustafa Aydın), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s.143-179.
- HÜLAGÜ, M. Metin, “Topal Osman Nuri Paşa (1840-1898) Hayatı ve Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 5, Ankara 1994, s.145-153.
- KARACA, Ali, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi’ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz.: Erhan Afyoncu), Tatav Yayınları, İstanbul 2001.
- KELEŞ, Ruşen, “Bölgesel ve Mahallî İdarelerin Planlı Kalkınmadaki Rolü”, XX, Sayı: 1, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara 1965, s. 419-426.
- KOPAR, Metin, “Cumhuriyet’in İlanından Sonra Elazığ’da Yapılan Yatırım Ve Harcamalar (1927-1950)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVII, Elazığ 2007, s.301-314.

- KUŞÇUOĞLU, Yakup, “Van ve Çevresi”, *Arkitekt*, (Çıkaranlar: Abidin Mortaş - Zeki Sayar), Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1945, s.23-26.
- KÖMÜRCÜOĞLU, Asım, “Van ve Çevresi”, *Arkitekt*, Çıkaranlar: Abidin Mortaş - Zeki Sayar, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1945, s.27-29.
- OZANKAYA, Özer, “Doğu Anadolu Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIV, Sayı: 3, Ankara 1969, s. 73-116.
- ÖZBEK, Nadir, “Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 9 Güz, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.59-85.
- ÖZGİRAY, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI Sayı: 33, Kasım 1995, s.?
- ÖZMEN, Abidin, “İdare Teşkilatımız (Bir Anket Münasebetiyle)”, *İdare Dergisi*, Sayı: 181, Yıl: 17, Temmuz-Ağustos 1946, s.174-188.
- ÖZTRAK, İlhan, “Toprak Reformu ve Hukuk Politikası”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXII, Sayı: 1, Ankara 1967, s. 67-96.
- ÖZYER, Tuncer, “Cumhuriyet Hükümetleri Programlarında İç Güvenlik”. *Türk İdare Dergisi*, Yıl: 60, Sayı: 381, Ankara Aralık 1988, s.201-256.
- TÜRKMEN, Zekeriya, “İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914), *Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları*, III, Sayı: 9, Ankara 2003.
- SARINAY, Yusuf, Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye Karşı Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 40, XIV, Ankara Mart 1998, s.?
- SOMEL, Selçuk Akşin, “Osman Nuri Paşa’nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVIII, Sayı: 29, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1996.
- SONYEL, Salâhi R., Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918), *Belleten*, LXI, Sayı: 231, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara Ağustos 1997.

- ŞEKER, Kadir, “CHP Parti Müfettişlerinin Isparta ve İlçe Halkevleri Raporları (1940-1942)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, Isparta Aralık 2011, s.37-50.
- TAŞ, Fatih, “Vilâyet-i Şarkıyye Islâhatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV, Sayı: 42, Ankara Kasım 1998.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, “Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s.353-373.
- YILDIZ, Hatip, “Bedirhan Bey ve Nasturîler”, *Süryanîler ve Süryanîlik*, (Haz.: Ahmet Taşgın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli), I, Orient Yayınları, Ankara 2005, s.161-183.

C. İNTERNET

<http://www.agrirehberi.com/ana/tarih.html>.

<http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=265>.

<http://www.belgeler.com/blg/1rmn/ismet-inonu-cumhuriyetin-ilk-yillari-2>.

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/786/10098.pdf>.

<http://www.dunyadinleri.com/durzilik.html>.

<http://www.edebiyatdergisi.hacettepe.edu.tr/75ozelOkanHaktan.pdf>.

<http://gunceltarih.blogcu.com/cumhuriyet-donemi-sanayii-calismalari/4541689>.

<http://kosbed.kocaeli.edu.tr/sayi17/orhan.pdf>.

<http://kuresunniler.com/>.

http://www.madenliyiz.biz/haber_detay.asp?haberID=203.

<http://www.nuveforum.net/307-siyasi-hareketler/172338-agri-ayaklanmalari>.

<http://www.risaleinurenstitusu.org/index.asp?Section=Enstitu&SubSection=EnstituSayfasi&Date=11/28/2003&TextID=673>.

<http://tarihyalansoylemez.blogcu.com/ataturk-un-dogu-ve-guneydogu-anadolu-politikasi/444533807>.

<http://tarihvemedeniyet.org/2009/09/osmanli-turkiyesinde-eyaletten-vilayete-gecis/>.

<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>.

http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_1/onder_2.pdf.

<http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd2/sbd-2-07.pdf>.

http://www.yasamoykusu.com/biyografi-3199-Zeynel_Abidin_Ozmen.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Rasih_Kaplan.

18. ÖZET

Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan umumî müfettişlik teşkilâtı, Cumhuriyet'in ilk yıllarına da taşınmıştır. Cumhuriyet döneminin mahallî yapılanmalarından olan umumî müfettişlik müessesesi 1927-1947 yılları arasında işlevini sürdürdü.

Araştırma konumuz olan Birinci Umumî Müfettişlik, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kalkınmasına çalışarak bölgede düzen ve asayiş sağlamaya için yürürlüğe konuldu. Ancak bölgenin aşiret yapısından dolayı istenilen amaca uygun çalışmalarda bulunamadı. Bu yüzden 01.01.1948'de lâğvedildi.

Umumî Müfettişlik Teşkilâtı, fiilen ortadan kaldırılmasına rağmen hukuken devam etti. Fakat DP tarafından 24.01.1952 tarihinde de Umumî Müfettişlik Kanunu ve ekleri yürürlükten kaldırıldı.

Anahtar Kelimeler: Birinci Umumî Müfettişlik, Umumî Müfettişlik Teşkilâtı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Abidin Özmen, İbrahim Tali Öngören, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

The public inspectorship which emerged in recent times of Otoman Empire moved to the first year of Republic. As the public inspection of local instution period, it continued to function between the years of 1927-1947.

The first public inspectorship which is our searching topic was put into action in order to ensure the development of Eastern and South-eastern regions of Anatolia within order and security. But, because of the tribe structure of region studies were not suitable for the intended purposes and so it was canceled in 01.01.1948. Although the public inspectorship was virtually eliminated, it was continuing legaly. But in 24.01.1952 the public inspectorship law and its annexes were eliminated by DP.

Key Words: The First Inspector General of, Inspector General of the Organization, Eastern and Southeastern Anatolia, Abidin Özmen, İbrahim Tali Öngören, The Ottoman Empire.

19. EKLER

EK: 1 Beyazıt Vilâyetinin Birinci Umumî Müfettişliğe Bağlanması

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞVEKÂLETMuamelat müdürlüğü
Şöbd. 1
Sayı 7640

Kararname

27-tegrinsani-927 tarih ve 5854 numaralı Kararnameye zeyildir:

Asayiş ve muamelâtı umumiyesi Birinci Umumî Müfettişlik muntakasına dahil Vilâyetlerle alâkadar olan Beyazıt Vilâyetinin mezkûr Müfettişliğe raptı zarurî olduğundan Birinci Umumî Müfettişlik talimatnamesinin Birinci maddesine Beyazıt Vilâyetinin de ilâvesi, Dahiliye Vekâletinin 10/2/929 tarih ve 684/124 numaralı teskeresile yapılan - teklifi üzerine İc.V.H. inin 13/2/929 tarihli iptimalında tasvip ve kabul olunmuştur .

13/2/929

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

M.M.V.

M. K. K. K.

Ad.V.

M. K. K. K.

Bş.V.

İsmet

Ma.V.

S. Sarıoğlu

Ha.V.

S. R. R.

Da.V.

S. Kaya

S.i.M.V.

S. R. R.

İk.V.

M. R. R.

Na.V.

R. R.

Mf.V.

İsmet

030 18 01 02 2 15 20

EK: 2 Başbakan İsmet İnönü'nün İbrahim Tali'nin Görevden Ayrılması Üzeri-
ne Yazdığı Teşekkür Konuşması

T. C.
BAŞVEKÂLET
Hususi Kalem Müdürlüğü
Sayı:

6 - 12 - 1932

İbrahim Tali Beyefendi Hz.ne

Birinci Umumî Müfettiş

Diyarîbekir

Acele

Senelerden beri büyük bir dirayetle ifa bu-
yurduğunuz büyük vazifeden ayrılacağınız günlerde si-
ze teşekkürat ve takdiratımızı hürmetle ifade etmek
isterim. Birinci Umumî Müfettişliğe geldiğiniz günle
bu büyük vazifeyi bıraktığınız gün arasındaki fark
siyasi ve idari hayatta büyük muvaffakiyet ve çok iler-
ri bir salâhın meydana gelmesidir. Memlekete yaptıkla-
rınızdan daha mühim hizmetler yapmanız mukadder oldu-
ğu için sıhhatınızın sıyaneti mecburiyeti yorucu iş-
lerinize fasıla vermeğe büyük şefimizi ve beni mecbur
etti.

Büyük Millet Meclisinde ve evvelce de faal olarak
birinci derecede mesuliyetini taşıdığınız Cumhuriyet
Halk fırkasında Büyük vazifeler sizi bekliyor.

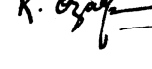
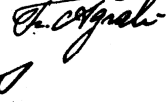
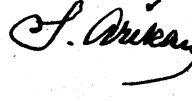
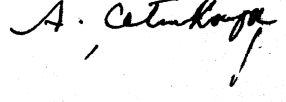
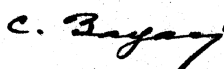
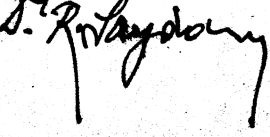
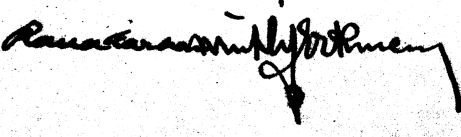
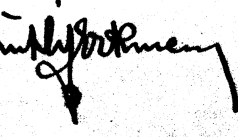
Bi ifadelerimin Birinci Umumî müfettişlik dahilinde
bulunan bilcümle makamata da bildirilmesini rica ederim.

Başvekil

İsmet

030	10			69	457	13
-----	----	--	--	----	-----	----

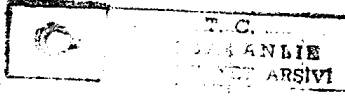
EK: 3 Birinci Umumî Mufettişliğe Aydın Milletvekili Abidin Özmen'in Atan-
masına Yönelik Kararnâme

T. C. BAŞVEKÂLET MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ	KARARNAME	 T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ
Şube : Sayı :		
2 2746		
Açık olan Birinci Umumî Mufettişliğe Aydın Saylavı Abidin Özmen'in tayini; Dahiliye Vekilliğinin II/6/935 tarih ve 5159 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine icra Vekilleri - Heyetince II/6/935 de onanmıştır.		
II/6/935		
REİSİ CUMHUR		
		
Bg. V.	Ad. V.	M. M. V.
		
Dr. V.	Ha. V.	Ma. V.
		
Ml. V.	Na. V.	İk. V.
		
S. İ. M. V.	G. İ. V.	Zr. V.
		
030 . 18 . 01 . 01 . 55 . 48 . 2		

EK: 4 Umumî Mufettişliklerin Vazife ve Salâhiyetlerine İlişkin Düzenleme

BİRİND
UMUMÎ MUFETTİŞLİK

Yazı İş
2129/899

Diyarbakir

31 - 1-936

7/11
97

Yüce Başvekâlete

Umumî Mufettişliklerin vazife ve salâhiyetlerini gösteren 926 senesinde çıkmış bir talimatnamesi bulunmaktadır .

Yeni teşkilât kanunu ile kadroya ilâve edilen bazı memurların tayinlerinde Vekâletlerle noktayı nazar ihtilâfları çıkmakta ve Vekâletlerin teşkilât kanunlarıyla bu talimatname arasında görülen mübayanetler dolayısıyla hâlli mümkün olamamaktadır . İlerde Bu gibi hâllere mâhal kalmamak için yeni çıkacak (Umumî mufettişliklerin salâhiyeti) kanununa yeni kadromuzdaki memurların tayini usûlüne dair bir madde eklenmesine yüksek buyruklarını arz ederim .

M. N. N.

Birinci Umumî Mufettiş

B. Özyer

Kararlara
7-2-36

030	10			70	458	2
-----	----	--	--	----	-----	---

6-2-936
762

T.C.
BAŞVEKÂLET

Yazı İşleri Müdürlüğü
Sayı:

Sıra No.

4

Raporun tarihi

10/5/936

numarası

36

Yer

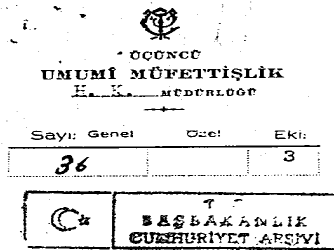
Umumî Mîfettişlerin vazife ve selâhiyetleri hakkında olan bu raporda ;

Bu günkü vaziyetin Mîfettişliklerin inşasındaki büyük maksadın *uygun* olmadığı beyan ve izah edildikten sonra Mîfettişliklerin mintakalarındaki Vilâyetlerin merci olması ve Mîfettişlik mintakalarının bir idarî kûl addi ile hususî idarelerin ona göre tanzimi temenni edilmektedir .

030	10			68	452	2
-----	----	--	--	----	-----	---

9-

4

IC/ 5 193 6
Gümüşhane

Özü: U. Müfettişlerin selâhiyet ve vazifeleri E.

General İsmet İnönüne
Büyük Başbakan

Ankarada iken Umurî Lüfettişliklerin vazife ve selâhiyeti hakkın-
da maruzatta bulunmuştum :

Beş , Altı aylık bir tecrübenin ve her iş üzerinde etraflı inceleme ve temasların verdiği fikir ve kanaata göre şimdiki müfettişlik vaziyeti dikkata değer bir haldedir .

Kirk gün Doguda dolastiktan sonra Ankaraya donusumde yuce huzuru-
runuza sundugum raporda mustakil bir fasıl olarak izah ettigim vazife
ve muhabere mevzuu uzerinde bu defa da ayni mefkureye vardim . Lâyihamın
bu faslını lütfen bir daha derin nazarlarınızdan geçirirseniz aşağıda
arz edeceğim düşüncelerimde bana hak vereceğinizi bilirim .

işte ; en yakın bir meseleyi ortaya koyuyorum . Gümüşhanede Dahiliye Vekâletinden aldığım ve aynen sunduğum üç telgrafın medlulüne nazaran Umumî Müfettişin ne yapması lâzım geleceğini yüksek taktirine ze bıraktım .

Vekâlet , 14/5/936 akşamına kadar karşılık istiyor . Telekki ettiğim emrin icabatını yapmak tegebbüsünde iken aynı telgrafların sekiz vilâyete ayrı ayrı tebliğ edildiğini öğrendim . Şu halde ; sekiz vali , Vekâlete lâzımgelen cevapları verirken Müfettişe de yazacaklardır . Ben bu yazıları derleyüp , toplayup tekrar vekâlete arz edersem , malumu ilâm kabilinden beyhude bir iş yapmış olacağım ve lüzumsuz yere telgrafhanseleri işgal edeceğim . Cevap yazmazsam emri icrâ etmemiş vaziyette kalacağım .

030	10			68	452	2
-----	----	--	--	----	-----	---

 ÖCNCCE
UMUMİ MÜFETTİŞLİK
 MÜDÜRLÜĞÜ

Sayı: Genel Özel Ekl:

II

Özü:

Her gün bu yolda bir çok telgraflar , emirler ve vilâyetlerden malumat kabilinden yazılar alıyorum . Valilerden aldığımı Vekâlete , Vekâletlerden aldığımı Valilere yazamıyorum . Ve bunların her biri üzerinde Müfettişliğe ait fikir ve mütalâayı da ilâve edemiyorum . Hatta ve hatta hiç bir muameleye koyamadığım bu binlerce yazıları dosya şekline dahi sokamıyorum . Çünkü : bunlar üzerinde mütalâa , kanaat ve icraat namına hiç bir ilgi ve alâka bulamıyorum . Daha doğrusu nafile namaz gibi seyirci bir vaziyette duruyorum . Aynı vaziyet diğer vekâletlerle de bu yolda cereyan ediyor .

Umumî Müfettişlik ihdası hakkındaki yüksek Devlet düşüncelerinizi yakinen bildiğim içindir ki ; Büyük maksatla hedefsiz bu netice arasındaki çok aykırı farkı arz etmekte muhtar kaldım .

Alelâde işlerde fazla muhabere ve yazıyı icabettiren bu şeklin , kendine göre bin bir çeşit mahzuru olmakla beraber , emniyet ve asayiş davamızda bu yolda yürüyen ve yürüyecek olan vaziyetten meydana çıkacak ağırlıkları da yine yüksek düşüncelerinize arz ile iktifa ederim .

Vekâletle Müfettişlik arasında bu uzak ve yabancı durum , benim vaziyetimi ne derece zorluğa sevk ediyorsa , iki taraflı muhabereye , meram anlatmağa mecbur kalan Valilerin endişelerini de arttırmaktadır .

Binaenaleyh , Lâyihamda incelediğim veçhile , usullerden ve formalitelerden başka bütün muhaberatın ancak ve ancak Müfettişlik kanalıdan geçmesinin ve geçirilmesinin bir hükümet zarureti olduğunu ve olacağını , bu şeklin devamından ileride hedefi meşkûk mes'uliyetler çıkabileceğini yüce Şefime söylemek ve bildirmek izdirarındayım .

030	10			68	452	2
-----	----	--	--	----	-----	---

Karşılıklarda gün ve sayılarımızın yazılması.

 ÖZGÜNCÜ
 UMUMİ MÜFETTİSLİK
 МІНІСТЕРСТВО

193

Sayı: Genel Özel Eki:

III

Özü:

İkinci mesele : Vilâyetlerin Hususî varidat vaziyetidir . Aynı raporunda bunu da müstakıl bir fesıl olarak vaktile arz ettiğim için orada uzun uzadıya yazılan bu bahsi tekrar etmek istemiyorum .

Yalnız , birer vesile ile yüksek katınıza eriştiirdiğim maruzatımdan bir kağına , davayı teğrih sâdedinde bildirmeliyim .

İki kazasının başka vilâyetlere verilmesinden naşı bazı mektepleri ufak tefek müesseseleri kapayacağından Devlet bütçesinden (40,000) lira yardım yapılmasını Erzincan Valisi yazmaktadır .

Vilâyetin bu müşkilâtını gören Vekâlet , Gümüşhanenin Kelkit ve Erzurumun Tercan kazalarının Erzincana iltihakı ve bu suretle Hususî varidatının tezayidi için müfettişliğinin mütalâasını sordular . Bunu yaptığımız gün Erzurum , Gümüşhane vilâyetleri de aynı hale düşecektir .

Rize vilâyetine gelince ; Beş kazadan bir kazaya kalan bu vilâyet hakikaten geniş makyasta yardıma mühtağ bir hale düşmüştür . Yeni teşekkül eden Çoruh (Artvin) vilâyet halinde esaslanıncaya ve tutununcaya kadar umumî bütçeden mütemadiyen yardım ricasındadır .

Bu üç vilâyet bu ıstırar ve ızdırapta iken Kars , Trabzon , Erzurum hatta Ağrı yep yeni düşüncelerle Kültürel , bayındırlık işleriyle meşguldür . Zaten o vakitki lâyihamda bu manzarayı temamlile göz önüne getirerek sekiz vilâyetin bütün ihtiyaçları karşısında hepsinin aynı saf ve hizada bulundurulması için alınacak tedbirleri , şekil ve suretleri bir idare muhiti bakımından mütalâa etmişim .

Böyle yapılmadıkça Doğu elinin bir kısmında ilerleme ve genişleme , diğer kısmında sendeleme ve gerileme olması gayet tabiidir .

030	10			68	452	2
-----	----	--	--	----	-----	---

 ÜÇÜNCÜ
 UMUMİ MÜFETTİŞLİK
 MÜDÜRLÜĞÜ

193

Sayı: Genel Özel Ekl:

IV

Özü:

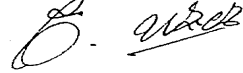

Halbuki ; tarihî Doğu seyahatinizde mes'ut refakat ve maiyyetinizde bulunurken Şarkın her önemden ve her ilden yükselişi muhassalasını Devletin Doğuda kudret ve kuvveti olabileceğini emir buyurmuştunuz .

Büyük Devlet adamının bu idarî piresip ve düsturu , Şarkta görülen ve tutulan feyizli ve verimli hareket ve faaliyet uyandırmış , ve bu uyanıklık halkın dil birliği ile söyledikleri , minnet ve şükran , duygu ve sözleri bu yüksek davanızın , ilk muvaffakiyetlerini göstermekte bulunmuştur .

Şu halde ; sekiz vilâyet bir idare gerçevesi dahilinde mütalâa edilirse , hususî varidatlarının birleştirilmesi ve her vilâyet Umumî meclislerinden seçilen azalar ve Valilerle birlikte Müfettişlik merkezinde Umumî meclis halinde , beş senelik bir program çizmek üzere toplandıktan sonra , kendi aralarından ayıracakları daimî bir encümenin , Memleketin , Doğunun mefkureniz ve hile ilerlemesi için sırasile bu programı tatbik etmeleri , en kestirme bir yol olduğunu ve olacağını sonsuz saygılarımla arz ederim .

Üçüncü Umumî Müfettiş

030	10			68	452	2
-----	----	--	--	----	-----	---

Karşılıklarda gün ve sayılarımızın yazılması.

EMİRETLİK EVRANI		
Sıra	Nuqara	Lot
15	5-916	2822 2

EK: 5 Umumî Müfettişliklerin Her Vekâleti İlgilendiren İşleri Hakkında Ankara'da Toplantı Yapılması

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
v.i. U. M.
Ş. İ. M. Sicil
Sayı
77400

Hulâsa: 26/II/936
Umumî müfettişliklerin
her vekâleti ilgilendiren işleri hakkında:

Başvekâlet Yüksek Makamına

Umumî müfettişliklerin her vekâleti ilgilendiren işlerini ve isteklerini esaslı bir surette tetkik etmek üzere Ankarada toplantı yapılması daha uygun neticeler vereceği düşünüldüğü Umumî müfettişlerin Birinci Kânunun Beşinci gününde Ankarada bulunmak üzere davet edildiklerini arz ederim .

H. M.

Dahiliye vekili

S. Kara

H. M.
27-11-36

030	10			68	452	4
-----	----	--	--	----	-----	---

Cevaben yazılacak Evrak : Cevap olduğu muharreratin tarih numarası ile hangi daire ve şube ifadesiyle yazıldığına dikkat edilmesi rica olunur.

27-11-36 6540

T. C.
NAFİA VEKÂLETİ
Yapı İşleri Umum Müdürüğü

-3-

Oza

S.

Sayı

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

İşigi

Her Umumi Müfettişlik mntakasına isabet eden işlerin ayrı ayrı mütalaasından anlaşılabacağı üzere

1- Birinci ve İkinci Umumi Müfettişliğe aid işler; yekun itibariyle 3037 sayılı kanuna bağlı cedveldeki tahsisatına uygun bulun maktadır.

2- Üçüncü Umumi Müfettişliğe aid işler; aynı kanuna bağlı ced velde yazılı 240 000 liralık tahsisatla beraber bu kanunun ikinci maddesinde tasrih edildiği üzere 937 ve 938 senelerinde verilecek cem'an yekun 480 000 liralık tahsisatta nazarı itibare alınmış ve iş programı heyeti umumiyesi itibariyle 720 000 lira olarak tesbit edilmiştir.

3- Dördüncü Umumi Müfettişliğe aid işlere gelince: Bu mntaka daki şose ve Köprü işlerindeki ihtiyaç birinci derecede nazarı ehcn miyete alınmış ve yapı işleri şimdilik yukarıda arz edilen kısımlar dan ibaret bulunmuştur.

3037 sayılı kanuna bağlı cedvelde Umumi Müfettişlikler için yazılı; paralardan şimdilik ancak nasıflarının tahsisat kaydedildiği Maliye Vekâletinden bildirilmesi üzerine Birinci Umumi Müfettişliğe 140 000, İkinci Umumi Müfettişliğe 14 000, Üçüncü Umumi Müfettişliğe 115 000 liralık ve Dördüncü Umumi Müfettişliğe de 57 996 lira 86 kuruşu Yapı İşlerine ve 192 003 lira 14 kuruşu da (Elâzis-Plür şose inşaatıyla Mazkird-Plür yolu tesviye ve sınaî imalâtına ve Pertek Sürgeç ve Klüskür köprüleri inşaatına) sarfedilmek üzere cem'an 250 000 liralık tediye enri gönderilmiş ve Maliye Vekâletince tahsi- sat kaydedilecek kısımlar bildirildikçe mütebaki tediye emirlerinin mahallerine gönderilmesi tabii bulunmuştur.

Yukarıda yazılı Yapı İşlerine aid keşif evrakının tamamen hazırlanmış olduğunu ve eksiltmeye konulmak üzere tasdik edilerek mahallerine gönderilmiş bulunduğunu arz ederim.

Nafia Vekili

M. K. Sinciralla ab.

A. Çet. Hanyaz

İmza
15.9.1936

030	10			68	452	4
-----	----	--	--	----	-----	---

15.9.36 3363

EK: 6 Birinci Umumî Müfettişlik Mıntıkasındaki Kıtaat Kadrolarına Dair

II-3-1929

DAHİLİYE VEKÂLETİ

Bagvekeleti celiloye

Vilayetler idaresi umum

müdürlüğü

SAYI 4842

6. sayı 262

Mülahaz :

Birinci umumî Müfettişlik mın-
takasının teklifi kıtaat kadrolarına
dair :

Birinci umumî Müfettişlik mıntakası dahilindeki askeri vatandaş -
kadrolarının tenzil edilmeyerek gelecek senede hali hazır mev-
cudunu muhafaza etmesi icap etmekte olmasına dair Birinci umumî
Müfettişlik'ten alınan 2-3-29 tarih ve 1925 sayılı girizgahın -
bir sureti takdim kılındı .

Bu hususta birinci umumî Müfettişliğe sevk olunan mülahazat
vekâletce de varit görülmüş olduğundan Kıtaat mevcudunun tenzi-
linden ziyade takviyesi lüzumunun mütalaa edilmekte olduğu nazır -
dur efendim .

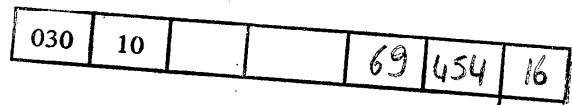
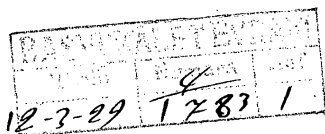
Salih
3

Dahiliye vekili .

S. İsmail

İsmail

J.

DAHİLİYE VEKÂLETİ

*Vilayetler idaresi umum
müdürlüğü*

SAYI —————

Dahiliye Vekâletine

9/3/929 tarih ve askerlik müşavirliği 1925 numaralıdır . Yedinci kolorda Kıt'atı kadrolarının önümüzdeki nisan ve ya mayıs ayından itibaren normal şekline icra edileceği haber alınmıştır . Hükümetimiz için pek ziyade masarifi mucip olduğu âşikâr olmakla beraber bu hususun tatbiki zamanının henüz huldül eylemediğini ve umumi müfettişlik mintakasının ahvali umumiye sini daima ve pek haklı olarak nihbin nazarlarla tetvir ve takip eylemek e olmaklığıma rağmen buşkerre ankarada şifahen ve etrafıla arz eylemiş olduğum tedabir silsilesinin ve bu meyanda bilhassa umumi müfettişlik mintakasına muhacir celp ve ikamesinin luzumu dereceyi bulmadan nizamiye kadrolarında yapılacak tadilatın büyük mahzurları intag edebilmesi ihtimal dahi linde olduğunu arz eylemek mecburiyetinde bulunuyorum .

İranda kürtlerin çıkardığı isyanın iran hükûmeti tarafından halâ bastırıl mamış olması ve tevessü istidadını göstermesi kürt mes'ejesile uğraşan al lerin zaif bulacakları her noktada tesvilattan geri durmamağa azmettiğini gösteren mühim bir delildir . İranda çıkan kürt isyanları vaktile Simiko isyanında olduğu gibi bazı muvaffakiyetler kazanmak suretile uzun müddet devam ederse bizim taraftaki kürt ahaliyi de müteessir etmeğe başlayacağı tecrübe ile sabittir . Netekim bahs olunan Simiko isyanı vaktile bizim tarafta sirayet istidadını gösterir göstermez hükümetimiz iran içine Simikoy u tenkil eylesini bihakkın arzu eylemiş ve bu hususta kendilerini mütem adiyen teşvik ve icap edecek her türlü muaveneti ya bizzat icra ve ya hükümetimize arz ve teklif etmek üzere tebrize baş şehbender sıfatile bir Erkâni harbiye zabiti göndermişti eyer bu defaki kürt isyanı iraniler tarafından sür'atle tenkil edilemezse vaziyet yine aynı ve bu sefer kürtlük ihtirası mevcut kürt cemiyetleri tarafından ayrıza tahrik edilmekte olduğ u cihetle belkide daha mühim olacaktır . Ve bu ihtimali nazarı dikkate alarak bir taraftan kendi idari ve igtimai tedabirimizin tesirlerini göster meye başlayacaklarını ve diyer taraftan irandaki kürt isyanı neticesinin anlaşılacağı ane kadar umumi müfettişlik mintakasındagok kuvvetli bulunmak

T.C.
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
MÜHÜRİ ARŞİVİ

DAHİLİYE VEKÂLETİ
Vilayetler idaresi umum
müdürlüğü
SAYI —————

Bunun için de her şeyden evvel nizamiye kadrolarını Normal şekle irca
Keyfiyetini daha bir müddet. tehir eylemek elzem olduğu mutalaasında b-
ulunduğumu arz eylerim
Büyük erkânı harbiye malumatın dahiliye vekâletine arz edilmiştir .

Birinci Umumi Müfettiş
Tali

Aslına mutabıktır .

Haydar

030	10			69	454	16
-----	----	--	--	----	-----	----

EK: 7 Birinci Umumî Müfettişlik Bölgesinde Kaçakçılık ve Önlemleri

Diyarbakir : 3 / I / 936

BRND
UMUMİ MÜFETTİŞLİK

Em. Müş.

6079/51

dosyasında Hıfzı
25-2-36

Baş Vekâlete

ve kaçakçılık işlerini daha derli toplu ve daha sağlam bir yolda yürütebilmek için düşündüklerimizi I/II/935 tarihli ve Asayiş 6907/3836 sayılı yazı ile orunlarına sunmuş ve bu yazımızda Genel İspekterliği Gümrük işleri ve Gümrük Muhafaza kuvvetleri üzerinde müessir murakabe yapabilecek teşkilâtla kuvvetlendirmek lüzumunu arzemiştik. Hudut üzerinde gümrük kıtaları eratınca yapılan yolsuzlukları daima duyu yoruz ve sırası geldikçe de yazılarımızda buna işaret ediyoruz . Genel İspekterlik bu noktada çok hassas davranmak azmindedir . Vilâyetlerce de bu yolda hareket edildiğini görmekte memnunuz . Fakat vilâyetlerce gösterilen alâka ve hassasiyet nihayet görülüp ıhtilâlleri haber alıp yazmağa inhisar ediyor . İcra ve teftiş bakımından selâhiyetle mücehhez olmıyan makamlardan bu gün için bundan başka bir şey beklemek kabil olmuyor .

Gümrük erlerinin G. Antep vilâyetince vesikalarla saptandığı üzere bir kaç kuruş mukabilinde adam kaçakçılığı yapmaları ötedenberi üzerinde durduğumuz yolsuzlukların yalnız bir safhasıdır . Hudut üzerindeki köylerden meccanen yem, yiyecek almak hayvanlarının angaryada kullanmak gibi daima köylüleri iz'âç edecek karakterlerde bulundukları da ıhtilâllmektedir . Bunu önlemek için bir çare görüyoruz , o da gümrük idaresi ve gümrük muhafaza teşkilâtı üzerinde teftiş selâhiyetini haiz bir Müfettişin emrimiz altına verilmesidir .

Keyfiyet yalnız ekonomi ve finans bakımından değil aynı zamanda Ulusal güvenlik noktasından da önemli olduğu düşünülürse çok vasi hududa malik bir mıntakanın idaresiyle ödevlenmiş Genel İspekterliğin böylece selâhiyetle techizi cevaz derecesini geçer , elzem olur .

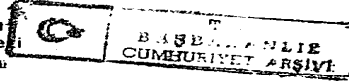
- 2 -

030 10 70 458 1

1

EK: 8 Umumî Müfettişlik Müşavirlerinin Tayinlerinin Müşavirler Gibi Yapılması

T. C.
Sihhat ve İçtimai
Muavenet Vekâleti
Sicil ve Memurlar Müdürlüğü

Genel Nö 26
Özel Nö 2068
İlişigi :

Ankara
30 K. Sani 1936
ÖZ Umumî müfettişlik müşavir
muavinlerinin tayinlerinin
müşavirler gibi yapılması
H.

Ulu Başvekâlet Katına

26
Ulu Başvekâlet Katına

Umumî müfettişliklerin 2865 ve 2883 sayılı kanunlarla kabul olunan teşkilât kadrolarında müşavirler ve müşavir muavinleri mevcuttur.

İçra Vekilleri Heyetinin 27. Teşrinisani. 1927 tarihli içtimasında tasvib olunarak 5858 sayılı kararname ile meriyete giren umumî müfettişlik vazife ve salâhiyetlerine dair olan talimatnamenin ikinci maddesinin (B) fıkrasında müşavirler yazılı ve müşavir muavinleri sayılı olmadığından dolayı müşavir muavinlerinin de bu maddenin (H) fıkrasında yazılı memurlar ve müstehtemler gibi doğrudan umumî müfettişliklerce tayin olunacağı hakkında Birinci umumî müfettişlikçe bir zehab hasıl olduğu bu hususa ait vekâletimizle geçen muhaberelelerden anlaşılmaktadır.

Müşavir muavinleri, müşavirlerin yardımcısı ve bu guruba dahil memurlardan olduğu cihetle tayinlerinin de müsterek kararname ile yapılması lâzımgeldiği kanaatindeyiz.

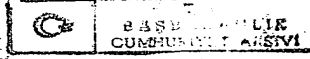
1927 tarihinde meriyete giren talimatnamenin hazırlandığı sırada umumî müfettişlik kadrosunda müşavir muavinleri olmadığından yalnız müşavirler kaydolunmuştur.

Bundan dolayı müşavir muavinlerinin de müşavirler gibi umumî müfettişin muvafakatı alınmak üzere müsterek

030	10			68	452	1
-----	----	--	--	----	-----	---

Yazılacak kargılıktaki geldiği şubenin tarih ve numarasının yazılması lazımdır

T. C.
SİHHAH VE İÇTİMAİ
MUAVENET VEKÂLETİ
 Sıcl ve Memurlar Muderlugu

Ankara

Genel №

Özel №

İşığı:

ÖZ:

77
1

kararname ile tayinleri için adı geçen talimatnamenin ikinci maddesinin (B) fıkrasındaki müşavirlerden sonra müşavir musvinlerinin de ilâvesi suretile talimatnamenin ikinci maddesinin (B) fıkrasının bu suretle tedilini veya Ulu Makamlarınca umumî müfettişliklere bu hususun tamâm temin buyurulmasını saygılarımla dilerim.

St. Fikriye

Sıhhat ve İctimai Muavenet
 Vekili

St. F. Özalp

630	10			68	452	1
-----	----	--	--	----	-----	---

39-1-916 622

Yazılacak karşılıkta geldiği şübenin tarih ve numarasının yazılması lazımdır.

2

EK: 9 Abidin Özmen'in Teftişleri

YAZI VE İDARE İŞLERİ
DİREKTÖRÜ KURULUŞU
M. İHSAN YAZMAN

FİATİ BİR KURUŞ

Basıldığı Yer: Diyarbakır

**YENİ YURD
DIYARBEKİR**

Y. VE A. N. DİREKTÖRÜ
T. TANDOĞAN

ABONESİ YILLIĞI 300
KURUŞ

Yeni Yurd Matbaası

Doğunun İlk Türkiyenin En Uzun Gündelik Cumhuriyet Siyasî Halk Gazetesi

SAYI [258] 10 Mart 1937 ÇARŞAMBA YIL [4]

İDAREHANE: DIYARBEKİR — GAZİ CADDESİ YALOVA MEYDANI

Lisede Üç Saat

**Birinci Umumi Müfettişimiz Bay Abidin Özmen,
Korgeneral Galip Deniz ve Sayın ilbayımız Bay Ferit
Nomer Dün Lisede Dersleri Takiple Talebe ve
MUALLİMLERLE Yakından Alakadar
Oldular**

Dün Salâh'eyin Birinci Umumi müfettişimiz Bay Abidin Özmen yanlarında Korgeneral Galip Deniz ve Valimiz Bay Ferit Nomer olduğu halde şehirde kısa bir geziden sonra Liseyi şereflendirmişlerdir.

Lisede Bulunduk-

ları Müddetçe sayın devlet başlarımız talebenin ders ve yetiştirme vaziyetlerini incelemeye başlamışlar ve üç saata kadar Lisede muhtelif sınıfların derslerini takip etmişlerdir.

Talebelere verilen ve geçmiş ders-

ler üzerinde muhtelif sorularda bulunan Büyüklerimiz aldıkları muvaffakiyetli verimden çok mütehasşis olmuşlar ve Talebelere olduğu kadar bu kıymetli varlığı yaratan Lise Müdür ve muallimleride ayrı ayrı

iltifatta bulunmuşlardır.

Büyüklerimizin yarının yaratıcı ve gücünün ana temeli gençlik ve onların yetiştiricisi Kültüre olan bu çok samimi yakınlıkları mektepler üzerinde dün eşsiz ve sonsuz bir serüven yaratmıştır.

TEL. HABERLERİ

Ankara — 9 (A. A.) İç İşleri Bakanını Bay Şükrü Kaya Ankaraya dönmek üzere bu sabah Adanadan ayrılmıştır.

Ankara — 9 (A. A.) Cenevrede Hattay ana yasasını tanzime memur komite müzakerelerine başlamıştır. Komite müzakere mevzuu olarak projemizi esas almıştır.

Ankara — 9 (A. A.) İspanya işlerine karışmazlık komitesi İspanya'nın denizden ve karadan kontrolü projesi üzerin-

de bir anlaşmaya varmıştır. Diğer taraftan gönüllü toplanmasının ve gönderilmesinin yasak edilmesinden sekiz gün sonra birkaç italyan müfrezesinin Kadiks te İspanyaya çıkarıldığı ve yakında yirmi beş bin kişilik diğer bir müfrezesinde napoliden hareket edeceği söylenmektedir. İspanya harbine ait haberler asi kuvvetlerin dün yaptıkları devamlı hücumları hükümetçilerin püskürtmüş oldukları ve hükümet kuvvetlerinin oviyedo şehri içindeki mevzilerini genişlettikleri bildirmektedir. Asilere ait bir krovazör Meksikadan Hükümet kuvvetlerine ehemmiyetli harblavazimini getirmekte olan bir vapuru batırmıştır.

Yazı ve İşare
İşleri Direktörlüğü
KURUCUSU
M. KEMAL TATMAN

Sahibi Umum Neşriyat
Müdürü
Kâmil Koçbay
İDARE YERİ
VAN. YENİ YURD
MATEBAİSİ
Tanzimden Mesuliyet
Kâmil Edilmez

GÜN AŞIĞI ÇIKAR
YIT. « 2 »

ABONE
YILLIĞI 3 İRA
ILAN

YENİ YURD

SANTİMİ ELLİ KURUŞ
Başlıdır. Van ve Van
Yeni Yurd Matbaası.
TELEFON 132

Cumartesi
10
EYLÜL
1938
SAYI
« 140 »

Siyasi Halk ve Mемлекет Gazetesi

SAYISI BİR KURUŞ

SON TEL Haberleri

Ankara 7 A. A. — "İş" Millî Meclis' Dün Ötlen
Önceki iş günü toplantısında Hayat A. A. yasası ile Bay
rac Kınalı'nın işi ile ilgili kararlar alındı ve vazifeli
masraf kanunları, tıfılada Kuba ve Basvelli Doktor, Adı
rahman Akle' tarafından okundu Hükümet Programı kabul
etmişdir.

stimler
Anasıyasetimuzunbiricikararınfırsatıyayın
ne tam bir siddetli bir fikir mücadelesi değil, sen ve ben
hur yetiyejin idare olunay arız ve müstahırlar ve teşkil
eden bir devlettir. Devletlin Merkez Akademi'dir. Her şeyin bir
vatanıdır. Kapanı muvafıkahında Müsavi ve rik, Di. Di.
rui gözetilemezsin. Bu nedenle ve işleri halırla sah p ve il
la istisna kanunna riyele M. illelliler

la istisna kanun riyaie le Milleciller

Teşkil Kuvvâtı Hayatı hakta namına hayal Millet Meclisi ta-
rafından Kullandır. Meclis Dört seneye için bir hap edilir.
Tatil zamanlarında bilahere meclis nı tayin arz edilmek üzere
hükümet muvakkat kanunlar yapmak icazet ve hak kanun
lar ve kanunlar kanunlar için kanunlar kanunlar kanunlar
ekseriyet meclis azasının yansıdır.

la istisna kanun riyaie le Milleciller

ekseriyet meclis şurasının yarıdır. ¹

Hatay Devlet Reis Meclis tarafından Beş sene müddetle in
tiha ed er. Devlet Reis la meclis nin e i zine meclis
feşede b il r. İora meclis bir ce de Dört azadan ibare t. ve
icra meclis reis devlet reis tarafından seçlr. Hatayın Nizam
ve E ayış Ben beş yılın geç en yeces Jandarma ve Polis kuvve
tinden ibarettir. ²

— Hatay Bayrakı A Zann Üze ine

tinden ibarettir. ¹ Bayrak Kanununa göre Hatay Bayrağı A. Zenn Üze ine Ay Yıldızdır. Yıldızın içi Zenn Renzendir. ² Bayrak Kanu- nunun Kazulunu müteakik Devlet Reis'i Tayfur Sökkeno- nu Türkiye Murahhası Cevat Akif Alın Türkiye baş Konsolo- su B.şvekl ve V.şler Bîdin meclis azası ve davetli oldu- ğu halde Torosa Çikara. Meclisin öñünü dolduran b.şrege halk huzurunda Top ve Muz ak sesleri arasında hatay Bayr- ını Meclis B.şnasına Çekmiştir. ³ Hatay Bayrağının Mîstaklı Hatay Bayrağının

Meclis Bu nasna Çekmiştir .

Meclis Bu merasimin akibinde Müstakl Hatay Bayrağının ilk defa Meclis Binasına Çekilmesi münasebetle Kuvâ-yı Milliye'nin (TÜRK DÖJJE) Hatay Meclisi'ne Selâm ve minnabettelerinin ifadesi edilesini isteyen bir takriri Sireklî, alkışlarla ve ittifakla Kabul etmişdir .

Ankara 8 A. A. Hatay Millet Meclisi dünkü toplantısında hulep ve lazziye buluntılarında Suriye memurlari tarafından basit Hatay K<lt;ri üzerine ya pulan tazyika miniyet verildi si için Hicnatin te e-gebbilerde buluntasi minitakil Hatay Posta Pallari basitirilmesi Firk laiklik marisun Hatay mara ola rak kabul asarin kaldirilmasi gap a n m m m serrip olarak kabul tatil e namla seni minitakil levlete ait kanunl n Nezir ve tatbiki için dükü nete ala- hiyet veril n s bir çok yerlerde Oca Mehtepeler a- dlnan hakkin la temenni taktirleri esas i fihriye kabul ederek alakalar Esadnâme ve Hükûmeto ha

İNGİLİZCE
MÜFETTİŞ
ŞEHRİMİZDE

SAYIN BİRİNCİ BAŞKANLIĞI İÇİN
Bay Abidin Özmen

Sayın Birinci Umanı Mifattığınız Bay Abidin
Öznea Yaktarıyla Sayın Ediri N. Öznea ve ke
rineleri Bayın o'luğu'la: Özel bir gezi için
Din Şürin'ne gel nişlerdir .
Kendilerine Hoş Geldin Deriz .

vale etnografya bir ikinci Tezise toplanmak üzere
Measine mavakkaten nihayet vermiştir .

EK: 10 Birinci Umumî Müfettişliğin Doğunun Kalkınması İçin Hazırlamış Olduğu Program

YENİ YURT VAN

SAYISI HER YERDE **BİR** KURUŞDUR

Umumi Neşriyatı Idare
EDEN
Yazı ve idare işleri
DİREKTÖRÜ
KURUCUSU
M. İhsan Yazman
ŞARKIN İLK
TÜRKİVENİN
EN UCUZ
Siyasi
HALK
GAZETESİ

Gün Aşırı Çıkar Siyasi Halk Gazetesidir
10 AGUSTOS 1937 Salı
SAYI : [8] YIL : [1]

Şarktaki Kalkınma

Birinci Umumî Müfettişlik Çok Geniş bir Program Hazırladı

Birinci Umumî Müfettişlik, kendi tetkikleri neticesinde mıntakası içindeki kalkınmayı sağlayacak olan bir program hazırlamıştır. Bu program, yurdun çok geniş ve verimli bir parçasını ihtiva eden Umumî müfettişlik bölgeinde bütün meseleleri en kısa yoldan halledecek esasları ihtiva etmektedir.

Bu gün Umumî müfettişliğin bütün şubeleri tarafından gerçekleştirilmesine çalışılan bu program bütün teferuatla tesbit edilmiş bulunmaktadır. programın mühim maddeleri şunlardır.

Halkın işinin kolaylaştırılması için mülki teşkiât sıklaştırılmakta, muhtelif yerlerde kaza ve nahye teşkilatı yapılmaktadır.

Köy işleriyle daha yakından ilgilenebilmek için Köy Büroları teşkilî hazırlıkları yapılmaktadır.

Vilayet bütçelerinin inşaat mevsiminde Vahiler elinde bulunabilmesi için lazım gelen tedbirler alınmıştır.

Köy eğitim ve yatılı köy okulu kurulmasında kültür bakanlığıyla vaki anlaşma üzerine kaza ve nahye merkezlerinde mevcut beş senelik İlk mektepler devam edecek ve yeni müesseselerin kurulması için de kültür bakanlığı yardım edecektir. Bunun için lazım gelen tedbirler alınmaktadır.

Bölgenin mevcut 45 kazasının 31 inde doktor olmadığı anlaşılarak iki üç sene içinde bu kazalara doktor verilmesi için Sağlık bakanlığıyla yapılan resmî temalar semeresini vermeğe başlamıştır.

Bölgede Sitma ve tirahom için esahlı ve ciddi tedbirler alınmıştır.

Diyarbekirde asri bir hastane kurmak için 1,200,000 lira tahsis olmuştur. Bütçenin müsaadesinde Vanda da sıhhi tesisat takviye olunacaktır. Ayrıca lazım gelen tetkikler yapılmaktadır. Bitlis hastanesinin vaziyeti ıslah edilmek üzere.

Mevcud ve gelecek göçmenlerin mürâfahı bir hale getirilmeleri için çalışılıyor. İmkân müsaide olursa Tatvan (gölü kıyısında güzel bir merkez olacak kabiliyette bir iskledir) ve Havasora yeni göçmen gönderilecek. Göçmen işinde inşaat levazımının önceden hazırlanması prensip olarak takib edilmektedir.

Mıntakaya gelen göçmenler süratle mahalli müret-tebilerine gönderilir, ve iskanları süratle yapılır.

Diyarbekir, Silvan, Hazo, Melefan, Ziyaru, Bitlis, Tatvan ve Melefan, Sirt yollarıyla bu yollar-daki asıl inşaat ile Başkale, Çölemerik arasındaki 3 — 4 köprü üç sene içinde yapılmak için lazım gelen tertibat alınmaktadır.

Diyarbekir, Bitlis, Sirt vilayetleri bu yollar için mükellef amele ayıracaklar. Şöse olarak istikşaf ve keşiflerini hazırlayacaklardır.

Bitlis ve Sirt vilayetleri Bitlis deresi boyundaki yolda mevcut dar virajları Nisan, Mayıs ve Haziran ayları içinde genişletilmiş ve bayındırlık bakanlığınca yardım olmuştur.

Diyarbekir, Urfa yolunun da ehemmiyeti göz önüne alınmıştır.

Bölgenin bataklık ve Su işleriyle meşgul oluması hususunda Nafia bakanlığının fen heyetinin yardım ve alakaları celbolunmuştur. Bu işler için Umumî müfettişlik vilayetlerden malumat istemiş ve bu malumat üzerine tedbir alınmasına başlanmıştır.

Diyarbekirde bir Silo inşası mukarrerdir. Yarkında yapılması umuluyor.

Diyarbekirde bir böcekçilik mektebi, yanında da bir filatör makinesi kurulacaktır. Diyarbekir vilayeti mektep ve fabrika yerinin hazırlanması işiyle meşguldür.

Aahlatla bir fidanlılık kurulmak üzere. Bölgenin meyva, üzüm, kendir, pamuk ekinlerine ehemmiyet veriliyor.

Bölgenin ormanları tetkik ve yeni kanunun halkı mutazarrır etmeyecek şekilde tathiki etrafında esahlı çalışmalar başlamıştır.

Beş sene içinde tatbik edilecek bir programla Diyarbekir, Van aygır depoları kuvvetlendirilecek içinde ve hududlarda bir çok baytarî müesseseler kurulacaktır. Tatbikler ve teşebbüsler devam ediyor.

Vanın Havasor ovasında, Muş ovasının Şerafeddin dağının münaasib bir mahallinde, kabil olursa Urfa vilayetinde birer tay ve inek depoları tesis edilecek, 500 — 1000 hayvan biriktirilecek olan bu depoların arazi ve Ot vaziyetleri tetkik edilmektedir.

Ekonomi bakanlığı kış uzun bu, bölgede el işleri hakkında lazım gelen direktifleri vermektir, bu hususat yeni yeni teşebbüsler başlamıştır.

İskele — Van arasında Van gölü işletme idaresince kamyon servisi tesisi Tatvan imalâthanesinde kontreplak ve kondura çivisi imali işleri fennî surette tekik edilmektedir. Ve Van gölü seyrüsefer vasıtaları takviye edilmekte, gölden balık, Soda ve havyar istihsali için lazım gelen tedbirler alınmış bulunmaktadır.

Yeni vapurlar monte edildi, İşlemğe başlamak üzere.

Van ve Bitliste her biri on beşer bin lirahık iki Hapishane inşası için teşebbüsler yapılmıştır.

Bir çok kazalarda resmî dairelerin ve hususî meskenlerin uygunluklarını gören Umumî müfettişlik 3 — 5 sene içinde bölgenin muhtlif mintakalarında resmî dairelerle memur ve Subay evleri ve hudud karakolları inşasını ve tekâmülünü ele almış bulunmaktadır.

Diyarbekirden Cizreye ve Diyarbekirden Sirt, Bitlis mintakasında geçerek Vanın Gönür boğazına götürülecek şimendüferin etüdlerine başlandı.

Hayvan ihracat birliklerinin ehemmiyeti muhtelif meselelerle halka anlatılmakta ve halkın iştiraki teşvik olunmaktadır.

Nüfus Direktörü İşe Başladı

Bir ay kadar önce görülen bazı şeylerden ötürü işinden men edilen Vilayet Nüfus müdürü Hilmi yeniden işine iade edilmiş ve dünden itibaren ödevine başlamıştır. geçmiş olsun deriz!

Tel Haberleri

Ankara 6 A . A . A . ziraat vekâletince Tohumların ıslahı için Erzurumun ilice nahyesinde bir tohum temizleme dairesi kurulmaktadır Burada Çiçenin tohumları parasız olarak temizlenecektir.

Ankara 6 A . A . A . Üçüncü Umumi Müfettişlik Mıntkasında Yedi Vilayet Sporcularından müteşekkil bir Doğu karışık Spor takımı Yurd dahilinde bir geziye çıkacaktır

Ankara 6 A . A . A . Magma vilayeti köylerinin kalkınma işi hararetle devam etmektedir. Bütün Köylerde Sağlık kursu teşkilatı yapılmış ve 190 kişi yetiştirilmiştir. köyler için ecza dolapları, Sediyele yaptırılmakta ayrıca örnek torlaları, Meyva Bahçeleri, Umumi Halalar, Köy Odaları, Çeşmeler, Meydanlar, Pazar yerleri yapılmaktadır.

Ankara 6 A . A . A . Irak Hükümeti Milletler cemiyeti umumi katipliğine bir Nota vererek Filistinin taksimini Protosto etmiştir.

Ankara 7 A . A . A . Askeri manavralara davetli Bulunan İran Askeri Heyetini karşılayacak olan heyetimiz bu sabah Erzurumdan Hududâ hareket etmiştir.